

Десятикласники

Олександр Копиленко

КНИГА ПЕРША

1

Вони мовчки йшли вулицею, уважно обминаючи пішоходів. Вони поспішали, ніби їх підганяв настирливий час.

Іноді Аркадієві уявлялося, що Кіра звертається до нього, а він не може вимовити у відповідь жодного слова. Але Кіра мовчала теж...

Мовчання ставало нестерпним.

Аркадій хотів збагнути думки Кіри і не міг. Досі йому здавалось, що думки своїх товаришів він уміє легко читати, навіть на відстані. Тепер виявлялося, що це його фантазія. Аркадій раптом розсердився на себе. "Про що їй розповісти? — думав він. — Про регулювання вуличного руху, про Абіссінію, про стратосферу чи переказати анекдот? А може, спитати її про..." Все вилетіло з голови, і язик немов відсох. Перед очима попливла зеленувата тьмяна муть, як у підводній глибині. Так буває, коли пірнеш у річку і в воді розплющиш очі — все здається казковим, мінливим — ось срібною пружинкою майнула перелякана рибка, а на дні розрослися джунглі таємничих, синіх, в'юнких водоростей.

Сьогодні умовилися з Кірою, що він принесе їй конспект з історії. Аркадій пішов із школи з радісним, теплим хвилюванням у грудях. Обідаючи, готуючись до лекцій із своїми учнями, помічав: у голові весь час крутиться думка — не забути конспект. І, виходячи з дому, насамперед поклав у книжку синенький зошит. Дорогою кілька разів поглядав на нього, чи не загубив. Ішов поволі, розмахуючи довгими руками і метляючи полами широкого піджака. Це звичайна хода Аркадія.

Приніс конспект точно о сьомій годині. Застав Кіру за читанням. Перед нею лежав товстий том Байрона, її губи ще шепотіли вірш. Кіра сиділа на канапі в куточку, підібгавши ноги. Світло настільної лампи вирізьбило на стінах непривітні тіні. Верхня половина Кіриної голови ховалася в напівтемряві од абажура, одна коса переливалася в світлі на грудях, як золотий

струмок. На колінах у Кіри лежав кіт, тепло зібгавшись клубочком. Круглі темні очі Кіри зустріли Аркадія здивовано і навіть трохи злякано, ніби вона не чекала його.

— Читаєш? — Аркадій прийшов трохи стомлений, і голос у нього був хриплуватий. Дві години підряд він працював із своїми учнями шостого класу. Самостійно заробляв трохи грошей, хоч мати і протестувала проти цих заробітків.

Кіра не відповіла. Аркадій поклав кепку, книжки і зошит на стілець, сів і знічев'я сіпнув кота за вус. Кіт труснув головою, примружив очі, показав гострі, як голки, зуби.

— Гаврюшко, ти безнадійний кретин!

— Що за грубість, Аркадію! Не можна ображати тварин, — я поскаржуся Басі Райциній. Не Гаврюшка, а Гаврило Кирилович! Тепер він весь час думає. Він нічого не

боїться і все прощає. Боїться тільки Басі, бо вона дивиться на нього, як на експериментального кота, оком природника, дослідника і класифікатора. Навіть я боюся, а Гаврило в присутності Басі не знаходить собі місця й під ліжком.

Кіра засміялась і притиснула пухнасту, м'яку голову кота до щоки.

Аркадій і собі засміявся, бо, як відомо, ентузіастзоолог Бася Райцина є об'єкт незлобивих жартів десятого класу. А сприймає ці жарти і дотепи Бася як приємну увагу товаришів до своєї особи.

— Я сьогодні багатий, Кіро, як банкір! Одержав місячний заробіток. Працював із своїми багатонадійними вихованцями. Якщо підеш мене проводити, я тобі куплю що завгодно. Що завгодно куплю з твоїх улюблених ласощів.

— Чревоугодіє, як відомо, страшна річ. Мої апетити не сягають далі двох тістечок або маленької шоколадки,— схопилася Кіра, закривши книжку.

— О нещасна, у неї не вистачає фантазії на більше, ніж на два тістечка чи шоколадку! Ходімо, я продемонструю тобі свою щедрість.

— Посидь трохи.

— Ні, ходімо.

Кіра сховала конспект і пішла проводити Аркадія.

Мовчки, швидко вони йшли по вулиці, що летіла стрілою і десь з шумом повертала ліворуч.

По боках тісно стали будинки під охороною високих, струнких, як списи, тополь.

Аркадій задивився на тихе похитування струнких дерев. Просто над невисоким будинком, промережаним тінями голих віт, нависла довга хмара, схожа на гострий меч.

Один край меча ще плавився в горні гарячого сонця, а другий вже тонув у синьому небі.

Цей місяць мав назву листопад. Листопадовий вечір був на диво теплий. Природа дарувала останні дні тепла, і тепло спадало на землю щиро й щедро. Не можна було повірити, що надворі глибока осінь. Не всі цьому й вірили. Деякі зустрічні пішоходи одягалися за календарем, а не за погодою, і волочили на собі такі пальта, що в них можна задихнутись. Зате вони з одвертим презирством поглядали на Аркадія, який брів у піджаку з демонстративно розстебнутим коміром сорочки.

До того ж збоку Аркадій справляв дивне враження. Піджак на ньому трохи одвисав, хоч і вдягнений був на широкі плечі високого хлопця. Ніби Аркадій не доріс до такого вбрання, і піджак — надто солідний одяг для рожевоощого юнака, з довгими гострими бровами, з темним волоссям, що неслухняно спадає на лоб. З-під брів на очі ледве нависали ніжні підпухлини і робили все обличчя майже дитячим, не вісімнадцятилітнім.

Мабуть, за таку зовнішність і бажання здаватись старшим товариші-десятикласники звуть жартівливо Аркадія Трояна на ім'я і по батькові — Аркадієм Аркадійовичем.

Часом прохожі роз'єднували Аркадія і Кіру. Розлучали їх ненадовго, бо вони зразу сходилися докупити і йшли майже пліч-о-пліч, лікоть до ліктя.

Тоді Аркадій позирав на Кіру, яка мовчки йшла поряд. А насправді Кіра не йшла, а пересувалася легким кроком, ніби пливла, вдало маневруючи серед зустрічних... Гнучка, струнка, вона часом тільки нетерпляче струсне товстими косами і зведе плечима. Цей рух подобався Аркадієві, але він не знав, що на нього відповісти, і ще упертіше мовчав. Йому здавалося, що сьогодні повинно статися щось надзвичайне. Бо ж в такий вечір не можна просто ходити по вулиці, і замість того, щоб іти туди, де живе Аркадій, вони раптом потрапили на шумну вулицю Леніна, і світло розвіяло чари мовчазної мандрівки.

Кіра раптом спинилась. Вона згадала про обіцянку щедрого Аркадія і посміхнулась:

— Ми довго будемо гнати наввипередки мовчки, як автомати? Ти мовчиш, неначе манекен, я більше не можу.

— Я тобі розповім казочку, можна? — засміявся Аркадій.

— Ні, це небезпечно. Ти передчасно робишся дідом.

Аркадій зніяковів, на секунду замовк, приховуючи посмішку. Вони спинилися саме проти вітрини крамниці квітів. Очі Аркадія раптом засяяли.

— У мене сьогодні цікавий день, Кіро. Пам'ятаєш, перед святами була стаття в газеті про молодь. Там було таке написано про мою фантастичну ракету! Фантастичну, звичайно, в лапках, це ви її так звете з Вовкою і з Мартиновим, не знаючи, що воно насправді таке. І ось сьогодні в школу прийшов один чоловік, конструктор, інженер, чи що, з товариства винахідників — прізвище Медовий, Іван Романович. Ми з ним розмовляли. Він зацікавився, взяв адресу, прийде до мене через пару днів дивитись модель. Допоможе мені. Розумієш? Я нікому не говорив, незручно. Бо ракета, справді, фантазія, але... Все життя віддам цьому і... я вдячний, що ми з тобою прогулялись... Почекай хвилинку, Кіро,— нашвидку сказав Аркадій і зник у крамниці квітів.

2

Крізь скло вітрини кокетливо виглядали на вулицю сонячні кола хризантем. Кожна квітка немов розщеплена на окремі промені, що клубилися, втопаючи серед сизуватого, примхливо вирізьбленого листя. Гранчасті пелюстки, міцні і теплі, були повні ніжності.

З силою рвонулись двері всередину крамниці, знову з'явився Аркадій з великим букетом білих, рожевих і жовтих хризантем. Він на секунду спинився, щоб вигадати жарт. Хай і вона не думає, що він подарує квіти серйозно. Подібні ніжності категорично засуджуються етикою шкільного життя, а впійманий на такому "злочині" мусить нести кару, вкритий зневагою і глузуванням. Навіть коли це десятикласник.

Може, тому кілька кроків від дверей крамниці Аркадій ніс свій барвистий і тендітний букет, немов з зусиллям тягнув важку залізну штангу. Потім мовчки сунув Кірі в руки квіти, а сам почервонів, зиркаючи на всі боки.

Кіра сховала обличчя в квіти і нюхала кожную квітку, зітхаючи від задоволення. Навіть забула подякувати Аркадієві, тільки стежила за ним круглими своїми, веселими, з золотою іскрою очима. Груді її трохи здіймалися, немов вона задихалась від запаху квітів, хоча, як відомо, хризантеми майже не пахнуть.

Так приязно дивилася Кіра на Аркадія, так тепло блискали її очі, що юнак цілком заспокоївся. Він не міг, звичайно, помітити, що на другому розі вулиці проти них стояв Яша Баркін і, спостерігаючи цю картину, сміявся одверто, не ховаючись.

— Це перші справжні квіти в моєму житті, які я одержала. Розумієш, Аркадію? — промовила Кіра. Аркадій чекав глузливого жарту, на який Кіра була здібна і, почувши таке визнання Кіри, мовчав.

"Любов є сліпа пристрасть, як говорить жорстокий женоненависник Марко Бубир", — подумав Яша Баркін, не зводячи очей з своїх однокласників. Найбільше в світі Яша полюбляє саме такі несподівані епізоди в житті своїх товаришів. Як чудово все це можна використати!

Завтра весь клас довідається, що вчинив сьогодні Аркадій. На хвилину можна уявити собі, як почуватиме себе комсомольський групорг десятого класу Аркадій Аркадійович Троян!

Яша радів, що кинув тригонометрію і фізику і пішов прогулятися. Ніколи наука не дасть такої насолоди, як звичайна прогулянка. Власне, приклади з тригонометрії можна у когось "скатати", а з фізикою погано. Зате яка несподівана феєрична жанрова сценка! Аркадій Аркадійович дарує Кірі хризантеми... Сьогодні Яша ще раз переконався, що гуляти — це значить перегортати цікаві сторінки життя, і не обов'язково людині сушити свій мозок науками.

Кіра взяла під руку Аркадія, і вони повернули назад.

Тепер Аркадій пішов проводити додому Кіру. Потім, звичайно, вона знову виявить бажання провести Аркадія. Далі він її ще раз проводитиме... Так часто буває, але на цей раз вийшло зовсім інакше.

3

Лівою рукою Кіра притискувала до грудей хризантеми, а пальці правої руки її перебирав у своїй руці Аркадій. Холодні, ніжні пальці Кіри нагадували теж пелюстки квітки. Середній палець був трохи зафарбований фіолетовим чорнилом, як у першокласниці. Ця фіолетова цяточка сподобалась Аркадієві. Він раптом спинився, показав Кірі чорнильну цятку і засміявся. Кірі здалось, що Аркадій глузує. Вона відповіла на сміх строго:

— Нічого смішного немає. Чого ти спинився, поїхали! — і потягла його вперед.

— Попливли... Дивись, вулиця вливається, як в море, в круглу площу. Люди намагаються швиденько її перебігти; здорово, правда?

Справді, будинок на розі був схожий на корабель у морі, і бік його, як ніс корабля, розрізає густе осіннє повітря. Вітер знявся і рве, січе вимпел. Гострий бугшприт протинає небо, де застигли густо розсипані, завжди здивовані зорі.

— Хороше, правда, Кіро? Чудове місто у нас, місто заводів і садів! І твій палець з чорнильною плямою. Тобі ніколи ніхто не цілував руки, правда?..— раптом спитав Аркадій і пішов швидше. Кіра здригнулася і насуپлено опустила голову.

— Не люблю нерозумних запитань! Так може говорити тільки Яша Баркін, але мені це не подобається...

Ніяково замовчав Аркадій. Сьогодні якийсь незвичайний вечір — цей вечір робить з нього дурника. Аркадій швидко поглянув Кірі в лице.

— Теоретик ти нещасний! — дзвінко засміялася Кіра, хитро дивлячись на Аркадія. Він витріщив на неї очі. А Кіра вже говорила звичайним тоном, навіть з турботою в голосі:

— Як тобі подобається історія з Вовкою? Мені соромно з ним розмовляти. Ти не говорив з ним, ні?..

Я б на твоєму місці поговорила обов'язково, обов'язково. Так огидно... Я не знаю... Мабуть, вигадали!

— Що з Вовкою? Що вигадали? — щире побоювання за друга прозвучало у запитаннях Аркадія. Вони давні, старі друзі, кілька років сидять на одній партії. Але в останній час назрівав у них конфлікт — мовчазний і непереборний. Друзі кілька тижнів уже не розмовляли відверто, тільки шпигали один одного, намагалися дошкулити дотепами, натяками. З Кірою Вова майже посварився, і вони взаємно уникали бесід і зустрічей. Тому Аркадієві й увижалися які-небудь страхітливі вчинки Вови.

— Скажи, що сталося? — різко спитав Аркадій.

— Коли ти не знаєш, я не хочу й говорити. Не проси, не скажу. Може, це наклеп, наговор!.. Тільки не питай, не стану розповідати. Там одна історія з Марусею...

— А, з Марусею, ну, нехай собі... — махнув рукою Аркадій, але якась неспокійна досада довго не покидала його.

— Ну, так... Ось я вже й дома, — повернувши за ріг, спинилася Кіра біля сірого стандартного будинку, які іноді так несподівано виростають у місті. Убогість фантазії іншого архітектора особливо відчутна на таких-от бетонних скринях, повз які хочеться пройти, заплющивши очі.

На цій вулиці значно тихше і легше. Тут не так змішуються звуки, чути кожен вигук і стук окремо, немов ухо стає чуткішим, а очі бачать далеко в глибину вечірньої вулиці.

— Зайди до мене на хвилинку. В моїй кімнаті світло, — глянула Кіра на квадратне вікно другого поверху.

— Я сьогодні ще нічого не робив, Кіро.

— Тоді я тебе проведу трохи, добре?

— А потім я тебе, правда? — засміявся Аркадій. Кіра теж посміхнулася і не ворухнулася з місця.

4

Стояли біля дверей парадного входу під потоками електричного світла. Кіра схилила голову на хризантеми і обіперлася спиною об двері: збиралася стояти недовго. Мати категорично забороняла стовбичити з товаришами біля будинку. Кіра намагалася довести їй, що це забобони, та доводилося підкорятися і, по можливості, запрошувати гостей до себе або скоріше прощатися.

Товариші любили приходити до Кіри. У неї завжди затишно і просто, гості почувають себе невимушено, навіть коли дома вся родина. Часом Максим Семенович

Коваль, батько Кіри, заходить до неї в кімнату, жартує, розважає молодь, і це чи не найкращі хвилини для товаришів Кіри. Але такі дні бувають рідко.

Відмовившись іти в хату, Аркадій простягнув руку. Кіра так повільно підіймала свою, що Аркадій мимоволі поглянув їй в обличчя. Очі Кіри стали раптом вогкими, теплими і звузилися в гарячі щілинки. Губи ворушилися, і ледве вловима посмішка пробігла по гарно вирізьбленій лінії рота.

— Ти знаєш, я забула подякувати тобі за хризантеми,— промовила тихо Кіра і, простягнувши руку, відхилилася від дверей.

— Згадала!..— кинув недбало Аркадій і, швидко потиснувши холодні пальці Кіри, пішов не оглядаючись.

Він ішов, неначе тікав, хоч і не біг по вулиці і навіть намагався притишити крок, випробовуючи свій характер, волю і витривалість.

Глянувши Кірі в обличчя під час прощання, згадав Руфу. І спогади про Руфу погнавши Аркадія геть від Кіри... Вся історія з Руфою постала раптом перед очима Аркадія, ніби це було сьогодні.

Ще в сьомому класі Аркадієві вперше надзвичайно сподобалася дівчина з їхнього класу, Руфа Гольдман. Це сталося цілком випадково, несподівано і досить смішно. Але вабило його до Руфи неймовірно. Коли б від таких почуттів люди вмирали, то першою жертвою, що спопеліла б від палючого почуття, звичайно, був би Аркадій Аркадійович Троян, чотирнадцяти років від народження. І тепер він був би вже в могилі. Та Аркадій, як це не дивно, не вмер.

До того ж у нього тоді була писана угода з найкращим другом Вовою Порадою, що хлопці завжди дружитимуть, а дівчата заслуговують тільки презирства, 1 жоден з них не повинен звертати увагу на цю "нещасну" половину людського роду... Угоди вони додержували в цьому пункті дуже ретельно і суворо.

Та через досить короткий час трапилася ця прикра історія з Руфою Гольдман, і Аркадій сердився на себе і не знав, де сховатись від вчиненого ним лиходійства. Бути без Руфи він не міг, порушувати ж угоду і зустрічатись з Руфою було небезпечно, і це роздвоєння, як камінь у грудях, Аркадій носив кілька тижнів.

Розв'язка прийшла несподівано.

Аркадій з Вовою Порадою, тоді ще учні сьомого класу, за діяльною участю Кіри збудували електромобіль. Це був шедевр автомобільної техніки!

Першого травня хлопці рушили своєю машиною на демонстрацію. Виїхали електромобілем на площу попереду колони учнів. Йад ними майорів червоний прапорець і маяли на грудях піонерські галстуки. Вова Порада вів машину, Аркадій стежив за роботою складних механізмів.

Хлопці мчали під схвальні вигуки людей. А коли електромобіль, підстрибуючи, став повертатись на місці зразу на сто вісімдесят градусів і, на запрошення керівників параду, підкотив до трибуни,— площа аж гриміла од вигуків і оплесків. Біля трибуни хлопці швидко зняли з машини капот, показали механізм і поїхали далі. За ними гнався цілий натовп фотографів, але Аркадій з Вовою не розгубилися і пустили електромобіль

на найбільшу швидкість, втікаючи якомога швидше. Після цього Аркадій з Вовою стали легендарними героями для учнів цілого міста.

Це був радісний і щасливий день.

Надвечір Аркадій катав на електромобілі Руфу Гольдман, доки Вова не одвоював машину собі, бо йому терміново треба було катати Кіру.

Аркадій пішов проводити Руфу. Вони йшли тісно одне біля одного по велелюдній вулиці, найщасливіші в світі від свята, від сонця, від Аркадійового успіху і від того, що вони йшли разом. Руфа вміла співчувати ближнім і радіти з своїми товаришами. І ще Руфа вміла добре малювати, і малювати що завгодно.

Вже темніло, коли Аркадій прийшов з Руфою до її будинку. Розлучатись їм не хотілося, бо всю дорогу Аркадій жартував, розповідав про життя і про майбутнє. Описував машини, які він побудує. Вони стояли в коридорчику біля сходів, що бігли вгору. Аркадій давно перелічив і знав, скільки східців доведеться переступити Руфі, і вже не було про що говорити. Але їм було так добре, що далі все сталося само собою і невідомо навіть, з чієї ініціативи. Сталося так, що Аркадій і Руфа несподівано так стиснули одне одному руки, що обоє враз здивовано, а далі перелякано подивилися в очі... Що ж робити?.. Розбігатись, тікати — незручно... Сміятись — поганий жарт!.. Аркадій відчував, що у нього виривається з грудей серце, як птах.

Крізь усю цю чудну плутанину почуттів Аркадій помітив, як у великих красивих очах Руфи показалися сльози. Губи дівчини затремтіли, і вона закусилла нижню губу, здригаючись, немов від холоду.

— Руфо! — з благанням у голосі проказав Аркадій. Він думав, що це якесь хвилинне замішання і зараз воно мине. Сльози Руфи його відразу витверезили. Руфа повернулася і побігла по східцях нагору. Лікті її підстрибували, і голова опускалася в плечі... Сорок чотири східці Руфа пробігла не зупиняючись.

Аркадій пішов додому, приголомшений таким несподіваним закінченням цього дня. Привабливий і розмаїтий, повний радості цей день Першого травня раптом померк.

Цілу ніч на Аркадія дивилися великі променясті очі Руфи. Дивилися з докором.

Після цього вечора Аркадій і Руфа більше ніколи не були вдвох, укупі, і жодного разу не розмовляли так відверто, як колись. Кілька разів їм довелося все ж таки йти разом додому чи зустрічатись на вулиці — завжди вони поспішали розійтись, бо нещирість бесіди дратувала їх.

5

Тепер історія з Руфою здавалась смішною, як і несподівана втеча його від Кіри.

— Так, так, Аркадію Аркадійовичу, ви боїтесь привидів. Примари минулих несподіванок женуться, тяжать над вами, і ви есте чистий, вищої якості дурень! — звернувся сам до себе з такою неввічливою тирадою Аркадій і спинився на розі проти реклами кіно, по-святковому освітленої, райдужної. Біля гостинних дверей юрмилися люди і метушилися діти. На афіші було написано, що діти до шістнадцяти років не мають права дивитись цю картину. Зрозуміло, що школярі молодших класів ішли на всілякі хитрощі, щоб потрапити сюди.

Звідси Аркадієві залишалося два квартали додому. Бурхливе, розгульне світло біля дверей кіно прогнало спогади і повернуло всім подіям їх звичайне офарблення. Лишедесь глибоко в свідомості сховався клубочок невдоволення. Але й воно вже не дуже докучало. Хотілося скоріше дійти додому, а там усе мине. Дома Аркадій завжди знаходить найкращі ліки від усяких сердечних струшень. Близькі люди, товариші, друзі вселяють впевненість у себе і розраду.

Повернувши праворуч, Аркадій пішов повільніше. Не сподіваючись ніяких зустрічей, він одразу не збагнув, що звертаються до нього:

— А я думаю собі, невже помиляюсь? У мене, признатись, погана зорова пам'ять. Техніка, на жаль, віддаляє від мене людей. Так і є, Аркадій Троян... Здрастуйте ще раз! Я про вас думав сьогодні весь час після нашої зустрічі.

До Аркадія впритул підійшов Іван Романович Медовий і простягнув руку. Чітко окреслена тінь упала на очі з-під великого козирка кепки. Зайнятий своїми думками, Аркадій зразу не впізнав свого нового знайомого, що приходив сьогодні в школу. Іван Романович має допомогти Аркадієві з ракетою, коли справді якусь цінність являють ті наївні мрії, які в газеті було названо гучним словом — винаходи.

В школі, під час перерви, Медовий розмовляв із Аркадієм усього кілька хвилин. Аркадій був соромливо здивований увагою до своєї скромної особи. Навіть мало розглядав співбесідника і, звичайно, ніколи не впізнав би його на вулиці. Особливо увечері, коли присмерк робить людей немов таємничими і невпізнаними.

Над ракетою Аркадій працював з хвилюванням, натхненно, думав про неї серйозно, бо наука була за нього. Наука стверджувала цілковиту можливість збудування ракет. Тільки Аркадієві не вистачало знання новіших досягнень техніки, щоб втілити їх в реальні речі. Не вистачало і досвіду. Мало зробив він лабораторних досліджень, які теж вимагали і відповідних Умов і знання.

За винятком близьких товаришів по школі та приятеля його і матері, інженера-конструктора Яреми Галайди, ніхто більше не знав про Аркадієву працю. Та й товаришам Аркадій розповідав дуже обережно, щоб не глузували. їм тільки попадись на язык!

Ярема Галайда, який щиро любить Аркадія, уважно поставився до цих стратосферних фантазій і навіть давав поради дуже вірні і цінні,— все ж таки і він глузував, називаючи Аркадія белетристом, поміссю Уеллса з Жюлем Верном.

В газету Аркадій попав випадково. В редакцію написали старший вожатий і секретар комсомольської організації Василь Голубояр та Вова Порада. Аркадій не лише розповідав їм про ракети, а навіть захоплено намалював деталі і пояснив роботу своїх машин.

Тому що це тільки початок, все було лише в мріях і натхнених фантазіях, котрі ледве починали втілюватися в макет і в рисунки,— Аркадій не хотів нікого пускати близько до себе. Хоча знав, що таку роботу повинен виконувати колектив, а не одна людина. Та й про свої здібності Аркадій був скромної думки, як усі справжні творці.

Насамперед треба вчитись! — це був девіз, з яким ніколи не розлучався Аркадій.

Коли вдень з'явився в школу Іван Романович Медовий, Аркадій дав йому адресу, запросив до себе, а потім пожалкував, а може, й розгубився і не знав, що ж він скаже консультанту?..

Тепер сумніви з'явилися знову. Аркадій уважно розглядав свого нового знайомого, але робив це обережно, ввічливо.

Комір легкого пальта Івана Романовича був піднятий, і здавалося, що це пальто він так носить завжди*. Але одягнений Іван Романович чисто, з якоюсь підкресленою недбалістю, як людина, що їй немає часу стежити за своїм туалетом — голова обтяжена думками...

Помітивши, що Аркадій уважно його розглядає, Іван Романович посміхнувся... Посмішка сухих губ, міцних і тонких, здавалася щирою. Аркадію стало ніяково, він не знав, що робити і з чого почати розмову.

— Я б вас і зовсім не впізнав, особливо вночі, хоч у мене не дуже багато знайомих.

— Як бачите, Аркадію, я сам признався. Мене дуєсе зацікавила ваша робота. Ви туди? Ходімо, я пройду з вами. Голову провітрюю, сидів у кімнаті, як гриб. Зайшов забрати деякі журнали і вирішив прогулятись. Люблю місто, його вулиці, синє небо і особливо вечори. Я працюю ночами і люблю тихий присмерк умирання дня і радість праці. Я романтик, і мені подобаються такі фантазії, як у вас, ви мені теж сподобались...

Така несподівана одвертість підбадьорила Аркадія. Голос Івана Романовича був щедрий на проникливі, ніби дружні інтонації. Аркадій швидко глянув на міцні плечі і шию Івана Романовича, на рівні груди і чомусь спитав себе: "Скільки йому років, цікаво?" Але голос співбесідника, тон розмови, як з рівним собі, настроїв і Аркадія піднесено. Зірка підморгувала йому з далекого простору, і це було романтично. Флотилія сталевих хмар розляглася через небо в кільватерному порядку...

— Вас обдурила газета, товаришу Медовий. Ви переоцінюєте і мене, і те, що я думаю робити. Поки що це тільки бажання. Я люблю простір, і простір мене цікавить з точки зору перемоги над ним, ось у чому справа. І більше нічого... І ще мрії, фантазії, бо я ж тільки цього року закінчую середню школу, вчитись треба...

— А вам хіба ніхто не допомагає? — між іншим спитав Медовий.

— Майже ні. Деякі цікаві поради дав мені один інженер-конструктор, мій і матері моєї приятель, Ярема Галайда. Але...

— Тоді, може, мене й справді вам не потрібно, раз у вас є такий досвідчений радник? — з жалем промовив Медовий і раптом якось весь повернувся до Аркадія.

— Ні! Ні!.. Він більше глузує і каже, що я белетрист,— швидко заспокоїв його Аркадій.— Просто Ярема мій приятель...

— О, то ми з ним посперечаємося відносно белетристики і доцільності вашої роботи. Сперечатися я майстер і не дозволю вас утискувати,— з піднесенням весело вигукнув Медовий.

Це сподобалось Аркадію. Уявив собі, як вони з Іваном Романовичем кинуться на Ярему і розгромлять його вщент. Аркадій теж засміявся і пообіцяв викликати Ярему на

поєдинок, як тільки з'явиться Медовий до нього додому.

— Він мій сусіда, живемо в одному будинку, через стіну. Майже щодня до нас заходить побазікати, якщо не працює вночі. Взагалі Ярема чудовий товариш, він вам теж сподобається.

— Я люблю цікавих людей, які вміють творити, думати і захоплюватись усім серцем. В нашій країні таких людей багато. До того ж вони ще й мужні і сильні своєю ідейністю. Ви комсомолец? — немов для підтвердження спитав Медовий.

— Звичайно,— з гордістю відповів Аркадій.

— Чудово. Вам лише треба наполегливо вчитись, щоб здійснити ваші задуми і, як ви їх звете, фантазії. Технічні винаходи можливі тоді, коли є вільна думка, світла фантазія в роботі, в навчанні. Вам треба обов'язково йти у вищу технічну школу, в найкращу.

В устах Івана Романовича все це звучало не як слова старшого, не як порада, а лише як бесіда з рівним собі. Тільки досвід у нього більший, але й він робить те ж саме.

— Я подаю заяву у військову електротехнічну академію. Важкувато буде, але я відмінник,— питаючи його думки, сказав Аркадій Медовому.

— Важкувато буде, справді. Туди не треба складати додаткових іспитів? Конкурс великий, бо командирам перевага.

— Я вже переганяю програму десятого класу з основних дисциплін. Літо у мене ще є. Ризкуватиму... У звичайний інститут я завжди попаду. До чого ж мені хочеться скоріше вступити до вищої школи! Там відкриваються безмежні можливості,— задивившись на мінливі тіні від ліхтаря, немов сам до себе, мрійно сказав Аркадій.

— Я чомусь цілком упевнений, що ви обов'язково досягнете свого. Обов'язково! Цікаво... Я дуже радий, що познайомився з вами. Пробачте за лірику, але ви й мені надаєте більше сил і впевненості... Я не люблю розповідати про свою роботу, коли вона ще в зародку. Але вам можна. Працюю над деяким практичним застосуванням інфрачервоного проміння. Це...

— Це надзвичайно цікаво! До речі, у мене теж застосовується інфрачервоне проміння, і я... Пробачте, що перебив, при чому тут я! Неввічливість просто,— обірвав сам себе Аркадій.

— Прошу, прошу, дуже радий, що стану вам у пригоді. Всі мої скромні знання до ваших послуг,— сказав Медовий.— І надалі давайте без формальностей, без цих умовних перепон, що зветься чемністю, ввічливістю та іншими високими словами з порожнім змістом... Особливо в розмовах. Ми з вами не інститутки, дорогий Аркадію, а друзі! Будемо сподіватись, що станемо ними, правда?

— Ясно, цілком! — відповів Аркадій, спинившись біля свого будинку.

Іван Романович зміряв очима п'ять поверхів нової будівлі. Майже зі всіх вікон лилося золоте світло. Тут жила частина робітників, службовців та інженернотехнічного персоналу заводу, де Надія Василівна, мати Аркадія, вже два роки проводила якусь роботу. Яку саме — Аркадій не знав і особливо цим не цікавився. Ярема Галайда на цьому заводі вів важливі конструкторські роботи. Часом цілими тижнями сидів за рисунками, потім у лабораторіях і заростав бородою, як лев. У такі дні майже не

приходить додому, а коли зайде — жартує, веселиться. Це він називає — освіжити мозок серед друзів.

Спочатку Аркадій хотів ще провести Івана Романовича назад, але вирішив не набридати йому, не бути настирливим. Та й додому хотілося — подумати на самоті про сьогоднішній вечір. Несподівано постала перед очима Кіра... До того ж розмова з Медовим... І уроки на завтра треба робити.

Іван Романович теж поспішав. Спитав у Аркадія, на якому поверсі він живе, номер квартири десь уже записував сьогодні. Між іншим (мало не забув!) сказав, Що спеціально для Аркадія дістав кілька журналів і книжку про дослідження ракетопланів. Сам теж цікавився трохи цими машинами.

Напружуючи зір, Аркадій переглядав журнали і перегортав сторінки в книжці. Він так прилип до цікавої книжки, немов боявся, що у нього хтось вириватиме її з рук.

Так воно й сталось. Ледве встиг Аркадій перегорнути сторінки, як Іван Романович глянув на годинник і сказав, що йому треба поспішати. Сьогодні хоче переглянути статті, а через кілька днів занесе їх Аркадієві і тоді поговорять докладно про все, що цікавить їх обох у спільній роботі.

З жалем і страдницькою міною Аркадій без заперечень повернув Іванові Романовичу літературу.

— Ні, не через кілька днів,— приходьте завтра або, найпізніше, позавтра! — попросив Аркадій.— Мені хочеться з вами поговорити, показати модель, і ці статті страшенно цікаві! Така література майже не потрапляє мені до рук. Дещо було, але старе, а тут останні новини...

— Значить, завтра, а коли ні... У вас телефон є?..

— Дзвоніть у квартиру Галайди, звідти зразу перекажуть мені.

Аркадій сказав номер телефону і умовився, що Медовий подзвонить і скаже, чи прийде завтра. Якщо ні,— тоді позавтра обов'язково!

Іван Романович різко простягнув руку.

— Я радий, що познайомився з вами.

Прогуркотів трамвай, болісно виючи на зворотах. Авто нишпорили по дорозі промінням фар і хрипло ревли на неповоротких роззяв-пішоходів, місто крутилося в цій веремії звуків, руху і гамору. Вітер тихо падав з чорної прірви неба і блукав серед вулиці, у штовханині.

Аркадій ще відчував у своїй руці теплоту міцної долоні Івана Романовича, коли раптом біля них м'яко спинилося авто, немов уперлося в прозору стіну повітря. Звідти швидко вистрибнув Ярема Галайда з рулоном паперів під пахвою, махнув рукою шоферу і опинився біля Аркадія.

— Гуляєш, лобуряко? Теплий вечір, різна метеорологія, ненормальні атмосферні явища в листопаді, фантазії, а потім кліпаєш очима на парті, не знаючи уроку!..

Побачивши Івана Романовича, Галайда замовк, похитуючи головою, блискаючи зубами і вузькими, від посмішки, щілками очей. Коли Ярема посміхався, йому мінилося все обличчя і сміялася кожна зморшка і лінія. Це відразу приваблювало і

викликало у відповідь теж посмішку.

— Познайомтеся спочатку. Оце і є мій мучитель, Ярема Галайда,— Аркадій повернув голову до Медового.

Ярема мовчки потиснув руку Іванові Романовичу, який, пружно вигнувшись, промовив задоволено:

— Мені про вас дуже цікаві речі говорив Аркадій.

— Він, цікаві речі? Не вірте. Романістом йому бути, а не інженером. Лунатик! — махнув рукою Ярема біля носа Аркадія.

В такому тоні ще кілька хвилин точилася розмова, доки вже серйозно Ярема сказав:

— Ти будеш іще вулиці міряти, а я сьогодні, як бачиш, на нічній зміні. Ось працюватиму до ранку,— показав він рукою на папери.— Та що ти там розумієш? Жюля Верна читай. Я тікаю.

— Ми вже попрощалися раз, доведеться знову,— простягнув руку Іван Романович.

— Добраніч! Значить, я чекаю,— з надією сказав Аркадій і разом з Яремою пішов до дверей.

6

Приклад з тригонометрії не виходив. Знаки плуталися, бо в голові була плутанина.

Аркадій сердито кинув олівець, відсунув від себе зошит і закрив книжку. Все заважає зосередитись! Насамперед власні думки. Вони невідступно переслідують весь час після того, як повернувся додому. Тут, дома, він сподівався знайти спокій і тишу.

На самому краєчку стола, біля книжок, стояла тарілка з великими жовтуватими, немов прозорими, яблуками. Аркадій пройшов по кімнаті, взяв яблуко і з насолодою вкусив, скільки міг захопити зубами. Яблуко захрумтіло, оскома приємно стягнула ясна. Яблуко було духовите і ніжне, воно ховало в собі присмак щедрої осені.

П'ять кроків можна було зробити в кімнаті з кутка в куток — від стола з інструментом до вішалки біля дверей. Аркадій на хвилину спинився біля моделі своєї ракети. Власне кажучи, це навіть і не модель, а лише ідея, яку він тільки почав втілювати в форму.

Розмова 8 Іваном Романовичем радувала Аркадія. Такий цікавий радник давно був бажаний, необхідний. Вже дістав журнали, книжки! Сам працює над інфрачервоним промінням! Кожну думку підхоплює, ловить відразу, не чекаючи пояснень...

Працювати з таким консультантом випадає не кожному!

Зате з Кірою Аркадій поводився як хлопчисько. Скільки разів вирішував остаточно, назавжди — бути сміливим, одвертим і все говорити в очі. Не приховувати нічого!

Кілька днів тому, на політзанятті, секретар комсомольської організації школи і старший вожатий Василь Голубояр говорив, що в світі немає нічого незрозумілого. Нічого!.. Все можна з'ясувати. А нехай спробує він розібратися в такій ситуації, в таких таємницях!

Аркадій згадав, що сьогодні він ще не читав газет. Це також чудові ліки від різних дурниць! Без газет Аркадій не може прожити жодного дня. Мусить відчутти власним

еством, як б'ється серце країни від полюса до субтропиків, від Камчатки до прикордонних стовпів на Заході. Газет чекає щодня і без них не може заснути. Повз кіоск Аркадій не проходить байдужим. У портфелі з книжками обов'язково лежать газети. В школі його звуть "останні вісті"...

Присунувши світло, Аркадій ліг на диван і поклав біля себе кілька газет. Однаково ж приклад з тригонометрії не виходить і навряд чи вийде сьогодні! В голові цілковитий сумбур. Треба ще посидіти над прикладом уранці, перед школою. Щодня Аркадій встає рівно о шостій з половиною години. Спочатку важко було себе привчити, цілий складний агрегат змайстрував був Аркадій два роки тому. Приладнав до годинника важок, який рівно о шостій з половиною години падав і будив його. Тепер звик і майже ніколи й на хвилину не спав довше. Агрегат давно вже зруйновано, і його частини використано на інші потреби.

Зручно вмотивившись на дивані, Аркадій пробіг очима першу сторінку газети. Далі прочитати не довелося.

Хтось подзвонив. Потім у кімнату увійшов Марко Бубир і примружив на світло свої довгасті очі дивного темно-синього кольору. Таких очей ні в кого більше не бачив Аркадій, навіть у дівчат. Марко був гарний на вроду. Про це знав і сам Марко. Всі дівчата були трохи закохані в Марка... Зате він ставився до них з неприхованим презирством і таким поведінням, здавалось, привертав їх до себе. Принаймні так пояснював Яша Баркін — безнадійний заздрісник і великий коментатор усіх подій, значних і дрібних...

Дівчата казали, що на весь шкільний район Марко — перший красунь. Ця зовнішня, підкреслена врода на багатьох хлопців впливала відразливо, і в Марка майже не було друзів, за винятком Аркадія. Особливо деякі негативні риси характеру гнали товаришів від Марка. Надміру вразливий, він цурався товаришів.

На жарти Марко ображався, сам мав гострий язик і вмів найболючіше уколоти товариша гострим словом.

Нетерплячий, нервовий, гарячий Марко не любив, коли йому заперечували. Писклявим голосом намагався перебити співбесідника, розмахував руками. Але Маркові багато прощали і все ж таки любили.

Щирі нотки невдоволення власним характером проривалися у Марка тільки в розмовах віч-на-віч з Аркадієм, до якого він ставився з любов'ю і з яким шукав товариства. Але повністю перемогти себе Маркові було важко, бо він не наважувався одверто поговорити про якісь свої болі, що носив у серці. Разом з тим він боявся показатись боягузом і тому гордо носив машкару ображеного людьми, не визнаного суспільством таланту. Марко грав роль трагічної постаті.

Все це знав Аркадій. Проте любив Марка за його здібності, ставився до нього чутливо. Та інколи вони сварилися з таким запалом, що стиснуті кулаки готові були до бійки.

Потім знову — мир і дружба. Марко просив вибачення, лаючи себе за нестриманість, Аркадій умовляв не сердитись. Але Марко міг миритись і підкорятись

лише Аркадієві. Навіть Вові Пораді він нічого не прощав, не кажучи вже про інших — Віктора Мартинова тощо.

Аркадієві здавалося, що в один чудовий день з Марка спаде вся фальш, зникне удавана трагічна міна, і він стане в своєму звичайному вигляді, як прекрасний, щирий товариш. В це вірив Аркадій, хоч і він іноді не розумів поведінки Марка, взаємини з людьми і з ним самим...

Недбало кинувши кепку і пальто на стілець, Марко підійшов до дивана.

— Камрад, ви в горизонтальному стані читаете останні новини. Явище дуже рідке в вашому житті 1 дуже дивне для очей ваших друзів. Ви не хворі? Дозвольте спробувати пульс.— Марко впіймав Аркадія за ногу і потягнув з дивана.— Пульс прискорений, сто двадцять чотири на хвилину, у вас пожежа в серці, як сказав один поет.— Марко відстрибнув убік, бо Аркадій дригнув своєю довгою ногою.

— Йди к чорту, буйвол! — крикнув Аркадій і схопився на ноги.

— Порівняння необережне, зовсім нереальне і, сказати б, неестетичне... Ви такий мудрий старець, анахорет, і раптом...

— Якого ти біса приперся сюди? — докірливо, але жартома спитав Аркадій.

— Вчитись у вас гостинності. Тепер і я буду такими запитаннями зустрічати гостей. Дозвольте одвалювать? Єсть віддати кінці! — Марко зробив поворот через ліве плече до дверей.

— Добре, сідай Отут і розповідай. Уяви собі, що я дуже радий з твого приходу...

— Додай, як завжди радий,— строго вимагав Марко.

— Як завжди,— засміявся Аркадій і штовхнув Марка на диван. Марко впав, зігнувшись, зламавшись, немов у нього всередині раптом не стало кісток. Випростав ноги і розтягнув рукою комір светра. Здавалося, йому не вистачало повітря.

— Я зайшов, бо стало нудно на світі жити. Не щастить мені, Аркадію! Учні випали на мою долю тупі, як оце дерево.— Марко вдарив кулаком об стіл.— За шість годин у школі я менше стомлююсь, ніж за дві години втискування знань у мозок своїх ледарів... Четверо п'ятикласників, яка кара може бути страшнішою для репетитора! — з удаваним розпачем ударив себе в груди Марко.

— А в мене нічого народ. Правда, одна дівиця, нівроку, відстає, хоч і дуже вродлива. Здається, закохана в якогось сентиментального семикласника, вірного рицаря і героя...— продекламував з піднесенням Аркадій.

— Недавно, друже, ви самі були семикласником. Треба любити ближнього свого, але закоханих слід зневажати. Побільше задавай своїй закоханій дівиці задач з алгебри, це найкращі ліки від кохання,— тоном філософа прорік Марко.

— На жаль, в її голові вміщується дуже обмежена норма математичних знань, звідти виштовхує їх любов,— так само похитуючи головою, відповів Аркадій.

— Горе, горе! — протяжно промовив Марко.— Любов — сліпа пристрасть і найбільше зло в світі. Ненавиджу жінок! — Останні слова Марко сказав злісно. Це вже були його справжні думки, і тому губи йому здригнулись.

— Ой, страшно як! Ти можеш мене перелякати на все життя! — з підробленим

страхом вигукнув Аркадій і сів на диван у другому кутку.

— Не бійся... Я для себе сказав,— замислено продовжував Марко.— Зустрів я оце Вовку Пораду з Марусею Рожко. Повів її Вовка в кіно. У нього такий щасливий вигляд, така посмішка, що крізь неї просвічує вся глупота, яку може носити в собі навіть найрозумніша людина...

Хто хотів, той розумів і вбачав під зовнішньою насмішкуватістю і старечим скепсисом Марка справжню юнацьку теплоту. Аркадій по-дружньому глузував з нього, хоча й Аркадієві часом здавався жалюгідним цей талановитий, розвинений, нервовий хлопець. Математику знав Марко в значно більшому обсязі, ніж вимагає того середня школа. Випадково у нього на столі товариші знайшли якісь книжки, заповнені нікому не зрозумілими формулами, прикладами. Зошит Марка теж лежав поряд, списаний цифрами і формулами.

Марко знімався, коли йому про це сказали, бо він такі книжки приховував і робив вигляд, що нічим у світі не цікавиться і ніколи нічого не робить. Ніхто не вірив цьому, бо в Марка завжди все зроблено вчасно, пам'ять у нього надзвичайна, і Марко дивував товаришів, повторюючи після уроку слово в слово все, що розповідав допіру вчитель.

Лише одного разу в ширшій розмові з Аркадієм і Вовою Марко сказав: "Я повинен учитись на "відмінно"! Інакше не може бути! Я доведу, що... доведу",— мало не скрипнув зубами. Далі він не договорив. Очі в нього потемніли, і він одвернувся до вікна.

Хлопці нічого не розпитували. Дещо було зрозуміло. Маркові ніколи ніхто не нагадував про батька. Це була якась змова всього класу. Ще три роки тому, у восьмому класі, Яша Баркін кинув Маркові під час сварки, немов між іншим — мовляв, синок у батька вдався, такий самий герой!..— Марко похитнувся, очі йому спинились і, широко розплющені, впилися Яші в обличчя. Хвилину стояв Марко блідий, заляклий, потім опустився на парту. Голова впала на руки. Так і застиг він, тільки часом здригався всім тілом, немов по ньому пробігла хвиля судороги. Учні замовкли. Після хвилиної розгубленості Аркадій підбіг, згріб у кулак сорочку, галстук і піджак на вузьких грудях Яші і притиснув Яшу до стіни. З блідими губами, зціпивши зуби від лютої ненависті, прошипів в очі одне слово: "Зміюка!" Яша не ворухився, зігнувся з переляку і чомусь пробелькотів у відповідь: "Розумію, розумію..." Це було смішно, але ніхто не сміявся.

Аркадій з огидою відштовхнув Яшу і пішов назустріч учительці Ользі Карлівні, що саме зайшла в клас на урок історії. Він шепнув тихенько їй щось, повернувся і сів третім на парту Марка, який на протязі всього уроку не підводив голови.

По закінченні уроку Ольга Карлівна забрала Марка з собою, і вони розмовляли в піонеркімнаті цілу годину. Про що вони говорили — невідомо, тільки після всієї цієї історії Марко змінився цілком. Його ніхто не впізнавав... Нестримна недисциплінованість, жартівливі витівки і бійки, безнадійна дезорганізованість на уроках — все зникло... Марко притих, зразу ніби виріс, навіть змужнів на обличчі. Від того часу Марко, звичайно, порозумнішав, але зовнішньо змінився не дуже. Товаришував він тільки з Аркадієм, менше з Вовою Порадою і зі всією Аркадієвою

компанією, проте навіть з ними рідко розмовляв із щирістю, на яку здатні юнаки...

Про батька ніхто більше не нагадував Маркові. Лише сам він, скрививши тонкі губи, з відчайдушною посмішкою сказав раз Аркадію:

— Татонько мій на курорті в санаторії відпочивають... Нехай... Листа прислав... У нього раптом відкрилися поклади любові до мене. Не можна без огиди читати листів! Сентиментальними епітетами так забруднив папір, що аркушик до пальців клеїться. Все прохає, щоб я йому написав...

Батько Марка, Сергій Іванович Бубир, фахівець в економічно-торговельних справах — гульвіса і винятковий егоїст — працював на ліжковому заводі завідувачем відділу збуту і розтратив там державні гроші. Крім того, Сергій Іванович брав хабарі, підробляв документи... Коли Марко був ще в сьомому класі, батька засудили на вісім років.

7

Закуривши тоненьку цигарку з чорного, як торф, найдешевшого тютюну, Марко викладав свій погляд на взаємини Вови Поради з Марусею Рожко. Він ще раз повторив, що Вова — дурень.

Аркадій спитав:

— Яка там з Вовою трагічна історія?

Дивно, чому Аркадій цього не знає? Сьогодні перед останнім уроком відразу в дев'ятому і десятому класах пролетів анекдот, що Вова Порада за переписані для Марусі конспекти лекцій, за розв'язання задач, накреслені рисунки і за вдале підказування на уроках одержує від неї нагороду... Вона з ним ходить у кіно, в театри, гуляє по вулицях. Взагалі, часто буває з ним, приділяє йому багато уваги.

— Тобі, Аркадію, напевне, не розповіли, бо ти друг Вови, ну, і групорг. Це вірно, ти його друг, але істина дорожча, і тому я тобі розповів,— сказав Марко.

— Цього не може бути!.. Брехня! — раптом почервонів і схопився Аркадій.— Хтось вигдавав!

Марко безжурно засміявся, зручно відкинувшись спиною на диван. Поклавши ногу на ногу, він викинув погаслу цигарку і витяг нову, постукотів нею об портсигар з таким виглядом, немов курить найкращий в світі тютюн, а насправді — цигарки "Тир" — 35 копійок 25 штук. Марко затягнувся димом, як справжній курець, подув на вогник, змітаючи попіл.

— Друже Аркадію, нервуватися шкідливо! Через таку дрібницю не слід бігати по хаті...

— Вова Порада мій друг! Я нікому не дозволю знущатися з нього!.. Все це брехня! Може, Вовка й допомагає Марусі, часом і підкаже їй, але хто сміє розпускати такий наклеп? — Аркадій підняв руку над столом, та Марко впіймав її, затримав і опустив тихо на стіл.

— Все це так.... Вовка трохи й мій друг. Проте Маруся дівчина практична. Вона обов'язково добуде з Вови користь, запевняю тебе! Я сам...

Аркадій зацікавлено чекав продовження, але Марко раптом замовк і більше не сказав ні слова. Задивився на скрипку, що покоїлася в чорному, схожому на труну

футлярі. Полиці з книжками, радіоприймач. В цій кімнаті часто буває Марко, і книжки давно переглянув, радіо чув, а інструмент його мало цікавив. На скрипці Аркадій не грав. Відмовляється, каже, що не вміє...

Марко замислився. Аркадій раптом почав сміятися. Так голосно, що аж загуло десь у коридорі і в другій кімнаті, яку займала мати Аркадія.

Перші секунди Марко розгубився, потім зайшовся й собі. Треба правду сказати — хлопці любили посміятись...

Нарешті Марко трохи заспокоївся і сказав:

— Ви збожеволіли, друже. Скажіть, що примусило вас несподівано реготати?.. Навіть я, витримана людина, трохи посміхнувся.

Аркадій передихнув, набираючи повні легені повітря.

— Уяви собі таку картину: Вовка пред'являє рахунок Марусі. За дві задачі — кіно, за конспект по історії — в театр. Завтра я неодмінно Вовку спитаю. Думав сьогодні піти, та вже часу немає...

Марко посміхнувся і узяв у руки зошит з тригонометрії.

— Все зробив на завтра? — спитав між іншим, напевне, щоб змінити тему розмови.

Аркадій похитав головою. Один приклад ніяк не виходить. Залишив на ранок. Але й завтра навряд чи вийде, — щось там у знаменнику із знаками не клеїться. Доведеться спитати у Богдана Петровича.

— Скатаєш у мене перед уроком, — махнув рукою Марко.

— Подивлюся... — нерішуче відповів Аркадій і підпер рукою голову над столом. Йому не йшла з думок Кіра, Вова і вся ця смішна витівка. Хто сміє розповсюджувати таке в школі?..

Марко зібрався йти. Повільно приладнав кепку на голові, щоб не дуже руйнувати парубочьку зачіску. Затиснув під пахвою кілька книжечок... Він чекав, доки на нього зверне увагу Аркадій, що сидів замислившись, дивлячись задуманими очима на стіл

— Завтра треба встати рано. Не хочеться, а ще працювати треба...

— Марку, ти подарував би дівчині квіти? — немов прокинувшись, із хвацькою посмішкою спитав Аркадій. Очі йому спалахнули.

— Якій дівчині? — насторожено спитав Марко. Аркадій безнадійно гинув на його очах.

— Ну, найкращій, яка тобі найбільше подобається.

Скривившись, Марко чмихнув носом, засунув руки в кишені і стояв, схожий на пустуна років тринадцяти.

— Н-да... Перш за все, на найкращу в світі дівчину я дивитись не хочу. Я з охотою подарував би їй, приміром, живу очкову змію, так звану кобру. Нешкідливу, ніжну тварину... Смерть від її отрути неминуча. Або ще краще задекорувати в букет квітів бомбу великої вибухової сили. Тільки доторкнулася ніжна дівоча ручка до букета, раптом — трах, бах!.. Переполох! Цур, ідея моя!

— Далі? — весело спитав Аркадій.

— Далі? Звичайно, це досить жорстоко, я розумію. Непогано було б ще таким чином

приготувати букет, щоб подарувати найкращій у світі Дівчині. Посадити в квіти десяток живих — саме живих! — мишей, пацюків і півтора десятка жаб. От букетик! Картина із звуковими ефектами і істерикою. Ідея? Цю ідею я дарую тобі,— недбало кинув Марко, упиваючись насмішкуватим виглядом Аркадія.

— Лишенько, який ти задавака! — похитав головою Аркадій.— Який ти... блазень.

— Закохався? За це я тебе зневажаю. В полоні пристрасті гине засліплений друг! Мені соромно дивитись на тебе! — Вираз обличчя Маркові змінився. Він нервово зробив по кімнаті кілька кроків.

— Смійся, паяц, над розбитим... Марку!

— Чого тобі треба? Я ненавиджу дівчат, розумієш?

Це була одна з тих дивних таємниць, яку кортіло розгадати не лише Аркадію...

Підмовляли дівчат, щоб вони як-небудь здружилися з Марком,— нічого не допомогло. Марко наважиться піти провести школярку додому, всю дорогу верзучи казна-що. Навіть зайде в хату, посмішить, розповість неймовірні, жартівливі, вигадані історії і піде. Ні на які побачення, гулянки нема чого й натякати. Якось трапилося, що Марко погодився прийти увечері до Марусі в гості і пообіцяв принести книжку.

Марко й справді прийшов, поговорив з Марусею десять хвилин і зник. На другий день він не звертав ніякої уваги на Марусю і на її записки не відповів...

"Може, наодинці Марко буде відвертішим? Може, хоч розгнівавшись, розкриє свою таємницю",— подумав Аркадій і спитав раптом:

— Марку, чому ти так ставишся до дівчат?

Не повертаючи голови, не міняючи похмурого виразу обличчя, Марко сухо відповів:

— Не твоя справа! Не в'язни! — поточився до дверей, наміряючись швиденько зникнути. Підкинувши вигнуті вгору брови, нервово струснув головою.

— Не гнівайся, Марку, це я так спитав, не подумавши. Не гнівайся,— тихо сказав Аркадій і подумав: "Сам скажеш. Чесне комсомольське, скажеш!"

— Я не гніваюсь,— замислено, сумовито проказав Марко.— Завтра у нас німецька? Втечемо від Марго і збігаємо в крамницю, кажуть, лампи з'явилися. У мене дві перегоріли. Стомився я, ще й досі не обідав.

— Слухай, Марку, тобі потрібні гроші? Я сьогодні багатій, одержав за уроки і можу тобі позичити. Глянь,— Аркадій підвівся, витяг з кишені пачку грошей і недбало ляснув ними об стіл.— Я обійдусь, доки ти одержиш. Бери скільки треба,— ще раз запропонував Аркадій і розсипав кредитки по столу.

Марко, ні слова не кажучи, похитав головою. Кожної секунди мінявся вираз його обличчя. Ось воно стало сумне, і нараз ніби якась гостра думка пронизала мозок. З губ мало не зірвався злий дотеп... Раптом гіркота лягла в куток губ, рот скривився.

— Не треба мені грошей! — різко сказав Марко і вже ступив через поріг у коридор.

Гроші завжди потрібні Маркові, це всім відомо. Живе він разом з батьковою сестрою Лідою. Ліда господарює. По секрету від Марка Ліда посилає дещо батькові, від цього часом у них спалахує сварка.

На себе він сам заробляє уроками і щодня звільняється лише ввечері, але ніколи

серйозно не скаржитися, постійно зустрічає всіх жартами, приказками, усмішкою.

Аркадій кількома кроками наздогнав Марка і, схопивши його за руку, примусив повернутись у кімнату.

— Що з тобою, скажи, Марку? Я тобі друг, ми з тобою товариші! Невже ти не можеш мені сказати? Ти нікого, нічого не любиш.

— Неправда! Люблю!.. Люблю комсомол, Радянську владу, товаришів моїх, тебе люблю і всіх, розумієш? — крикнув Марко і зблід. Обличчя стало прозорим. Здалося, Марко нараз постарів, тільки горіли, променилися очі з-під вій.

— Я хотів тобі сказати — в комсомол подавай. А то ходиш зарозумілий, ховаєшся, щирості немає... — швидко проказав Аркадій.

— В комсомол! Подам, а потім... не приймете... Ти мене не жалій! Жалієте! — з розпачем, вишкіривши зуби, відрубав Марко. Ще більше зблід, вирвав руку і пішов.

За ним хряпнули двері.

8

— А винен все ж таки я, — похитав головою вслід Маркові Аркадій. Ходив по кімнаті. Хотів розібратися — в чому справа, чим пояснюється таке Маркове поведження.

Дим від Маркових цигарок смердів так, що можна було вчадіти.

Треба було б зараз з кимось поговорити, порадитись. Марко бентежив Аркадія, хоча таємницю його поведінки Аркадій уже трохи розумів. Усе прояснювалося. Не вперше пропонують Маркові наблизитись до комсомолу; він завжди ухилявся від розмов на цю тему.

Деякі товариші Марка вступили в комсомол ще перед іспитами в сьомому класі, а інші — в восьмому. У десятому класі тепер дев'ятнадцять комсомольців з двадцяти семи учнів.

"Даремно образився Марко! — знизав плечима Аркадій. — Не для образи, а від чистого серця запропоновано йому гроші".

Основний капітал вкладав Аркадій у ракету. Вже понад рік будував він цей фантастичний апарат, але кінця ще не видно. Оце, може, Іван Романович прискорить роботу. Ракета примусила Аркадія працювати влітку вожатим в піонертаборі, а тепер готувати учнів.

Не стане ж він у матері просити на свої примхи грошей, а їх треба чимало. Може, й на квіти для Кіри теж прохати у матері? Смішно! От був би трюк: "Мамо, дай, будь ласка, мені карбованців ...надцять, я хочу подарувати одній милій дівчині букет квітів..."

Звичайно, Надія Василівна жодним рухом не виявила б свого здивування. Але які думки промайнули б у неї в голові і якими очима він дивився б їй у вічі? А може, хоч тоді мати зрозуміла б, що йому вже вісімнадцять років, у нього є свої потреби і примхи, на які він мусить сам заробляти? Отакий великий і на утриманні матері!

Та, на жаль, матері всі однакові! Надія Василівна відмовлялася брати у сина гроші на господарство. А якщо Аркадій наполягав, тоді матері на весь вечір псувався настрій,

вона сиділа мовчазна, насуплена. Тільки подарунки сина приймала з радістю.

— Завтра беруся за ракету! Всі вільні хвилини віддам, треба підганяти!

Так Аркадій утішав себе. Легко сказати — взятися до роботи. Його покоління учнів середньої школи вчилася до сьомого класу ще тоді, коли калічили їх різними дальтон-планами, лабораторно-бригадними методами, педагогічними експериментами. Ця ворожа плутанина, що звалася "новою, лівою системою виховання", тільки шкодила. Доводилося тепер наздоганяти. В програму старших класів ввели навіть арифметику і початкову граматику,— і зробили цілком вірно. Зате підготовка уроків забирає багато часу, а ще комсомольська робота, політшкола, засідання, у фузкультзмаганнях треба брати участь.

Звичайно, ще є й така дуже важлива і небезпечна річ, як ледарство. Нехай день завантажений з ранку до самого вечора, але десь неодмінно пропаде кілька годин, за якими потім жалкуєш. Тепер він теж ледарює! Роздумування є перша ознака недіяльної натури, це ж відомо всім, правда?..

Аркадій швидко підійшов до радіоприймача, доторкнувся до регуляторів. З шухляди так дико гримнуло, що він зразу виключив приймач.

Глянув на стіну, в дзеркало. Наблизив обличчя до самого скла і погладив верхню губу. Вуса ледве позначалися м'якою темнуватою смужкою на губі. На бороді розсипався пушок і кучерявилася кілька довших волосинок. Впіймавши пальцями волосинки вусів, Аркадій посіпав за них. Губа смішно піднялася, защемідо... Аркадій не вперше приглядався до своїх вусів і до бороди. І до бритв придивлявся в крамницях — кортіло провести гострим лезом по щоках, щоб стати дорослим, мужчиною. Дехто з товаришів уже голиться, це Віктор Мартинов, Яша Баркін.

Світло електрики відбивалося від дзеркального скла. Виблискувало, дробилося в холодних нікельових частинах моделі ракети, в тарілці, в скляній вазочці для олівців, і знову все це поверталося в сріблясті береги дзеркала і там застигало.

В дзеркалі відбивалася протилежна стіна і полиця, де лежав чорний саркофаг, в якому сховано скрипку. Вона оживала в руках Аркадія. Тижнів два Аркадій не розкривав футляра. Грав він лише для себе, під настрій, щоб його не слухали, тому майже ніхто з товаришів не чув гри Аркадія. Він соромився своєї гри, йому здавалося, що скрипка — це не його справа. Вже три роки, як в Аркадія є вона. Після одного концерту, де Аркадій сидів, як заворожений, слухаючи гру видатного скрипаля,— він замислив вивчитись гри на цьому ніжному, як мрія, інструменті.. Довго не наважувався купити скрипку, обмірковував і натякав матері, що скрипка краще, ніж рояль, який займав багато місця і якого не можна возити з собою.

Нарешті мати зрозуміла, чому так обстоював скрипку Аркадій, і подарувала йому не дуже дорогий інструмент, купивши випадково у знайомого музиканта. Як мале дитя, зрадів Аркадій цьому подарункові. Накупив самовчителів, але самому вчитись було важко, і він з рік уперто ходив до вчителя. Він подавав надії, і вчитель жалкував, коли Аркадій покинув навчання. Далі вже грав сам як умів і вчився самотужки...

Побачивши в дзеркалі довгий чорний футляр, Аркадій ще раз пригладив хвацьким

рухом вказівного пальця перші паростки майбутніх вусів і узяв скрипку.

Якусь хвилину настроював, зосереджено дивлячись в одну точку і нічого не бачачи перед собою. Потім придавив підборіддям холодну деку і змахнув смичком.

Коли б цю гру чув критик-професіонал, він, напевне, знайшов би скільки завгодно огріхів. Аркадій імпровізував. Не знав, що саме він грає, тільки відчував гармонійне, жагуче звучання струн, в якому бриніли і радість, і туга, і нерозв'язані сумніви сьогоденного вечора, і ще щось дуже сильне й прекрасне. Згадав батька, вбитого білими в бою під Воронежем. Батькові — молодому робітникові — було тоді дев'ятнадцять років, а син його ще не народився.

А світ лежить такий великий, прозора даль, сонце, степи. Коли Аркадію було шість років, вони з матір'ю їхали тачанкою серед широких червневих ланів. Тиша залягла в травах, у бур'янах, у кривулястих ярах. Дотлівала багряна пожежа заходу над обрієм. Запорошений пилом спориш між коліями і полин дихали ніжними пахощами, навколо росли чебрець та волошки. Кінця степу не видно. Аркадій дивився на цю даль широкими очима. Тепер спогади женуться за ним під звуки покірних струн, які він перебирає пальцями... Вечоріло і ставало боязно, але коли припасти до материних грудей,— не страшно нічого в світі! Коні спинилися на кілька хвилин. Маленький Аркадій побіг розім'яти ноги, застиг на хвилину біля коней і підійшов до величезного, стрункого будяка, що виріс біля самої дороги. Широкий, гіллястий будяк здіймав угору чудові рожеві, повні принади квіти. Аркадію подобалися квіти будяка, який був набагато вищий за самого хлопчика. На одній прекрасній квітці, сп'янівши, заснув, сховавшись носом у духмяних пелюстках, темнобірюзовий, майже кругленький, немов полірований жук. Дуже захотілося дитині зірвати чудову квітку з жуком. Аркадій простягнув ручку, міцно вхопив галузку, але відразу скрикнув перелякано і заплакав. Колючки вп'ялися йому в долоню.

Підбігла мати, притиснула, сміючись, до серця сина і вицілувала з ручки всі болі разом з малесенькими крапками темної крові. Візник дав дитині батіг, і Аркадій пужалном ударив будяк.

Такі колючі будяки і нині трапляються на життєвих дорогах.

Переступаючи через них, знищуючи їх нещадно, життя мчить уперед. Життя...

Звучання струн розсунуло стіни кімнати і понесло туди, де немає меж, куди може летіти мисль. Коли згасає далека зірка в безмежних просторах неба, світло її для людей ще горить тисячоліттями.

Я нічого не зробив ще для людей, але коли треба буде віддати життя за Вітчизну — я віддам його, як

справжній син народу. Я йду пліч-о-пліч з мільйонами громадян моєї країни, очищаючи бур'янисті шляхи,.. Нині я лише десятикласник, але у мене є велика мрія.

Я зроблю все, все зроблю! Ось ракета — фантазія, мрія, але я її зроблю! Наполегливо, завзято, уперто працюватиму, вчитимусь! Я не боюсь нічого в світі! Зроблю! Аркадій заплющив очі і перестав грати.

Ще якусь мить гриміли звуки і жили видіння. Про любов Аркадія до Вітчизни не

можна розповісти самими словами — вона бриніла в струнах, у піснях, горіла на прапорах, переливалася в посмішках.

Аркадій поклав скрипку на стіл. Скрипка лежала мовчазна, строга, беззвучна. Він змахнув з лоба піт.

Хтось несподівано постукав у двері. Аркадій, мабуть, не почув дзвінка.

9

В кімнату зайшла Наталя Павлівна, дружина Яреми Галайди. На хвилину спинилася, чекала запрошення, хоч знала, що її товариство завжди приємне і бажане.

— Здрастуйте, вундеркінд! — співучим голосом привіталася Наталя Павлівна і повела горіховими очима з тінями від вій.

— Здрастуйте,— відповів Аркадій, дивлячись на Наталю Павлівну спідлоба.— Як ви зайшли, що я не чув?

— Я дух безплотний і всемогутній,— кокетливо схилила голову гостя.

— А я не вундеркінд. Я не люблю це слово,— майже скрикнув Аркадій.

— Я помічаю успіхи у вас, мій юний друже, в розмовах з дамами. Тільки не дивіться на мене спідлоба, я боюсь,— строго, повчально сказала гостя і підійшла впритул до Аркадія.— Ви знаєте, чого я до вас прийшла?

— Ні,— коротко відповів Аркадій, не змінюючи виразу обличчя і підозріло розглядаючи Наталю Павлівну. Вона була смуглява, ця нерозважлива жінка. Гнучка постать, ніжно окреслені риси обличчя, рівний ніс і великі вологі очі не могли не спинити на собі погляду.

Підійшовши зовсім близько до Аркадія, знаючи, що на неї люблять дивитися, вона насмішкувато розглядала обличчя юнака і раптом дзвінко засміялася. Розкотисто, різко, але не образливо. Аркадій мовчки розглядав чорне, блискуче, міцне волосся, дбайливо зачесане і розділене надвое гострим проділом. Рівні зуби, обрамлені свіжими яснами.

Так само несподівано Наталя Павлівна увірвала сміх. Вона часто говорила і робила цілком несподівані речі. Навіть свого чоловіка, Ярему Галайду, Наталя Павлівна часом дивувала ексцентричними вибриками.

Хоча Наталя Павлівна бувала у них часто, Аркадій ніяк не міг звикнути до її витівок. Наталя Павлівна часом дратувала його чимось фальшивим, неприродним, награваним.

Разом з тим Аркадій побоювався її, але радів, коли вона приходила. Йому подобалися її думки, несподівані бажання і примхи.

Тепер у нього був такий вигляд, ніби його залишили самого в клітці з хоч і не страшним, але досить шкідливим хижаком. Наприклад, з лисицею чи з дорослим вовчентям.

Майстерно пошита чорна сукня виразно окреслювала фігуру Наталі Павлівни. Вона знала, що ця сукня їй личить. Поклавши маленьку праву руку собі на стегно, гостя спитала:

— Ви не знаєте, чому я сміялася? Звичайно, ні. Мене розсмішило, що у мене вуса

більші, ніж у вас. Погляньте,— Наталя Павлівна наблизилася своє обличчя до Аркадія. Він прикро почервонів.

— Ой, яка задуха! Ви так палаєте, що я можу теж згоріти. У вас зараз згорять вуха, а такому вродливому юнакові незручно бути безвухому. Ніхто вас не полюбить! Дьогтем мажте верхню губу на ніч, це допомагає. Краще ростуть вуса у юнаків...

Велика насолода для Наталі Павлівни — примусити Аркадія почервоніти. Вона й не ховалася з цим. Аркадій щоразу давав собі слово відповідати по-геройському на її жарти, триматись безтурботно, але червонів обов'язково і стояв перед Наталею Павлівною скований, як і цього разу.

— Страшенно хотіла б я бути гусаром,— зітхнула Наталя Павлівна.— Розумієте, вуса, чорт візьми, виправка, краса! Всі дівчата закохані! А головне, вуса... Обов'язково запускайте собі вуса, Аркадію, обов'язково!..

— Я так і вирішив,— запишавшись, відповів їй у тон Аркадій, широким рухом пригладивши те місце, де у нього повинні бути вуса.

— Тільки довго вам чекати,— дивлячись на його верхню губу, з жалем сказала Наталя Павлівна.

— Нічого, я не поспішаю...— заспокоїв її Аркадій.

— Ви знаєте, чого я до вас прийшла? — нараз спитала гостя і сіла на кінчик дивана.— Я спеціально прийшла вас поцілувати за вашу гру,— роздільно промовила Наталя Павлівна.— Бачите, у нас дуже зручно побудовано будинок, через стіну все чути. Я зараз упивалася вашою грою на скрипці; так зворушливо ви грали, стільки невимовних чар у вашій грі, що я не витримала. Дайте я поцілую вас і попрохаю ще заграти для мене.

Недбалим рухом Аркадій кинув скрипку на своє місце. Басова струна підозріло зашипіла, як роздратований шершень.

Аркадій соромився своєї дилетантської гри. Цим рухом він показав, що розмовляти про його гру не слід. Наталя Павлівна з цікавістю дивилася на нього і, на запрошення Аркадія, знову сіла на диван. Зітхнувши, поклала ногу на ногу.

— Ах, чорт!.. Ага, так ви знаєте, чого я до вас прийшла? Я й забула... Ви вмієте танцювати фокстрот, танго? — жваво підвелася Наталя Павлівна і зразу зів'яла після Аркадійової відповіді.— Не розумію, як це молодий чоловік не вміє танцювати, фу! А збирається заводити гусарські вуса!

На хвилину одвернулася від Аркадія, потім поглянула скося, блиснувши жовтуватими білками очей.

Наталя Павлівна замислилася. Обличчя її відразу стало іншим — строгим, спокійним, а не рухливим і капризним, як завжди. Здається, сидить велика дитина і думає свої дитячі, неглибокі думи. Але зараз вона Щось вигадася і натворить шуму на весь будинок.

— Аркадію, що робити, коли нудно? — раптом спитала, немов прокинулася, Наталя Павлівна.

— Почекати, доки буде весело,— засміявся Аркадій.

— Для вісімнадцяти років дотепно і мудро. Так, ви вундеркінд!

— Дітей не слід ображати, Наталю Павлівно,— кинув докір Аркадій.

— "По капле, медленно глотаю скуки яд", як сказав поет. Ні, зрозумійте, яке свинство,— повернулась Наталя Павлівна до Аркадія.— Я вже й грала на піаніно, читала, господарювала. Умовилася з Яремою сьогодні погуляти. Він прийшов і приволік жмут якихось там рисунків. Звичайно, я розумію, що робота важлива, відповідальна, творча, але... свинство... Обідаючи, онімів, мовчки переглядав газети, потім — зразу до себе в кімнату працювати. Ну, а там йому не дошкулиш. Щось бурмотить над рисунками, як старий дід, і нікого не помічає, свистить увесь час, всю ніч. Я йому кажу: "Ти не любиш мене!" Він у відповідь висвистує. Я йому кричу: "Мені нудно!" Висвистує. Я йому кричу, що не люблю його, а він свистить: "Сердце красавицы склонно к измене..." і сміється так, що не можна витримати. Я пересердилася, слухаючи вашу гру, і прийшла до вас, а ви теж...

Аркадій несподівано засвистів Наталі Павлівні арію з "Фауста" і засміявся, дивлячись, як міниться її обличчя.

— Ідіть ви під три чорти! Нахаба, піонер нещасний, я вам зараз..— Наталя Павлівна хотіла вдарити Аркадія книжкою, він ухилився і побіг до дверей.

— До чого ви з Яремою противні! Хоча б Надія Василівна прийшла, погомоніти з розумною жінчиною. Ось, мабуть, і вона! Хлопчисько! — Наталя Павлівна зробила гримасу, перекривила Аркадія і в коридорі почала скаржитись матері на її зухвалого сина і взагалі на цих мужчин.

10

Побазікавши з Надією Василівною, поскаржившись на чоловіка і на життя, Наталя Павлівна відмовилась від чаю і пішла додому. Останні слова говорили біля дверей, у коридорі. Аркадій чув, як мати повчально, але з іронією сказала:

— Щоб цікаво жити, треба відчувати хист до життя. Тут теж необхідно таланти.

;— Значить, я зовсім безталанна,— сумовито промовила Наталя Павлівна.

— На кожному кроці вас чекає якась новина, щось захоплююче у нашому житті. І ви це знаєте, тільки кокетуєте. Не піддурите мене, Наталю Павлівно! — засміялася Надія Василівна.

Ще кілька хвилин Наталя Павлівна виправдувалася і потім гукнула Аркадію "до побачення". Він вийшов з газетою в руках, коли мати зачиняла двері і покликала його вечеряти. Аркадій любив ці години наодинці з матір'ю.

Кімната Надії Василівни правила й за їдальню. Тут завжди затишно. Посередині стояв великий стіл, на який електрична лампа з-під абажура виливала все своє світло. В кутку — шафа для посуду, а за ширмою — ліжко. Крім того, столик Надії Василівни з різними жіночими затишними дрібницями і книжками.

Над столом збільшена фотографія Аркадійового батька — славного кіннотника. Ще зовсім юне батькове обличчя нагадувало сина. Особливо — міцний рот і енергійне підборіддя. Лоб сховано під волохатою папахою. Очі пильно вдивлялися в далечінь, у те велике життя, за яке помер кіннотник Троян, не зазнавши щастя дожити до перемоги

над ворогом.

Слова матері про хист і талант до життя сподобалися Аркадієві. Про це часто думав він і чимало говорив з товаришами. Намагався завжди планувати все, жити за тим планом. Кілька днів ніби все йшло гаразд, потім якась спокуса несподівано виб'є з колії — і пішли всі плани шкереберть.

Сьогоднішній вечір дуже показовий.

Інколи думав і так: є чимало питань і справ, над якими не слід замислюватись. Багато людей живуть непогано, вдало обминаючи такі питання. А він обов'язково зачепиться за те, про що інші й не думають. Тоді починає ритися в книжках, шукаючи відповіді. Завжди в нього на столі можна знайти книжки на зовсім несподівані теми. Приміром, взяв і простудював історію музики. Зачитувався біографіями великих людей, не лише винахідників... Не кажучи вже про книжки з радіо, техніки, механіки, математики...

А на полицях, де в педантичному порядку стоять книжки невеличкої бібліотеки Аркадія, — перше і почесне місце займають твори Леніна, потім ідуть різні довідники, словники, енциклопедія. Своїми знаннями Аркадій ніколи не похвалявся, демонстративно нікого не виправляв, тільки часом вставить, коли треба, зауваження, немов між іншим.

Але мати знала, як у нього горять очі жадобою до знання, до нової книжки. Вона вміло підтримувала цю жадобу, розпалювала її.

Проте Надію Василівну дивувало, що в сина і в його товаришів залишилось багато ще дитячого, наївного, до болю хорошого. Тоді ніяк не даси Аркадію вісімнадцять років!

Матері подобалося, коли син замислювався над звичайнісінькими справами щоденного життя, думав над цим, дошукувався глибокої правди.

Такі розмови тішили матір. Її радувало, що саме вона є першим порадником сина. Аркадій і тепер, не соромлячись, питав її про все, що цікавило його. Іноді такі запитання бували примхливі, часом — для жарту, щоб насмішити її, але й це — радість,

Надія Василівна спокійно поралася біля столу.

Все легко підкорялося їй.

Аркадій стежив за її рухами, одриваючись від газети.

Ніхто не повірив би, що Надії Василівні три місяці тому минуло тридцять сім років. Здавалося, жорстокий нас обминав її, розбиваючи всі теорії про нещадні ознаки прожитого життя.

Треба ж ще знати, що Надійка Троян сімнадцятирічною дівчиною пішла в армію, була мало не в усіх походах Кінного корпусу, а потім Першої кінної армії. Біля Воронежа забито її чоловіка. Він помер на її руках, і остання просьба його була — берегти сина. Ніби знав він, що народиться син.

Ще й досі старі товариші звать Надію Василівну просто Надійною — це нагадує молодість, бурі походів, пристрасті боїв, невмирущі дні п'яної бойової слави.

Для багатьох знайомих, значно молодших за неї, Надія Василівна була людиною чудових властивостей.

Можна додати до цього, що мати Аркадія завжди працювала і ніколи не ставилася до роботи по-казенному. Віддавала роботі і синові все своє життя.

Аркадій стежив скося за рухами матері. Вона різала піновалами пахучий пористий хліб.

— Бери, вечеряй, філософе. Я сьогодні стомилася, два засідання просиділа. На одному мене так покритикували, що...

— Сподіваюсь, за діло? — допитував Аркадій.

— За діло. Я співчуття в тебе не шукаю,— попередила Надія Василівна стомлено.

— Бідна моя старенька мама Надя, кривдять,— жартуючи пожалів її Аркадій, хоч вона й не потребувала співчуття. Потім докладно розповів про сьогоднішній прихід у школу Івана Романовича і про бесіду з ним на вулиці. Захоплено розписував свого нового знайомого й консультанта і не помічав, що знищував шматок за шматком хліб з маслом, ковбасу і все, що попадало йому в руки.

Похвалився своїм заробітком і, побачивши, яке враження це справило на матір, спитав, піднявши брови:

— Мамо, скажи, дарувати квіти комсомолець має право?

— Кому?

— Ну, дівчині, приміром.— зухвало відповів Аркадій.

— Не лише має право, а й повинен,— сказала Надія Василівна і підозріло глянула на сина. Він спитав так смішно, і голос у нього дивний, щось середнє між дискантом і басом, хрипкий, як у нічної птиці, що кричить на світанку в очеретах, зустрічаючи рожеві спалахи зорі.

— Старенька моя мамо, скажи, тебе любить... ти знаєш хто! — стримуючи сміх, спитав знову Аркадій.

— Аркадію...— докірливо подивилась на нього мати і жартівливо додала: —Цими днями одружуюсь...

— От коли б ти справді заміж вийшла! Знаєш за кого?.. Аркадій замислився на секунду, постукуючи по столу нервовими пальцями незграбних червоних Рук.— Знаєш за кого? За Василя Карповича Пораду. Мені здається, що у вас з ним... дружба.

— Аркадію! Ну, що це таке! — одвернувшись од сина, Надія Василівна наливала чай.

— Не гнівайся, мамо, я тебе люблю, ну, справді, люблю! А полковник тебе теж любить? Не гнівайся! — Аркадій схопився з місця і швиденько поцілував матір у щоку.— Ти у мене маленька, єдина і дорога.

Аркадій давно помітив, що у матері дійсно дружні взаємини з Василем Порадою, братом Вови. Зустрілися вони вперше років три тому, коли Василь Карпович приїхав погостювати додому після поранення на кордоні.

Майже всі вечори після цієї зустрічі Надія Василівна проводила з Василем Карповичем, але вечорів тих було небагато.

Полковник швидко поїхав спочатку на Кавказ, потім, завітавши ще на один день додому, повернувся на Далекий Схід.

Останні роки вони листувалися регулярно. Аркадій і не думав, що його мати може писати стільки листів. Надія Василівна ховалася з своїм листуванням і згадувала про Василя Карповича дуже рідко. А коли лист від листоноші випадково потрапляв до рук Аркадія, він урочисто передавав його матері, вклоняючись низько, до самої землі.

Сьогодні Аркадій вперше так одверто і сміливо нагадав про Василя.

Надія Василівна дивилася на сина. Одружитись, може, і справді їй треба, вже час... Всю молодість віддала синові. І ось Аркадій виріс... Малий був — одна турбота, тепер інша...

Та ніби краще, коли малим був. Пестив ніжно щоки, зігрівав теплотою маленького серця. Ловив повітря тоненькими пальцями і рученятами чіплявся мамі за шию.

Потім навчився ходити, називав її "мама Надя".

А тепер виріс... Бач, знає, кого пропонувати в чоловіки! Василь Порада... Коли б син знав, яка трагедія в полковника Поради!.. Подумати навіть страшно! Батькам нічого не сказав Василь. Цього не повинно бути, не може бути! З Василем Порадою цього не може статися! Надія Василівна здригнулася...

— Мамо, тобі подобається Кіра? — нараз спитав Аркадій.

Мати відкинулася на спинку стільця від несподіванки. Її думки були далеко.

— Може, Руфа? — допитливо, пильно глянула в очі синові.

— Ні, Кіра,— похитав головою Аркадій і почервонів.

11

Німецькі слова висипались у Кіри з голови, не кажучи вже про речення. Вони ніяк не трималися в пам'яті і, ледве закінчиш читати останнє слово,— першого вже не пам'ятаєш. А завтра німецька мова, і Марго обов'язково питатиме, бо минулого разу весь урок розповідала... Доведеться кашляти і тікати з класу. Марго — сентиментальна і боїться захворювань. Навіть нежить в її очах смертельна недуга. Хтось із її рідних помер після грипу, і Марго дуже боїться, коли людина кашляє і скаржиться на біль голови.

Кіра зробила останнє зусилля зосередитись, швидко зашепотіла переписані в зошит речення. Потім одвела очі від німецьких слів і глянула в дзеркало. Щоки палали, і на рожевому тлі, серед чорних густих вій, різко спалахували темні очі. Кіра провела рукою по щоках. З правого боку стояли хризантеми і трохи тремтіли, коли здригався стіл. У пишні пелюстки впліталось світло електрики.

Тепер стало зовсім тихо в квартирі. Тільки в другій кімнаті щось робила бабуся Одарка Іванівна. Вона ходила нечутно, пересувала речі тихо й обережно.

Під вікном пройшла пара, розмовляючи збуджено, захоплено. Потім пробіг хлопець і крикнув так, що ляснуло у вухах. Прошелестіло авто.

Прислухаючись, Кіра присунула вазу і пильно оглянула кожну квітку. Замислено, швидкими рухами розплела коси. Волосся впало хвилястим водоспадом на спину і на плечі. Нахиливши голову, одним дотиком пальців поділила волосся на два річища — воно скотилось з двох боків через плечі на груди.

Не помічаючи своїх рухів, Кіра зосереджено крутила пасма холоднуватого

розсипчатого волосся. Воно підіймалося, зривалося золотим вихором, спадало жмутами, скручувалося вузлом на потилиці. Кіра вдивлялася в дзеркало, чи личить їй така зачіска? Ретельно засувала за вуха окремі неслухняні пасма...

"Аркадій подарував квіти. Випадково?.. Аркадій дуже чудний. З Вовою ми будемо тільки друзями. Назавжди... Скажу про це йому так, що він ніколи більше не згадуватиме... Невже правда, що розповідав Яша Баркін про Вовку і Марусю? Ой, не може бути! Вовка!.. Що таке любов?.."

Зачіска залишилася не закінченою. Волосся лежало як шолом, майже впало на шию. Кіра скріпила його шпильками. Схопилася з стільця і пройшлася по кімнаті... Не може бути! Дурень! Всі знають про це, навіть восьмі класи сміються... Треба його попередити зразу, сьогодні!

Довго відчиняла вікно, бо стало душно і залоскотало в горлі. Соромно за товариша, за веселого Вовку,— вони ж з ним дружили, з сьомого класу. Так весело дружили...

В кімнату вдерлися вуличні шуми. Кіра притулилася скронею до рами розчиненого вікна. Надворі стояла немов святкова ніч — тепла і лагідна в своїй тиші. Листопадова ніч здавалася травневою. Кіра досі не заклеювала вікно, щоб можна було дихати свіжим повітрям.

Місто далеко пропонувало багаті принади, доносило їх сюди, в цю тиху вуличку. Там горіли вогні, стояв гомін. Чорна стеля неба нависла над містом. Всього якусь годину тому Кіра пробігала вулицями з Аркадієм.

Тепер Кіра дивилася вдалину, де в темряві часом спалахували якісь вогники над дахами. Вона заплющила очі на хвилину.

І зразу вдарив прибій, як уві сні, коли абсолютна тиша — і ось налітає шерех і шум, гуркіт — і прибій з хрипом вигортає на берег зеленаву хвилю в білій бахромі піни. Блиски сонця срібним дощем рівно падають і спалахують на воді. Пологий берег побіг кривулястою смужкою по рябувато-сизому гравію, і до нього вже тихо лащиться блакитна вода зі вставленими в неї списками променів сонця, що нестерпно колють в очі. З'являється іграшковий човник, і гостре крило вітрила спалахує в блакиті. На тому човнику мчить вона... З ким?.. Куди?.. Хороше! Човник лине вперед, хутко. Дзвенить у вухах і летить рожева пісня, мов зоря... Ось виринає біла гора, гостра, як вищерблений зуб. Знову синя порожнеча простору, неосяжна безмежність. І не страшно, тільки крутиться голова від гордощів і відчуття висоти і недосяжності.

Кіра почула знайомий голос і ніяк не могла усвідомити, чий це голос і звідки він долітає... Потім розплющила очі, немов прокинулась, і перекилилась у вікно. Біля входу в будинок стояла мати, Ганна Дмитрівна. Поряд з нею низенький мужчина продовжував розмову солоденькою скороговорочкою.

— Любов є теж мистецтво, зважаючи на вищезазначене, і тому...

— Ого! — мало не крикнула Кіра і обурено зачинила вікно.— Ну, як мати не розуміє? Часто йде з ним із школи і годинами розмовляє, ходить у кіно. Я б його й на десять метрів не підпускала до себе...

Кіра так розгнівалася на матір, що вся її нерішучість зникла. Вирішила піти з дому,

щоб не зустрітися з матір'ю, бо вийде скандал...

Секунду стояла перед дзеркалом і не наважувалася руйнувати зачіску, бо довго заплітати коси, а на зачіску не натягнеш берета... Крутнувшись на місці, Кіра побігла з кімнати до вішалки. Можна йти без берета, надворі тепло!

Пробігаючи через їдальню, Кіра на ходу притиснула до себе бабу Одарку Іванівну.

Демонстративно, шумно вийшла Кіра на вулицю і спинилася на порозі в темному промінні ліхтаря, що освітлював номер будинку.

Мати глянула на дочку, знітилася і винувато обірвала розмову на півслові:

— Кіронько, куди ти зібралася? Вже пізно. А я хотіла тебе дома бачити...

Тепер зустрітися дома з матір'ю саме й не хотіла Кіра.

Кіра стояла мовчки і дивилася просто в очі матері. Потім різко сказала, ступивши на тротуар:

— Я чекала на тебе, а ти гуляєш по вулиці, немов не можна поговорити із знайомими в кімнаті!..

Не обертаючись на кількарізний оклик матері, Кіра швидко пішла.

На очах у неї тремтіли сльози. Мерехтіло світло у вікнах будинків. Вікна — це очі будівель. І вони різні — насуплені, веселі, злі і радісні.

Зробивши кілька кроків, Кіра вже каялась, що так різко відповіла. Але не могла більше терпіти саме тому, що дуже любила матір. Ніяк не могла зважитись висловити матері одверто свій погляд на ці прогулянки з завідувачем учбової частини школи. Чого він причепився! Вештається за матір'ю, як тінь!

На мить пролетіли в пам'яті Кіри ті два роки, коли мати покинула її з батьком, одружившись з Бубирем. Скільки перемучилася тоді Кіра без матері, а мати —< без своєї родини.

В минулому році Ганна Дмитрівна закінчила заочні педагогічні курси, пройшла коротеньку практику і пішла працювати в школу. Вона з енергією і запалом взялася за роботу, з піднесенням виконувала свої обов'язки. Натхненно готувалась до уроків і раділа з успіхів свого другого класу. Але в неї було чимало невдач і провалів від недосвідченості. Крім бажання, їй треба було досвіду і знань. А завуч, здається, більше займався лірикою, ніж допомагав молодому педагогові.

Мало не щодня завуч проводить додому Ганну Дмитрівну. І взагалі все це почало здаватися вже не таким смішним, як спочатку. Кіра щодня тривожно чекала Ганну Дмитрівну. Дівчина ревнувала матір до цього завуча, який на години відривав Ганну Дмитрівну від дочки, від родини. Кіра ображалася за свого батька, якого вона безмірно любить... Але не вистачало сил, мужності сказати про це матері, і Кіра лютувала, гнівалася на себе, на своє безсилля, на ті дурні умовності, що їх треба обов'язково, негайно зламати. Боягуз, нещасний боягуз.

І ось сьогодні Кіра несподівано влаштувала демонстрацію. Напевне, буде неприємна, нудна і непотрібна розмова з матір'ю після повернення додому. Почнеться, звичайно, з того, що незручно вештатись молодій дівчині самій по вулицях уночі. Це раз. По-друге, як сміла Кіра так грубо відповідати, так поводитись із старшими і не

привітатись до знайомої людини!

"Ой, як це нудно! Треба пізніше повернутись додому, тоді, може, минеться..." — подумала Кіра.

Вийшла на велику міську магістраль. Теплий вечір здавався святковим. Збуджено, голосніше, ніж завжди, розмовляли люди, що в незвичайній кількості гуляли по вулицях, товпилися біля кіно на розі. Такий вечір міг бути тільки один за весь місяць листопад, в останній теплий день. Вулиця метушилася, тільки вгорі було цілком спокійне і величне небо.

Кіоск з водою і кондитерськими виробами привабив Кіру. Втім, давно відомо, що нехай у Кіри буде поганий чи хороший настрій,— вона завжди заїдатиме свій настрій солодким. Пропустити такий випадок Кіра ніколи не погодиться. І особливо смачне все буває в подібних кіосках, де ласощі, трохи припудрені порошком, лежать давно і вже закам'яніли, вода з сиропом відгонить есенцією, аптекою — немов це каплі від кашлю, а продавець переконує, що кращих цукерок і тістечок немає ніде в світі.

Але дитячих шкільних звичок не так легко позбутись, до того ж є справді якесь зачарування в цих маленьких хатках, наповнених солодкими скарбами. Вони насамперед і розраховані на прості невибагливі серця.

Кіра спинилася біля освітленого веселого кіоска і непомітно випила склянку води з сиропом та з'їла два тістечка з накрученим, як черепашка, рожевим, пухким кремом. Купила на дорогу ще дві вафлі з шоколадом і тоді тільки помітила, що грошей у неї залишилось якраз на трамвайний квиток до Вови і назад...

Знищуючи вафлі, Кіра поспішила до трамвая, але перед нею немов із землі виріс Марко Бубир і від такої несподіванки сам раптом спинився.

Він довго ходив вулицями після розмови з Аркадієм. Ходив лютий і нещасний. Він злився на свого батька. Але нічого не придумавши, не знайшовши ніякої нової, більш вірної для себе лінії поведінки, Марко вирішив і надалі триматися так, як досі, нікого не допускати до свого серця, навіть найближчих друзів. Та й яке кому до цього діло!

Часом Маркові хочеться прийти і розповісти все, все розповісти товаришам, яких він любить, ненавидить і яким заздрить, які живуть просто і в яких немає нічого, що примушувало б їх отак вештатись. Йому здавалося, що він зацькований, вигнанець, що його ніхто не може зрозуміти. І така поза подобалася Маркові. Він читав багато книжок, але удавав, що нічого не знає і нічого ніколи не робить. Йому подобалося бути таємничим, скептиком, ображеним, викликати подив і навіть жаль. Марко звик до такої ролі, але зовсім відірватись від товаришів у нього не було сил; надто тепло ставились до нього і Аркадій, і Кіра, і Руфа, і Вова, і Тамара Незабудь, і Віктор Мартинов... Без них зостатися самому,— значить зостатися у порожнечі.

І все ж таки Марко не хотів говорити з товаришами одверто.

Зустріч з Кірою була несподіваною. Марко не повірив своїм очам. Але він дуже зрадів цій зустрічі. У Кіри була, здавалося Маркові, глибока, справжня щирість, якої не вистачало багатьом його товаришам. Маркові подобалася Кіра, але він це ховав, бо боявся, що Кіра ніколи не подарує втручання його батька в родинне життя Ковалів.

Марко скоро опам'ятався і стояв уже в недбалій позі, надягнувши свою машкару, граючи роль людини, яку не можна нічим здивувати і якій усе навколо є лише матеріалом для іронії. Цю позу Кіра знала.

— Яка щаслива зустріч! А зачіска, немов у грецької богині! І такі чудові вафлі може перетравлювати теж тільки шлунок богині... Я зачарований, убитий... Благаю, дозвольте мені проводити вас хоч на край світу, аби бути поряд!..— патетично вигукнув Марко. Кіра недружелюбно слухала цю тираду, дивлячись на красиве обличчя Марка. Але всім відомо — коли Кіра поїсть солодкого, то зразу стає добрішою, і тому й на цей раз вона тільки невдоволено похитала головою і сказала з докором:

— Доки ти, Марку, будеш клоуна грати? Коли ти станеш по-людському говорити з товаришами? Я тебе через це не можу поважати, розумієш?

Марко образився, облилав губи і намірився дуже гостро відповісти, але відклав це надалі й спитав:

— Куди ти біжиш у такій зачісці, тобі в ній чудово...

— Хочеш половину вафлі? Немає більше, все з'їла. Мені завжди добре у всіх зачісках. Не знаєш? Даремно! — строго сказала Кіра. Марко взяв половину вафлі, і вона провалилася в його рот, як у бездонну печеру. Вафля нагадала Маркові, що йому хочеться їсти.

— Ходімо разом, хочеш, Марку? Мені треба бачити Вову, заїдемо до нього.— Кіра хотіла взяти Марка під руку, але він трохи одступився і притиснув свій лікоть до ребер. Кіра сіпнула руку назад.

Марко зробив вигляд, що нічого не сталося, і, зосереджено дивлячись Кірі в обличчя, сказав:

— Я бачив Вовку, він пішов з Марусею в кіно. Під руку. Так ніжно... Під час сеансу Вовка від великих почуттів ламає Марусі пальці.

— Марку!..— скрикнула Кіра і тупнула ногою.

— Не бий землю, що тут страшного? — посміхнувся Марко.

— Нічого, добре, що я тебе зустріла. А то даремно поїхала б до Вовки,— змінивши тон, байдуже сказала Кіра і повільною ходою пішла назад до свого дому, в темнішу вулицю. Марко пішов за нею. Назустріч летіло авто. Світло фар різало сутінок, як тверду речовину.

— Сьогодні я був у Аркадія. Вищезазначений суб'єкт, судячи по моїх спостереженнях, збирається дарувати якійсь дівчині квіти і з'ясовує теоретичні й етичні моменти цього питання. Гине, гине друг Аркадій!

— Чому гине, як тобі не соромно?..

Кірі стало весело від того, що Марко робить такі передбачення. Аркадій збирається дарувати квіти? Смішно! Коли ті квіти вже прикрашають її стіл. Смішно! Кіра засміялася в обличчя Маркові. Він образився і недбало посміхнувся.

— Чому гине? Зараз поясню. Раз такий витриманий і твердокам'яний хлопець починає дарувати квіти дівчатам, значить, можна замовляти йому катафалк. Не знає він, що дарувати! Я порадив подарувати дівчині, приміром, невеличку колекцію

отрутних змій, наприклад кобр. Чудовий екзотичний подарунок!

Кіра мимоволі здригнулася, уявивши в себе в руках такий подарунок.

Цього й добивався Марко: він хотів дошкулити Кірі, здивувати її, викликати протест. Але вона звикла до подібних розмов і посміхнулась.

Чи Маркові здалось, ніби Кіра глузує з нього, чи підвищена підозрілість не давала спокою, але Марко запалився ще більше. Засунув руки глибоко в кишені і йшов з незалежним виглядом, ближче до високих стін і глухих парканів.

Кіра іноді хихикала, а Марко мовчки вигадував найдошкульнішу образу для неї. І нарешті вигадав... Несподівано підійшов упритул і, немов між іншим, сказав, дивлячись Кірі в очі:

— Проводжу тебе, і треба поспішати додому. А як поживає твоя матуся? Сумує й досі за моїм благородним батеньком?

— Марку!..— з пересторогою металевим голосом сказала Кіра, мало не захлинувшись. Слова Марка влучили в саме серце, в найболючіше місце. Вона закрила рота рукою, щоб не скрикнути.

Пролетіли в пам'яті кошмари тих двох років, коли їй доводилося заходити до Бубиря, щоб побачитись, одвідати матір. Кіра ненавиділа Маркового батька, а разом і Марка, що зустрічав її єхидною посмішкою вузьких губ.

Дівчина пішла швидко, скільки вистачало сил. їй хотілося втекти, не чути, що говорив Марко. Це сон, сон!.. Але не чути не можна, бо Марко поспішав за нею.

Кіра влетіла в коридор і, стрибаючи зразу через два східці, помчала нагору. Ноги самі несли її нестримно. Біля дверей своєї квартири Кіра спинилась, сперлась на поруччя і передихнула.

Давно вже зникла Кіра, а Марко не ворушився, тільки щось шепотів їй услід. Потім зіщулився, ніби й на нього дихнув різкий холод.

Здивовано озирнувся навколо, припав до стіни:

— Поганий я, Кіро, я така гадина! Чому ти змовчала мені? Чому?..

Марко довго не міг одірватися від стіни.

КНИГА ДРУГА

1

Шкільний сторож Мартин Іванович був у школі визначною людиною,— його поважали і навіть запобігали перед ним. Тридцять дев'ять років сторожував він у ШКОЛІ.

Мартина Івановича обов'язково демонстрували гостям, як досягнення школи, хоча він систематичними знаннями похвалитись не міг, умів лише трохи читати і тямив написати листа.

Спочатку Мартин Іванович лічив премії, які діставав за останні роки, а тепер уже й лічити покинув, бо все одно не перелічиш... Не догадався з самого початку записувати ці премії...

На кожних урочистих зборах у школі Мартин Іванович обов'язково сидів у президії. Його ніколи не забували, і він завжди намагався сісти позаду всіх, тільки видно було

голову і сизі, з жовтими підпалинами вуса.

Висіклися вуса Мартина Івановича. Не стало тієї пишноти і краси, як колись. Було стирчали з кожної щоки, як списи — гострі, густі, блискучі! Висіклися вуса! Губу крізь них видно, і кожна волосинка обвисає. Але й з рештками своїх вусів Мартин Іванович недовірливо поглядав на голених чоловіків — з губами, як у жінки...

В його часи порядна дівчина на такого й ока не звела б, не то що дозволити себе під руку взяти чи на побачення вийти...

Зразу б стало незатишно, порожньо в приміщенні, в коридорах, коли б щодня не зустрічав школярів на дверях посивілий, але стрункий, з грудьми колесом, Мартин Іванович...

Уже коли Мартин Іванович на дверях — значить, у кожному закуточку чисто. Все вимито, вичищено, класи провітрено. Прибиральницям Мартин Іванович набридає весь час, як тільки знайде десь непорядки. Ну, звичайно, біля дощок є завжди і вогка ганчірка, і крейда...

Навіть директор школи, Пилип Данилович Кужіль, певний за порядок у будинку, знаючи, що на сторожі цього стоїть Мартин Іванович. Не раз доводилося директорові розбирати конфлікти сторожа з завгоспом, з буфетниками, і майже завжди Мартин Іванович був правий. Він ніколи не дасть скривдити учня і зробити щось не на користь школярів.

Останнім часом багато роботи стало Мартинові Івановичу — школа переїхала цього року в нове, спеціально збудоване приміщення. Чотириповерховий будинок з чудовими великими світлими класними кімнатами, з залом, кабінетами. Паркетна підлога, широкі коридори, велика роздягальня. Як оглянув вперше нову школу Мартин Іванович — мало не задихнувся від радощів. Такої школи він ще на своєму віку не бачив, хоч тепер їх уже багато було побудовано в місті.

Щоранку у вестибюлі зустрічає школярів Мартин Іванович. Він походить або стоїть біля дверей у позі міністра під час прийому іноземних гостей. На комір чорного піджака нашито зелені петлиці з золотим написом 112 П. С. Ш.— сто дванадцята повна середня школа.

Сьогодні йому ломить спину і в нозі стріляє від вологості, що туманом насунула відкілясь уночі. На ребристі дахи, в провали вулиць, на високі сірі стіни, на широкі груди майданів ліг туман. Барометр показує дуже низький тиск, а температура висока. Ось в таку погоду діти найбільше хворіють. Вибіжить мале надвір роздягнене і простудиться, а батькам горе.

Тому Мартин Іванович пильно стежить, щоб метушлива, непосидюча малеча перших класів не вибігала згарячу надвір. До того ж треба доглянути, щоб не тягли на підосвах багнюку і сміття. Здається ж, надворі майже сухо, але ось розхристаний урвиголова з другого класу Володя Сидоренко лізе в двері забрюханий мало не по коліна. Де він знайшов болото, щоб туди влізти? Мартин Іванович підіймає вказівний перст.

— Ноги!

Одне слово — і цього досить, щоб неслухняний, невгамовний заводіяка, що регулярно і систематично скорочує життя вчительці, покійно послухав Мартина Івановича. Бо традиція побожної ігошани до сторожа швидко передається кожному поколінню школярів-новаків, що з'являються в сто дванадцятій школі. З охотою розкажуть старші школярі молодшим, що Мартин Іванович не просто собі сторож, а герой трьох воєн. Скуштував японської війни, імперіалістичної і під час громадянської з буржуями бився. А ран у нього на тілі більше, ніж років кожному з присутніх малих слухачів.

— Кажуть, що й досі не всі кулі лікарі йому витягли з тіла... Так і ходить з кулями...— шепоче хтось новакам.

— Невже? — роблять здивовані очі новенькі школярі.— Мабуть, він дуже важкий, коли залізо в собі носить...— глибокодумно розмірковують слухачі, і до поваги додається ще й страх...

Надзвичайно впливає і горде повідомлення про те, що Мартин Іванович тридцять дев'ять років сторожує в школі.

— Тридцять дев'ять років! — заплющивши очі з подиву, повторює новий першокласник... Для нього це так багато, так багато. І початку не видно. В п'ять разів більше, ніж самому слухачеві років.

Ось чому слово Мартина Івановича для школярівмалюків — закон.

Поки Володя Сидоренко з другого класу витирає ноги, другий, розстебнутий і почервонілий, хотів проскочити в двір, скориставшись з того, що Мартин Іванович одвернувся. Але його було своєчасно впіймано за руку... Буркотливий і непосидючий Мартин Іванович присоромив хлопця і повернув у коридор. Школяр зник у натовпі — немов риба у глибокій воді.

Школярі раптом виникали з туману перед самими дверима. Крізь подвійне скло Мартин Іванович бачив тільки самі голови — коли це першокласники, або мало не всю постать — коли з'являвся вісімнадцятилітній юнак чи дівчина з десятого класу.

Туман густо ворухився у гіллях дерев, біля парканів. Через якусь годину його розтопить сонце і розжене вітерець, але поки що туман навалювався на будівлю, і за ним нічого не було видно у дворі.

Мартин Іванович наперед знав, як хто з учнів чи вчителів вітатиметься з ним, і готувався заздалегідь. По-різному і він зустрічав школярів.

В ці двері, що вели з великого шкільного двору у високий будинок школи, потоками вливався народ, усе молодий, життєрадісний, веселий, часом навіть дуже жартівливий і нерозважливий.

Величезна кількість малечі влітала табунами з шумним цвірінчанням, ледве утримуючись від бійки. Шесті семикласники перебувають у тому багатонадійному віці, коли ніхто не може відгадати, чим кожен з них здивує зараз, тому Мартин Іванович завжди наготові. Мирні мешканці восьмих і дев'ятих класів входили солідно, часто парами, і розв'язували на ходу якісь важливі проблеми з таким шумом, немов на мітингу.

Найсолідніше, звичайно, з'являлися десятикласники. Вони проходили, викликаючи заздрість учнів усіх молодших класів.

Вони звикли із зверхністю говорити про класи, нижчі за свій, мабуть, заздрість молодших і привчила десятикласників до такої зверхності...

Учнів молодших класів Мартин Іванович проводить поглядом до самої роздягальні. Особливо дратує його, коли починають ковзатись по блискучо натертій чистій підлозі вестибюля. Хлопці не можуть пройти спокійно по паркету, в якому відбивається кожна річ і світло з вікна лежить смугами, прозорими, як лід. Справді, велика спокуса — розігнатись і проїхати до самих дверей роздягальні... Спокуса пересилює часом і небезпеку сутички з грізним Мартином Івановичем, що вигукне грізно ззаду і примусить тікати з усієї сили...

2

Задивився Мартин Іванович у вікно, на туман, усміхаючись до власних думок, коли у вестибюль хазяйновито увійшов Віктор Мартинов, присадкуватий, але міцний, як із заліза. Мартин Іванович звернув увагу, що Віктор прийшов сам, хоча приходив завжди вкупі з Тамарою Незабудь. Навіть коли Віктору часом і не хочеться йти з нею — мусить, бо Тамара наполеглива дівчина. У Тамари і Віктора нерозлучна, до смерті, дружба, що триває вже другий рік, і тому їх звать у школі — неподільні, або ще — Ромео і Джульєтта. Окремо Віктора прозивають — командир.

Від самих дверей, витираючи ноги і застібаючи шкірянку, Віктор побачив Мартина Івановича і церемоніальним кроком пішов назустріч сторожеві. Не доходячи чотирьох кроків до нього, Віктор за всіма правилами військового мистецтва повернувся праворуч, клацнув каблуками, став "во фронт" і застиг з рукою біля козирка.

Груди йому немов заковані в панцир усіх значків, які може заробити юнак його віку: "Готовий до праці й оборони", снайперський і "Ворошиловського стрільця", саноборони, повітряно-хімічної оборони та інші значки.

Як відомо, Віктор Мартинов кохається тільки в справах оборони, у військових справах. Вже скоро здійсниться його мрія — Віктор після закінчення десятирічки іде до військової школи, а там перед ним лежить широкий, переможний шлях... Польовий статут червоноармійця — настільна книжка Віктора Мартинова, з якої він уміє черпати і настрої, і філософію, і естетичне задоволення, і моральне. Він прочитав класиків теорії військової справи, знає бої Суворова, Кутузова, Наполеона, Олександра Македонського і бій Ганнібала біля Каннів, знайомився з стратегією імперіалістичної і громадянської війни. Найцікавіший журнал для нього — "Военный вестник", а газета — "Красная звезда"... Художню літературу Віктор не любив, за винятком "Чапаєва" Фурманова і тієї літератури, що написана про війну, на фактичному матеріалі.

Скільки пам'ятають Віктора товариші і педагоги, він завжди незмінно готувався бути командиром.

Тим часом більшість учнів міняють свої уподобання по кілька разів, доки, приміром, із сьомого чи шостого класу дійдуть до десятого. Але Віктор не міняв своїх уподобань.

Віктор і одягнений був завжди однаково — у військове вбрання. Зараз він теж

стояв, виструнчившись перед Мартином Івановичем, у добротній гімнастерці, в штанах військового зразка і в чоботях так начищених, що вони блищали, ніби полаковані... З-під комірця гімнастерки завжди можна помітити кантик блискучо-білого комірця. У побуті Віктор теж справний, точний, дисциплінований.

Все, що можна прочитати в пресі про військові новини, Віктор знав і розповідав товаришам. Війна Італії з Абіссінією, що так схвилювала всю радянську громадськість, так хвилювала Віктора, немов там, у далекій країні, проти фашистської Італії бився його рідний батько чи брат...

Нетерпляче ждав Віктор останніх вістей по радіо, ранішніх газет, що приносили повідомлення з фронту. Стежив за картою, переживав кожну поразку абіссінців. У неозброєного абіссінського народу надія була тільки на природні умови. Про цю війну Віктор щодня інформував свій десятий клас. Це майже увійшло в обов'язок і стало необхідністю.

Всіма можливими заходами Віктор розвивав у собі витривалість, міцний характер, моральну і фізичну загартованість. За всяку ціну примушував себе не відкладаючи зробити те, що необхідно саме зараз виконати. Жив він за точно виробленими правилами і рідко відступався від них — силою волі перемагав усі спокуси. У розмові обережно добирав слова. Вмів стримувати себе, коли треба було.

Разом з тим цей майбутній командир завжди був веселий, насмішкуватий і жвавий у мирній обстановці десятого класу...

Геройський вояка, завдяки суворій дисципліні, надто підкорявся Тамарі Незабудь, що сиділа з Віктором на одній парті. Хоробрий боєць виконував чітко всі її заборони, а заборонено йому було чимало.

Віктор був переконаний, що, наприклад, ревності — це буржуазні пережитки, не гідні комсомольця, але що ж зробиш, коли Тамара дивиться на нього такими сумними, глибокими оксамитовими очима — не можна витримати!.. І Віктор капітулював... Тамара примушувала його до капітуляції на будь-якій території. До того ж у польовому статуті нічого про любов не написано!.. Признатись одверто, все це нітрохи не заважало, бо Тамара дуже подобалась йому. А коли глузували товариші — Віктор з охотою і сам потішався над собою і над Тамарою, якщо вона, звичайно, не чула...

— Здоров, молодець! — посміхнувся Мартин Іванович майбутньому командирові, що стояв перед ним з рукою біля козирка.

— Здра-стуй-те! — відповів Віктор, насилу стримуючи сміх, від чого тремтіли йавіть щоки, з яких ще не зійшов міцний літній загар, що підкреслював здоров'я хлопця.

Нарешті недбало підніс руку до кашкета і Мартин Іванович, Тоді Віктор блискавично опустив руку, притиснув пальці до шва на штанах, зробив поворот ліворуч і пішов, чітко відбиваючи крок.

Промаршувавши півдесятка метрів, Віктор круто повернувся на ліво кругом і промовив:

— Дозвольте спитати?..

— Питай...

— Тамара ще не приходила?..

— Скучив?.. Не приходила,— після короткої паузи відповів Мартин Іванович, а сам подумав: "Знову посварилися..."

Віктор повернувся і пішов у роздягальню.

Але свідками всіх цих військових вправ були школярі найменших класів, яких майже не видно від землі. Вони з неприхованою заздрістю дивилися на Віктора. їм здавалося, що Віктор — такий великий, неприступний і вправний юнак — хоч завтра може бути найбільшим командиром. Значить, він міг би мати власний револьвер, гвинтівку, шаблю, кулемет, танк, гармату, броньовик... Ой, аж серце лоскоче від думки про казкові скарби, що чекають на Віктора Мартинова, прозваного командиром!

Не лише наймолодші школярі милувалися з вправності Віктора. Навіть найстарший і бувалий вояка Мартин Іванович Крекоть широким молодецьким рухом розгладив свої блакитні, з жовтими підпалинами вуса і сказав услід Вікторові:

— Ах ти! Тоді, як я молодим був, такий герой вище унтера не вислужився б, а тепер генералом буде... їйбогу, буде! От діла!..

3

Мартин Іванович кульгаючи побіг у коридор втихомирити хлоп'ячу половину двох паралельних класів, котрі оголосили один одному війну. В обох класах на чолі бойового загону стояв свій Чапаєв. Кожен із них і вирішив рицарським поєдинком вибороти собі право бути справжнім Чапаєвим. Але втрутилися бойові друзі і вибухнула міжусобна війна.

Чапаєвці обох класів вовтузилися на підлозі, спліталися в один клубок і качалися по коридору з таким завзяттям і запалом, що чергова по школі вчителька не могла їх розборонити. Нагодився якраз Мартин Іванович і своїм неперевершеним авторитетом припинив війну. "Чапаї" ще показували один одному кулаки, але вже не лізли в бійку. Виконавши роль поважного арбітра і загнавши обох "чапаїв" до їхніх класів, Мартин Іванович вернувся у вестибюль, коли проходив Вова Порада.

Вова прийшов у школу, мов важка чорна хмара. І без того млявий, неповороткий, Вова був завжди зосереджений, солідний. Він навіть завів собі зачіску професорсько-поетичну, тобто зачісував волосся просто назад. З такою чудовою шевелюрою Вова був дійсно помітним, бо в наш час і поети і професори зачісують волосся, як і всі люди.

Вірші Вова інколи писав і довго ховався з ними, доки його не викрила Кіра. Вона знайшла віршовані спроби Вови в зошиті для запису конспектів. Ці зошити правлять за склад усього, що може написати, занотувати і вигадати школяр. Там записані, крім лекцій і ділових нотаток, нові пісні і романи, афоризми великих людей і власника зошита, чернетки важливих записок своїм однокласникам чи однокласницям. В іншому зошиті на весь аркуш накреслено фасончик цікавої кофточки, записано назву популярного роману, ім'я модного співака, адреси й телефони приятелів, знайомих, установ, є малюнки-карикатури на сусідів по партах із відповідними підписами, епіграми і просто короткі й гострі оцінки своїх однокласників у такому, приміром, стилі: "Вовка — скот! (не Вальтер)" і т. п. Можна б навести багато записів, що ними

прикрашено зошити для конспектів лекцій...

У такому зошиті Вовки Кіра знайшла його власну лірику і оголосила учням. Це відкриття всіх радісно здивувало. Вірші, щоправда, були не дуже доладні, та все ж після цього Вова став виконувати обов'язки поета для класного вжитку. Йому замовляли оди, кантати, поеми, присвячені великим подіям у класі й школі. Як людина дисциплінована, Вова змушений був ночами сидіти над проклятими неслухняними римами і в душі прокляв поезію. Але надто подобалося йому ходити в поетах хоч і класного масштабу. Інколи він робив спеціально сумовито-млявий вигляд, замислено посилав погляд кудись удаль, немов у екстазі шепотів губами незрозумілі слова.

Проходячи повз Мартина Івановича, похмурий, Вова недбало кинув йому, майже не вклонившись:

— Привіт!

— Здоров, хлопче...— здивовано провів його очима сторож. Сьогодні Порада чомусь сумний і роздратований. Не вміє ховати своїх настроїв, жила тонкувата!..

Як же його не засумувати? Вчора Вова пообіцяв Марусі Рожко, що вона матиме всі три приклади з тригонометрії. Навіть забрав у неї для цього зошит. Але один приклад не вийшов. Сидів Вова кілька годин, мучився, ламав голову — не вийшов!

Але ж це не причина, щоб у Марусі в зошиті не було розв'язаних усіх трьох прикладів... Раз обіцяв, значить, повинен додержати свого слова. Крім того, довелося переписати Марусі конспект останніх лекцій Ольги Карлівни. Теж обіцяв, значить, мусив зробити! Тепер треба встигнути "скатать" у когось приклад і собі й Марусі...

Це ще не все... Всю ніч спав Вова погано, марилися якісь дивні картини. Якісь казкові дівчата з аеропланними площинами замість рук стрибали з вишки і пірнали в рожеву воду.

Прокинувся він через це рано, в поганому настрої, розбуджений громовою гуркотнею будильника, що заходився в'їдливим дзвоном біля самого вуха. Було якраз сім з половиною годин.

4

Маруся Рожко пройшла повільно, впевнено і гордо несучи голову, так, немов збоку сама милувалася з своєї ходи. Вона пересувається завжди не поспішаючи, немов пливе, бо вивчила перед дзеркалом кожен свій рух... Самовпевненість, витривалість, віра в свою привабливість ніколи не покидали її.

Зразу впадав у очі одяг Марусі. Дорогий каракулевий жакет, товста сукняна спідниця і кофточка не з віскози, а таки з справжнісінького шовку кольору фрез...

Маруся пройшла повз Мартина Івановича і процідила крізь зуби привітання так, що замість слова "здрастуйте" він почув тільки:

— С-с-те..,

Але сторож відповів їй поштиво. Мартин Іванович не розумів, звідки виростають такі люди, що вони думають і навіть як вони живуть. Для цього Маруся Рожко — незбагненна, і він ставився до неї з упередженням.

Роздягнувшись, Маруся діловито підіймалась на четвертий поверх. Маруся не

поспішала — вона була цілком певна, що Вова Порада переписав їй конспект з історії і розв'язав для неї всі приклади з тригонометрії.

5

В розстебнутому осінньому пальті, з тихим рум'янцем на щоках, злякана, влетіла Тамара Незабудь. Оксамитовими очима Тамара тепло, як на батька, глянула на Мартина Івановича і, вдаючи байдужість, спитала :

— Не бачили, Мартине Івановичу, Віктор прийшов?

— Який Віктор? — зробив здивоване обличчя сторож.

— Та Мартинов.

— А, Мартинов... А навіщо він тобі?

— Ну, скажіть...

— Тут, тут, уже прибіг.

— Ах, тут...— розчаровано вимовила Тамара і повільно пішла далі. Це коштувало їй великих зусиль, але вона напевне знала, що десь близько чекав на неї Віктор. Так і є. Ось з'явилася його велична постать у військовому вбранні. Блакитні очі всміхалися, світле волосся стирчало над квадратним лобом.

Віктор розігнався до Тамари, щоб відразу лобовою атакою ліквідувати прорив у їхніх взаєминах!

— Тамарко, здоров!...— радісно вигукнув Віктор.

— Здоров...— Тамара, майже не глянувши на Віктора, пішла далі.

Віктор завмер на секунду, потім тихо побрів нагору.

Зовсім не треба дошукуватись причин, чому вони посварилися — пара неподільних. Для цього може бути тисяча причин, навіть більше. Але все одно більше кількох днів не витримає ні Тамара, ні Віктор, і мир буде підписано з великими втратами для того з них, хто виявить меншу витривалість.

Залишилося до дзвінка чотири хвилини. Мартин Іванович пильніше позирав на годинник і не відходив далеко від кнопки електричного дзвоника. Не доводиться вже йому бігати по сходах з мідною калатайкою!

Натиснув кнопку — і гримить дзвін, та ще який дзвін!

Зразу чути по всіх поверхах будинку і надворі. Спочатку Мартин Іванович не довіряв технічним удосконаленням і тримав біля себе старий, випробуваний десятками років дзвоник. Боявся, що зрадить електрика,— і тоді хоч бігай по коридорах і кричи. А тепер — не пам'ятає, куди й дівся старий дзвоник. Але до кнопки доторкатись нікому не дозволено, крім Мартина Івановича. За неймовірну честь вважає школяр молодшого концентру, коли йому дозволить сторож, підставивши стільця, натиснути цю чарівну кнопку, якій усі підкоряються.

В останні хвилини перед дзвінком двері майже не закриваються... юрбами сунуть школярі, поспішають учителі.

Директор, Пилип Данилович Кужіль, потиснув руку Мартину Івановичу, передав йому своє пальто, кепку і спитав, як справи. Сторож відповідав майже однаково щоранку:

— Немов усе гаразд.— Потім додав про останні події.— Вугілля возили весь ранок, а пальта Бондаренкового так і не знайшли вчора. Пропало у дитини пальто, немов злизало його... Ото роззяви біля вішалки сидять... Я вже їм...

— Звичайно, вони винні...— Пилип Данилович трохи розгублено, механічно пригладив неслухняний чорний, з фіолетовим відтінком чуб, посічений білими іскрами сивини, немов на його голову впала холодна паморозь.

З учителями Мартин Іванович міг дозволити собі деякі фамільярності, вільніші розмови, особливо з тими, кого знав багато років.

Ольгу Карлівну Райко, стареньку вчительку історії, зустрічав сторож, як свою стару знайому. Вони обмінювалися дружніми репліками, висміювали одне одного... Робили це дуже тактовно і обережно, з повагою до власної старості, яка й була предметом глузливих ніжностей... Ольга Карлівна, повільно проходячи до учительської вішалки, що містилася тут-таки у вестибюлі, віталася строго, без посмішки:

— Доброго ранку, дорогий гвардійцю!

— Здрастуйте, здрастуйте вам! — посміхаючись відповідав Мартин Іванович, пригладжуючи вуса.

7

За хвилину до дзвінка влетів Яша Баркін, за ним Аркадій Троян і Бася Райцина... Вони захекалися, не спускали очей з годинника, але спинилися разом проти Мартина Івановича і в один голос вигукнули:

— Привіт! — І побігли з сміхом в роздягальню.

Коли Мартин Іванович простягнув руку до кнопки дзвоника, ззаду пролунав переляканий крик:

— Спиніться, Мартине Івановичу, пожалійте нас, нещасних!

Сторож озирнувся і докірливо похитав головою. Повз нього бігли Кіра Коваль і Руфа Гольдман. Вони майже спізналися. Мартин Іванович любить Руфу і Кіру, але він неблаганний, і в цей самий момент голосистий однотонний дзвінок заглушив вигуки сотень дитячих голосів і шум на всіх поверхах.

Школярі, як шквал, кинулися до своїх класів, намагаючись перекричати металеве деренчання. В коридорах стояли чергові вчителі і стежили за потоками дітей, кидаючись у саму гущу непорядків, бійок, заторів біля дверей...

Останніми мчали на четвертий поверх Кіра з Руфою, намагаючись перестрибнути більше східців... В цьому змаганні перемогла Кіра, хоч її й кололо, як ножем, у боку. Дівчата, немов маленькі дітки, спинилися, лише перестрибнувши останній східець, що привів на четвертий поверх. Там, схопившись за поруччя, вони стали одна проти одної і не могли віддихатись. В коридорах ще вешталися школярі, десятикласники заходили солідно. Аж тоді Руфа втихомирливо сказала:

— Пара божевільних... Не бачила? Подивися на нас обох... Бігли, мов очманілі...

— Ні, ти мені скажи, як я тепер повинна розмовляти з Вовкою, коли я його зневажаю! Ти мені скайся?..— питала подругу Кіра. Це питання мучило її весь час. Хоч вона й не вірила пліткам про Вову, але якась частиночка правди, може, й була в тих

чутках. Від Марусі ж можна чекати чого завгодно, а Вовку немов хто підмінив...

Кіра встала дуже рано, щоб забігти до Руфи. Вони повільно йшли в школу, обмірковуючи останні події, і нічого не могли вигадати.

— Ой, зараз тригонометрія! — стурбовано крикнула Кіра, і дівчата знову побігли по коридору.

8

Двері в десятий клас були напіввідчинені. В довгому світлому коридорі ще гули окремі голоси, як у великій трубі.

Переступивши поріг, Кіра знайшла очима Аркадія, але зразу одвела погляд на Вову Пораду, що розмовляв з Віктором. Яша Баркін показував Марусі нові фігури танго. Захопилися вони цим так, що ні на кого не звертали уваги. В новому сірому, не зовсім вдало зшитому костюмі, в галстуці темно-червоного кольору з білим горошком, Яша на вигляд був старшим за свої вісімнадцять років. У нього було кощаве, немов поблякле обличчя з сухорлявим, довгим і гострим носом. Маленькі очі невгамовно бігали. Рівний проділ збоку ділив рідке рудувате волосся на дві нерівні частини.

Яша Баркін здавався чи не найсоліднішим у класі, немов він передчасно зістарівся і зів'яв. Товариші знали, що він злий і дошкульний і хоче, щоб його вважали в класі за першого розумника. Яша майже ні з ким не дружив, бо мав друзів десь у інших місцях і з тими друзями гуляв, часом пив пиво, любив танцювати. До своїх школярок теж ставився презирливо, за винятком Марусі. Вона відповідала всім Яшиним вимогам, які він ставив до дівчини, — гарно одягалась, трималася солідно, не губилася в будь-якому товаристві і в будь-яких обставинах. До всього ще була й вродлива. Особливо приємно було Яші, коли він ішов з Марусею по вулиці. Вона привертала до себе увагу. Це лоскотало його дріб'язкове самолюбство.

Наспівуючи моти9 цового танго, Яша вів Марусю по колу, командуючи, коли треба було змінити відомі їй фігури... Яші здавалося, що Маруся не має ваги і її несе повітря. Танцював Яша зосереджено і натхненно.

— Цікаві фігури, але годі! — рішуче спинилася Маруся.

Яша пішов з нею під руку і зашепотів:

— Що я вчора бачив! Троян і Коваль...

Маруся спинилася в кутку. Яша зашепотів їй на вухо і ще більше зацікавив. Маруся ніколи не могла відмовитись вислухати плітки.

Нікого в світі Маруся не любила, крім себе. Навіть батько й мати для неї існували тільки як особи, котрих можна експлуатувати. Маруся була дома, як кара для всіх, хто жив з нею...

— Ой, зараз буде Богдан Петрович! Я ж не зробив одного прикладу і забув списати!.. А в тебе є? — спитав Яша.

— Звичайно, є. Можеш списати, — упевнено відповіла Маруся.

— Добре тобі, маєш ключ до розв'язання всіх прикладів і задач... — заздрісно промовив Яша.

— Який ключ?

— Вовка, який же...

— Не верзи дурниці і розповідай скоріше,— з гнівом у голосі наказала Маруся.

Яша покійно розповів, як він стояв на розі, чекаючи друзів, коли несподівано на тому боці з'явилися Аркадій і Кіра... З комічними подробицями розповів Яша, як Аркадій подарував Кірі цілий оберемонок хризантем, і який у Аркадія був вигляд, і що робила Кіра...

— Умираю, тримайте мене! — заверещала Маруся і побігла на місце, бо коридором уже йшов математик — Богдан Петрович Кучеренко.

9

Ідучи на своє місце, Маруся обминула стіл, пішла іншим проходом з тим, щоб на секунду спинитись проти Аркадія і сказати з іронією:

— Здоров, Аркадію Аркадійовичу.

— Привіт,— майже не глянувши на неї, відповів Аркадій. Він добре знав вдачу Марусі і не зважав на тон її розмови.

Все своє життя у школі Маруся незмінно плавала між "погано" і "посередньо", дуже рідко підіймаючись до доброї оцінки. Гірше за Марусю в класі ніхто не вчився, і вона займала постійне місце серед ледарів. Але вона не розгублювалась, не соромилась цього і так само незмінно самозакохано несла свою голову. Багатозначно глянувши і на Кіру, Маруся швидко витягла зошит.

Тим часом Аркадій сперечався з Марком. Стояв біля своєї парти з газетою в руках і доводив Маркові, що списувати приклад немає рації. Прийде вчитель і все пояснить. Треба ж зрештою бути дорослими людьми! Треба ж самостійно працювати вісімнадцятилітнім юнакам.

Марко не погоджувався з Аркадієм. Якими високими словами мотивує свої вчинки Аркадій! Всі списують, всі підказують... Інша справа, коли б Аркадій не працював над прикладами. Але ці приклади важкі і можна їх списати, щоб не робити з себе дурня перед товаришами і вчителем.

Чимало ще доказів наводив Марко, але Аркадій стояк уперто на своєму. Він багато передумав за сьогоднішню ніч і тепер не буде міняти своїх переконань. Комсомолец має бути прямим і чесним. Знання треба добувати власною працею.

У відповідь Марко сміявся.

— Які високі, ідеологічно витримані принципи! Святий Аркадій-великомученик! — Марко сердився на Аркадія. Тільки він, Марко, один сьогодні розв'язав приклад з тригонометрії, про це знав увесь клас. Марко робив вигляд, що нічого особливого не сталося, проте насилу приховував задоволення — товариші списували в нього. Один Аркадій не схотів. Марко чекав, доки Аркадій до нього звернеться. І нарешті сам запропонував списати... Аркадій відмовився. Ніякі докази не допомогли. Розвівши зневажливо руками, Марко ображено відійшов із скептичною посмішкою і поклонився :

— Пробачте, наша справа запропонувати вам, а червоніти перед Богданом Петровичем будете самі...

Марко з надією глянув на Кіру. Вона одвела очі. Обличчя було непроникливе. Щоки

трохи бліді, губи сумовито стиснуті. Весь ранок думав Марко — перепросити Кіру чи ні? Перепросити чи не треба?.. Можна не перепрошувати, а написати кілька дотепних слів, може, Кіра посміхнеться і погляне на нього веселіше?

Аркадій теж з надією глянув на Кіру. Йому було ніяково і за квіти, і за свої нестримані почуття, і ще за щось, чого він сам не міг зрозуміти. Мабуть, і Кірі було трохи ніяково, хоч вона трималася так, ніби нічого не сталося.

10

Богдан Петрович знав математику досконало, глибоко, бо займався нею майже з дитинства. Недосяжна глибінь цієї величної стрункої науки задовольняла всі поривання Богдана Петровича.

Все життя своє, не дуже довге, бо йому всього тридцять шість років, мріяв Богдан Петрович про дослідницьку роботу. І справді, він багато знав, у вільний час намагався систематизувати деякі висновки з своїх думок у галузі теорії чисел. І все життя своє помилявся Богдан Петрович, думаючи, що педагогічна робота заважає йому займатись "чистою" математикою. Звичайно, про свою помилку не міг знати сам Богдан Петрович. Але був він справжній педагог... Педагог, а не дослідник — цього він сам не розумів.

Тримати серця учнів у своїх руках, заохотити юнаків до науки, до оцих, здавалося б, сухих чисел — велике мистецтво. Передавати свої знання іншим, відчувати щоразу, як збільшуються знання учнів — велика насолода для вчителя.

Педагоги часто заздрили математикові, який ніколи не скаржився на недисциплінованість і неслухняність класу.

До того ж Богдан Петрович не докладав жодних зусиль, щоб приборкувати, здавалось, невгамовну аудиторію.

Математик повільно пройшов до стола, кивнувши головою школярам. Учні сіли. До похмурого вигляду Богдана Петровича звикли. Знали точно, доки він лякатиме похмурим рубцем між бровами. Ось тільки запише, кого немає в класі, і почне розповідати. Всі знають, що в учительській чи на вулиці Богдан Петрович немов дрімає. Довге, хвилясте, недбало зачесане волосся, густі пухнасті вії, широкі кошлаті брови роблять його голову схожою на джмеля.

Марко любив стежити, як змінюється вираз обличчя і поведження Богдана Петровича на початку уроку.

— Кого немає? — байдужим і далеким голосом спитав учитель, не дивлячись на клас, закривши очі важкими повіками, як птах. Здається, він застудився, і слова у нього насилу вириваються через якісь перепони, нагромаджені хворобою.

Повільно зробив свої нотатки в журналі Богдан Петрович і витяг з кишені невеличку книжечку. Спочатку замислено кілька секунд крутив її в руках. Стукотів ребром об стіл і клав перед собою, потім поклав назад у кишеню.

Секретна книжечка немов будила Богдана Петровича від сну. Велике різко окреслене обличчя і ліниві, довгі, лагідні очі оживали, яснішали. Масивний лоб білів, овіяний думками. М'ясисті губи вигиналися і щось шепотіли. Над губами велично

стирчав ніс, схожий у профіль на Скандінавський півострів.

Секретну книжечку сховано. Ніхто не знає, що там записано, які таємниці ховають чорненькі палітурки і невеликі аркушки.

Навіть Марко не міг проникнути в таємницю чорненької книжечки. А він же знав більше, ніж інші школярі, про свого улюбленого математика. Справді, Марко закоханий у Богдана Петровича.

Почалося це тоді, коли вчитель мав уперше прийти на урок і клас доручив Маркові перевірити Богдана Петровича. Марко з радістю погодився. Вибрав неймовірно складну задачу з тригонометрії, яку розв'язати було неможливо, бо Марко переставив знаки і цим остаточно заплутав завдання. Цей приклад Марко викопав десь із його самого відомої книжки.

Вибравши відповідний момент на першому уроці, Марко попросив учителя допомогти розв'язати приклад.

Учитель немов не звернув уваги на Марка, записав на дошку названі формули і почав урок. Марко подумав: "Коли вчитель зразу не розв'язав — значить, "засипався"... Клас насторожився. Але Богдан Петрович перед самим кінцем уроку запропонував розв'язати приклад Маркові і, коли той не розв'язав, сказав просто:

— Ви, товаришу, хотіли мене обдурити?.. Перемініть знак перед синусом альфа і приклад вийде, так, так... А після останнього уроку зайдіть до мене в учительську. Не забудьте... Сідайте! — сказав в'яло Богдан Петрович і щось одмітив у журналі.

Клас припинив. Марко стояв червоний, як заграва. Він залишився дурнем!

Зніяковілий Марко зайшов до Богдана Петровича в учительську і чекав довгої нотації або якогось суду. Але все обійшлося просто — учитель разом з ним ішов додому. Всю дорогу мляво розмовляли. Математик дізнався, що Марко грає в шахи... Він запросив учня до себе.

В кімнаті Богдана Петровича лежали в непорядку стосики книжок. Всюди відчувалося парубочьке життя. В кімнаті не вистачало теплоти і затишку, що їх приносить присутність жінки.

В шахи грали мовчки. В коридорі, за дверима, люто шипів примус.

Пересуваючи облізлу, замазану фігуру, Богдан Петрович щось шепотів собі під ніс і кривив губи, очей не відривав від шахової дошки, що поглинула всю його увагу, немов понесла кудись далі від навколишнього світу.

Після важких зусиль і боротьби Маркові довелося здаватись під натиском блискуче розіграних комбінацій Богдана Петровича. Але грав Марко з насолодою і з охотою погодився зіграти ще одну партію. Богдан Петрович зосереджено обдував собі ніздрі в щілинку між губами і грав, як і раніше, мовчки. Фігури пересувалися рішуче, сміливіше. Марко зважив, що Богдан Петрович грає не так обережно і звів партію на нічию...

Учитель нарешті здивовано підвів очі і визнав, що партнер з Марка хороший. Хороший дуже...

— А дурнем у класі я вас залишив, га?..— раптом хитро, широко і одверто засміявся

Богдан Петрович. Щирість, глибина сміху не пасували до його стриманого поводження з гостем. Марко не приховував свого здивування.— Перевірили вчителя, га?..— знову посміхнувся Богдан Петрович і, не встаючи з місця, висмикнув з полиці книжку. Швидко знайшов якусь сторінку і, черкнувши нігтем, подав Маркові. Оце той приклад?.. А звідки Марко знає те розв'язання, яке пробував застосувати? Після відповіді Богдан Петрович трьома-п'ятьма запитаннями перевірів Маркові знання. Перед ним сидів дивний хлопець, що примусив учителя на хвилину замислитись. Брови його вирівнялись в одну лінію...

З дозволу Богдана Петровича Марко подивився книжки. Деякі він знав, про інші чув або читав. Разом з тим Марко уважніше розглянув досить примітивні меблі свого вчителя. Видно, Богдана Петровича не дуже цікавили зовнішні сторони його життя.

В кімнаті було тільки все необхідне і те, що найбільше любив господар...

Книжки, що їх переглядав Марко, були покреслені і на берегах посписувані дрібними цифрами і нотатками. Деякі книжки з математики Марко наважився попросити собі на кілька днів. Подумавши секунду, Богдан Петрович вибрав два тоненькі томики і дав їх Маркові. І надалі так само давав Маркові книжки...

11

— Кого ще немає?.. Скептера, Петренка... Так...— Богдан Петрович відмічав у журналі. Похмуро перегорнув кілька сторінок підручника. Йому не треба перед уроком зазирати в книжку. Підручник потрібен лише для того, щоб точно написати приклад... Урок давно приготовано і розраховано точно на хвилини.

Богдан Петрович раптом випростався, немов скинув з себе все стороннє, і швидко провів очима по класу. Пробіг поглядом учнів і зафіксував усе в своїй свідомості.

— Справа в тому, товариші, що ми з вами на минулому уроці не закінчили виведення формули прямокутних трикутників. Сьогодні я хочу познайомити вас...— на секунду Богдан Петрович спинився і нахмурих брови. Клас застиг.

Баритон Богдана Петровича став зразу дзвінкий, хрипота зникла, голос не треба напружувати. До нього мимоволі дослухаєшся. Часом Богдан Петрович кине обережний дотеп — і шелесливий смішок прошмигне в класі...

Приклади наводить Богдан Петрович майже напам'ять і на дошці пише красиво, точно, твердо, без помилок, здається, ніби він трохи кокетує. Рябизна ліній і цифр на чорній дошці ніколи не полізе вниз чи вгору. А помилку Богдан Петрович виправить з педантичною точністю.

Він встигає пильно й уважно стежити за класом і несподівано на середині недописаної цифри озирнутися назад. Помітивши неуважність, він морщить лоба і питає:

— Товаришко Райцина, значить, що нам дано? Так, гіпотенузу і... Рожко Марія, допоможіть вашій сусідці... Так, гіпотенузу вже сказано, і ще... ні, не катет... Сідайте, дуже шкода, що на уроках тригонометрії у вас знаходяться важливіші справи, ніж те, над чим ми працюємо... Я вас спитаю, пам'ятайте...

Учитель одвернувся до дошки. Маруся зробила йому в спину гримасу. Бася

Райцина показала язика Марусі і Богдану Петровичу, що продовжував писати приклади. В класі тиша, тільки дуже обережно Маруся Рожко перегортає сторінку підручника.

— Значить, товариші, цей параграф ви підготуйте на наступний урок і приклади зробіть, які зараз записали. Також і ті, що в підручнику.

Школярі зашелестіли зошитами і підручниками. Богдан Петрович схилився над столом, а в цю хвилину Вова Порада пересів з четвертої парти на другу. Він готувався виконувати свої рицарські обов'язки, раз має відповідати Маруся Рожко.

— Хто не розв'язав прикладів, які я давав на сьогодні, товариші? — ковзнув поглядом по головах учнів Богдан Петрович. — Всі розв'язали? Гаразд... — півсекунди подумав учитель і взяв у руки задачник. Нехотя підвівся високий Аркадій Троян і, обсмикуючи поли піджака, ховаючи червоні руки, сказав, що він не зробив третього прикладу.

Богдан Петрович нітрохи не здивувався. Скоріше радість промайнула світлою хвилькою в очах...

— Третій приклад у вас не вийшов, Троян?.. Так?.. — тоном заохочування перепитав учитель і пройшов од вікна до дверей. — Сідайте, — привітно сказав Богдан Петрович.

Озирнувшись, Марко Бубир криво посміхнувся в обличчя Аркадію. А інші учні теж здивовано і ніби злякано дивилися на Трояна. Під цими поглядами Аркадій не знітився, він почував, що зробив вірно.

— Активіст чортів! — самими очима сказав Яша Баркін, повернувши голову до Марусі Рожко. Вона погодилася із своїм приятелем.

— Значить, у всіх товаришів, за винятком Трояна, приклади вийшли? Так... — з сумнівом в голосі ще раз сказав Богдан Петрович і додав: — Ідіть до дошки, Марія Рожко, дайте зошит.

Звівши плечима, Маруся пішла до дошки. Учитель ніби не помітив її елегантного вбрання. Воно личило їй. Маруся одягалася в клас, як на прогулянку. Солодкі хвилі парфюмерних пахошів залоскотали ніздрі, Богдан Петрович нахмурився.

— Ви розв'язали приклад?.. Пишіть, — сердито, уривчасто кинув учитель, уважно переглядаючи зошит. — Логарифм тангенс альфа дорівнює...

Маруся писала, тримаючи обережно крейду, щоб не дуже забілити пальці. Вона кокетливо одставила мізинець з перламутровим, налакованим нігтем. Важко і незручно так тримати мізинець, зате красиво.

Маруся писала неуважно. Зненацька стирала написане число і знову продовжувала писати.

Ясно, що прикладу вона не встигла й переглянути. Переписав їй усе в зошит Вова. І взагалі — як нудно займатися цими тригонометріями, фізиками та іншими науками, вигаданими для ускладнення життя і стомлювання мозку. До чого набридло!

Можливо, Маруся і встигла б переглянути приклад після попередження Богдана Петровича, що їй доведеться відповідати, але вона не повірила. А перед уроком цікаву новину розповів Яша Баркін. Хіба ж можна пропустити такий рідкий випадок? Аркадій

урочисто підносить квіти Кірі!.. Яке надзвичайне видовище! Що завгодно можна віддати, щоб тільки поглянути на цю картину.

Тому на початку уроку Маруся була заклопотана важливою справою. Вона намалювала геніальну карикатуру. Вирвала аркуш із зошита і зобразила: Аркадій стоїть, зігнувшись, високий, окатий, зніжковілий, і тоненькими, як сірнички, руками передає Кірі букет хризантем. Кіра схожа на ляльку, вирізану з дикту,— пласка, незграбна. Потворно посміхаючись, Кіра гострими, голчастими пальчиками хапає квіти. Але її можна пізнати по двох товстих косах з бантиками, що стирчать, не доторкаючись до спини.

До карикатури Маруся довго придумувала підпис і таки вигадала: "Повідомлення нашого кореспондента. Вчора ввечері ми були свідками, коли на вулиці Леніна, біля крамниці квітів, у присутності багатьох трудящих Аркадій Троян підніс Кірі Коваль великий букет хризантем і своє кохання. Вітаємо наших дорогих товаришів. (Влас. кор.)"

Це написано вгорі, а під малюнком нібито слова Аркадія: "Я тебе люблю, Кіро, як сонце любить оці хризантеми".

Перед тим як іти до дошки, Маруся встигла передати малюнок на задню парту з написом: "Подивись і передай далі".

Згадавши про таку чудову вигадку, Маруся посміхнулася, пишучи приклад, і знову помилилась. Богдан Петрович терпляче чекав, доки вона виправляла, і диктував далі.

Записавши приклад, Маруся ще раз глянула на формули. Вони були для неї майже незрозумілі, візерунок цифр лякав її.

— Ну, повторіть нам швиденько розв'язання, яке я бачу у вашому зошиті, Рожко. Ви цілком вірно зробили дома завдання,— задоволено, без ніякої іронії промовив Богдан Петрович.

Маруся заворушила губами, підняла здивовано тонесенькі підскубані брови і не зводила очей з прикладу. Про розв'язання не могло бути й мови! Слова математика і таємниця завдання спочатку приголомшили Марусю, а потім вона стала про себе лаяти Богдана Петровича.

Єдиний, хто може врятувати її, вивести з цього важкого становища,— тільки Вова. Маруся повернула крадькома голову і поглянула на свого захисника і рятівника... Вова старався з усіх сил. Перехилившись через парту, зробивши з лівої долоні рупор, він старанно шепотів, а вказівним пальцем правої руки писав у повітрі формули... У відповідь Маруся хитнула головою і підняла плечі: "Не розумію!"

Тоді Вова на мить одкинувся назад і знову ще ретельніше почав допомагати Марусі... Учні знали, що підказувати на уроці математики нелегко: Богдан Петрович впіймає. Але часом ризикувати можна. Та Марусю р пласі не любили, і тому перші парти уперто мовчали. А Вовиного шепоту не можна зрозуміти ніяк. От коли б провести непомітне радіо — малесенькі навушники, а мікрофон біля Вови, тоді здорово можна допомогти! Тільки проклятий математик такий видючий, візьме і впіймає. Від нього не сховаєшся!.. Пробували кілька разів записувати розв'язання задач дрібненько на

долоні,— він впіймав, погнав помити руки, поставив тим часом погану оцінку і під загальний сміх посадив на місце...

Богдан Петрович стояв біля вікна, плечем до Марусі. На неї він не звертав уваги, а поглядав у вікно, на холодний густий туман. Інколи скоса поглядав на клас. Від першої парті до нього було два чи три кроки. А на другій сидів Вова Порада і безнадійно намагався підказати Марусі. Яких тільки прийомів він не вживав — Маруся нічого не розуміла і дивилась на нього своїми сумними красивими очима. Кусала губи, розтирала крейду між пальцями, забувши про обережність. Весь клас напружено чекав, чим усе це скінчиться.

Різно повернувшись, Богдан Петрович зробив крок до парті і невинно сказав:

— Товаришу Порада, ви надто нервуетесь. Ви навіть не помітили, що сидите третім на парті і заважаєте вашим товаришам. Мені соромно, коли комсомольці отак поводяться. Сядьте на своє місце і не хвилюйтеся.

З обличчя Вови від сорому мало не бризнула кров.

Боячись глянути на товаришів, під акомпанемент притамованого сміху всього класу, Порада пересів на своє місце і не підіймав голови.

Тому він і не бачив, як Аркадій зціпив зуби, готовий підлізти під парту, провалитись крізь землю, щоб не бути свідком такої ганьби свого друга, комсомольця.

Стиснувши між колінами руки так, що вони мало не отерпли, Кіра припала до парті, червоніючи разом з Вовою. Віктор Мартинов сидів рівно, з застиглим обличчям, щоб не показати нікому, що робиться у нього в грудях. Руфа Гольдман хотіла впіймати погляд Аркадія, а потім уважно почала щось малювати.

12

Спина Богдана Петровича сховалася за дверима після дзвінка. Аркадій перший підійшов до Поради. За ті хвилини, які залишилися до кінця уроку після догани Вові, Аркадій рвався кинути в очі своєму другові стільки ганьби, що навіть самому стало його трохи жаль. В ушах дзвеніли слова Богдана Петровича:

— Мені соромно, що комсомолец отак поводитьсь!..

І за кого, за що?.. Маруся Рожко!.. Яка ніколи не робила уроків і не хоче робити! Лише й сподівається на випадок чи на якусь знижку або підлабузнюється і примушує інших працювати замість себе. Все життя її зосереджено навколо одягу, побачень, знайомств і мрій про театральну-кінематографічну артистичну кар'єру!..

Аркадій пішов до Вови, і зразу всі слова вилетіли з голови, ніби висипалися з шухляди, і нема змоги їх зібрати... Вова йшов назустріч насторожено. Хлопці стояли один проти одного, немов чекали, хто перший нападатиме. Біля них спинилися, оточили товариші — Віктор, Кіра, звичайно, Яша Баркін, Марко Бубир, Бася Райцина й інші.

— Що ти тепер скажеш, Вовко?..

— Мені нема чого казати...

— Тобі не соромно?

— Абсолютно...

— Тоді з тебе нікудишній комсомолець і треба ставити питання на комітеті...

— Не лякай і не лізь не в свої справи...

Вова говорив зухвало і трохи приголомшив цим Аркадія, але ніхто не наважувався втрутитися в розмову. Інші не надавали значення цьому інциденту.

Але ось раптом заговорили всі разом. Віктор кинувся на Вову, вдарив кулаком по парті і крикнув, що комсомолець, який ганьбить честь своєї організації, заслуговує...

— Комсомолець, який допомагає своєму товаришу, зокрема Марусі, робитись ледарем, не вчитись, списувати... Чого вартий такий комсомолець? — наступав Аркадій.

— А ти за мене не турбуйся,— виходячи з класу, недбало сказала Маруся.

— Я повинен про всіх турбуватись і ти теж... Але ти турбуєшся тільки про себе і підводиш Пораду.

— Ах, Вовка гине, подумаєш! — Маруся майнула хвостом спідниці і вийшла з класу.

13

Ольга Карлівна Райко мала цілковите право говорити, що про власну старість їй нагадують зморшки на обличчі її друзів... Час доторкався до Ольги Карлівни досить обережно, лише помітно вибілів їй виски і прив'ялив рожевувату шкіру на обличчі. Але ходила вона рівно і енергійно, без метушні і зайвої турботливості. Здавалося учням, що їхній викладач історії ніколи не стомлюється.

Свою незмінну, непідкупну суворість до учнів, дбайливість про них Ольга Карлівна пронесла через усе своє життя, через усі дні роботи в школі. Свою любов до науки і щирість серця незмінно приносила на кожен урок.

За це, незважаючи на жорстоку суворість, з якою Ольга Карлівна вимагала знання, на непримиренність до ледарів, її любили учні справжньою любов'ю. Вони приходили до неї додому порадитись, розповісти новини. Ніхто не повертався невдоволеним і ніхто з сторонніх не знав про розмову.

З десятим класом у Ольги Карлівни особливі стосунки. З цими учнями вона жила рік у рік. З сьомого — вона керівник класу і нікому не віддала його, щоб самій довести до випуску. Колись це був найгірший і найтяжчий клас у школі, через цих учнів чимало пережила і Ольга Карлівна.

На її очах виростали, розвивались ці сьогодні вісімнадцятирічні юнаки, що через кілька місяців виходять у самостійне життя. Найвідповідальніші роки їх формування пройшли під її наглядом — товариша, вихователя і наставника. Справді, по них міряє Ольга Карлівна свій вік...

Після математики серед учнів ще почувалася розгубленість. Відразу цього не можна було виявити, але, записавши відсутніх учнів, зробивши якісь помітки в журналі, Ольга Карлівна допитливо глянула на клас.

Коли вона незмінним рухом поправила пенсне, Руфа і Кіра схилилися одна до одної. Вони сиділи, як завжди, на одній парті. Сьогодні вигляд учительки стурбував учнів.

— Кірко, подивися, яке стомлене обличчя в Ольги Карлівни, аж сірувате.

— Вона вся якась вимучена і, здається, зараз упаде. Під очима плями... Що з нею?.. Може, нещастя яке, Руфо? Ніколи ж не скаже!

Бася Райцина теж стурбовано і допитливо дивилася на вчительку, потім на Кіру і Руфу й поглядом показувала дівчатам на Ольгу Карлівну. Бася Райцина в своїх окулярах схожа на молоденького лікаря. Бася взагалі не може похвалитися своєю зовнішністю. До восьмого класу була гарненька, чепурненька, струнка дівчина з золотими кучерями. І раптом миле обличчя погрубішало, Бася стала незграбна, повна. Бідна дівчина страждає, хоч приховує свої болі від стороннього ока. Залишилася Бася такою ж метушливою, балакучою, аматоркою сенсацій і незмінною витівницею у компанії друзів. Не зрадила і природничих наук, готуючись вступити на біологічний факультет.

Учні приготувалися слухати Ольгу Карлівну, записувати урок. Підручника історії ще не було, над ним десь працювали, і доводилося вчити з конспектів, що записували на уроках. Уроки Ольги Карлівни записували легко і, за винятком Яші Баркіна, Марусі Рожко та ще одного-двох учнів, весь клас мав з чого вчити історію.

Уроки Ольги Карлівни завжди цікаві. Вона вміє вибрати не просто важливі, а захоплюючі факти, узагальнити їх і так подати, що урок сприймається як близьке життя.

Тільки втома... Яка втома лежить в очах Ольги Карлівни!

14

Коли Ольга Карлівна нарешті обережно взяла двома пальцями метелика-пенсне і опустила на стіл,—> клас застиг. Перестали човгати ноги, тріскотлива музика розхитаних парт припинилася. Учні готові слухати і старанно записувати кожне слово учительки.

Спочатку Ольга Карлівна ходила по класу. Потім спинилася і, дивлячись на схилені над партами голови, говорила чітко, так відокремлюючи кожне слово, щоб його не треба було повторювати. Ніби вкладала речення у свідомість слухачів. Факти були добрані вдало і старанно. Вони змальовували цілий образ, з якого виростали висновки, певні твердження, і ці висновки Ольга Карлівна повторювала кілька разів, щоб учні встигли занотувати і підкреслити. Потім наводились нові факти... Виростало нове струнке узагальнення — і так підводила лекцію до кінця.

Матеріалу давала Ольга Карлівна значно більше, ніж вимагала програма десятого класу. Про це знали учні і ніколи не скаржилися, навпаки — пишалися широким курсом історії. До того ж майже всі брали розробляти якусь тему, щоб виступити на історичному гуртку, що ним керувала Ольга Карлівна. До кожної теми вона радила список літератури, проводила консультації, підбадьорювала учнів, у яких з'являлися труднощі. Часто на засіданнях гуртка здійснювалися жваві суперечки, дискусії, що тривали кілька вечорів...

До кінця уроку залишилося вісім хвилин, коли на виклик Ольги Карлівни Маруся Рожко вийшла до стола і поклала свій зошит з записом лекцій. Так повинен робити кожен учень, який виходив відповідати історію.

Марусі Рожко сьогодні не щастило. Викликають відповідати підряд два уроки такі важкі предмети — тригонометрію і історію. Головне — Маруся не встигла й проглянути

конспекту.

Кілька абзаців пробігла очима під час розповіді Ольги Карлівни і спробувала почати з них... На перших реченнях запнулася, голова була порожня, і Маруся дивилася безпомічно на клас, блимаючи очима.

Не щастило не лише Марусі. Вова знову взявся підказувати. Допомігав йому Яша Баркін. Він або шепотів, витягуючи до Марусі голову, або підіймав руку і підстрибував, не міг всидіти на парті. Нарешті Ольга Карлівна перервала безнадійне белькотання Марусі, звернувшись до Яші:

— Баркін Яків, ви підказуєте так, щоб учитель помітив ваші знання. Сидіть, будь ласка, спокійно. Я сьогодні перевірю і вас. А поки що Порада Володимир нехай допоможе тут, а не з парті. Почекайте ще, Рожко, скажіть, будь ласка, які духи ви вживаєте?

— "Камелія"! — сердито, але здивовано відповіла Маруся і наївно додала: — Вам не подобаються, Ольго Карлівно?

Ольга Карлівна наділа пенсне і підійшла ближче, пильно розглядаючи Марусю:

— Ви забуваєте, Рожко, що ви приходите в школу, а не в театр і не на бал. У школу, розумієте? А в школу не треба тягти на собі весь парфюмерний магазин. Краще нести зроблені уроки.

Поважати старших Маруся не дуже звикла і стояла невимушено, стискаючи губи і кидаючи на клас погляди подиву. Слова Ольги Карлівни ніби пролітали повз її вуха, сховані під каштановими кучерями. Навіть виправдуватись Маруся не хотіла і слухала зауваження вчительки, мов старече буркотіння, якого можна не помічати.

— Ви, звичайно, Рожко, пізно встаєте і дуже поспішаєте в школу, правда? — Маруся витріщила очі.— Я вас розумію, але, на мою думку, треба вставати на півгодини раніше.— Ольга Карлівна зовсім наблизилася до Марусі і тихо, щоб ніхто не чув, сказала: — Ший треба мити добре, бо незручно учениці десятого класу такою брудною приходити в школу! Сідайте! — знову голосно, наказуючи, промовила Ольга Карлівна і одвернулася.

Захопивши свій зошит, Вова вийшов до стола і віддав його вчительці.

Відповідав Порада історію прекрасно. Ольга Карлівна стояла біля стіни, вряди-годи повільно стискувала пальцями скроні.

Вчителька уважно стежила за правильністю мови і точністю визначень, за знаннями фактів революційної боротьби. Це все її досягнення. Робота, безсонні ночі, напруження всіх сил дали свої наслідки...

Порада відповідав недовго. Ольга Карлівна забула на хвилину про біль у голові і задоволено оглянула клас. Обвела знову очима своїх найкращих учнів, а їх тут чимало... Це ж тільки Порада Володимир, а коли викликати Трояна Аркадія, Гольдман Руфу, Мартинова Віктора, Коваль Кіру?..

— Сідайте, Порада, добре...— Вова від радощів скорчив таку дику гримасу, що навіть Аркадій посміхнувся в жменю. Трохи підстрибуючи, комічно підкидаючи плечі, але гордо виставивши ніс, Вова сів.

Ольга Карлівна дуже рідко хвалила, і тому кожна її похвала розцінювалася дорожче "відмінних" оцінок, поставлених деякими іншими вчителями...

15

В дружній сім'ї непорозуміння тривають недовго. Вже під час перерви вшухла потроху сварка, що недавно гаряче була спалахнула в класі.

Кіра і Руфа ходили обнявшись, не звертаючи ні на кого уваги. Кіра була сумна — вона від Вови Поради ніколи не чекала таких вчинків. Саме від Вови — стриманого і чесного хлопця. Вона говорила Руфі, що цього ніколи не можна подарувати Пораді. Ніколи!.. Аж доки він сам не виправиться.

По східцях назустріч дівчатам підіймалася стомлена, замислена Ольга Карлівна. Дівчата почекали її і загородили дорогу. Ольга Карлівна посміхнулась. Таке поєднання двох молодих красивих дівчат милувало око.

— Ольго Карлівно, скажіть, будь ласка, треба говорити одверто в очі людині, товаришеві по класу, все, що ти думаєш про нього? Про його характер, вдачу, вчинок... Особливо, звичайно, про негативні риси. Скажіть! — раптом спитала Кіра.

Ольга Карлівна спинилася, відчувши тривогу в голосі Кіри. Подумала кілька секунд, поправила пенсне і зручніше стала, обпершись об поруччя. Запитання учнів ніколи не були для неї несподіванкою. В головах молоді роїлися найдивовижніші запитання, і часто учні зверталися до неї, відчуваючи в ній друга і радника. Часом приходили додому радитися в таких справах, про які не говорили ні з батьками, ні з найближчими товаришами... Та й що може порадити товариш, який сам плутається в подібних нетрях?

— Важко відповісти зразу, без конкретного прикладу. Бачиш, Коваль, кожен із нас про найближчу навіть людину думає суб'єктивно. Особливо про вдачу, характер тощо. Інша річ вчинки, про вчинки можна і треба говорити одверто. Тут ми маємо закони радянської моралі, суспільного співжиття. А відносно характеру треба бути обережним. Та й характер у людини, особливо у молоді, змінюється...

Деякий час Ольга Карлівна підтверджувала свої міркування прикладами. Кіра раптом відчула, що й вона сама шукає якихось виправдань Вові. Вона зраділа, що і вчителька радить бути обережною у висновках, і, слухаючи, хитала головою, цим рухом стверджуючи слова Ольги Карлівни. В руках вона весь час крутила товсту косу з синім бантом на пухнастому кінці.

Хоч Руфу і зацікавило запитання Кіри, проте для неї воно не мало особливого значення. В поведженні з товаришами Руфа завжди обережна, тактовна і делікатна. Вона готова була кожному допомогти і втихомирити сварку чи непотрібну сутичку. Симпатії у неї були цілком певні, визначені, і тому вона не так швидко сходилася з товаришами для дружби, хоч усім подобалася її об'єктивність і теплота.

Руфу вразила сьогоднішня втома і пригніченість Ольги Карлівни. Хотілося спитати про це, але як звернутися до вчительки з таким запитанням? Нарешті, коли Ольга Карлівна намірилася йти, Руфа насмілилася. Попрохавши пробачення і вкладаючи в свої слова всю щирість і проникливість, на які тільки вона була здатна, дівчина

спитала, що з нею. Звичайно, коли Ольга Карлівна не хоче говорити, то й не треба. Але ще на історії помітно було, ніби не все гаразд...

Руфа хотіла добрими очима зазирнути в саме серце Ольги Карлівни, яка болісно зібрала зморшки біля очей і стала ще сумнішою. Але щирість Руфи, її співчутливий тон вразив учительку. Ця дівчина різко виділялася серед інших учнів, так само, як і Кіра, хоч були вони цілком протилежні. Вчилася Руфа легко, знала багато і любила людей тихою материнською любов'ю, за винятком, звичайно, небагатьох, що не заслуговували на її дружбу. До таких належав, наприклад, Яша Баркін. Не за дрібниці не любила Руфа таких, як Яша. Довго вивчала, думала, доки зробила висновки для себе...

Талант цієї дівчини розквітав з кожним роком, і малювала вона вдало, невимушено, ніби художні образи народжувалися в неї, як думки, як вогонь родиться з маленької іскри.

— Пробачте, що ми набридаємо вам, але... скажіть, якщо можна, Ольго Карлівно, що з вами? — ще раз попрохала Руфа.

У відповідь Ольга Карлівна зітхнула і посмутніла ще більше. Можливо, коли б питав хтось інший із школярів, вона пояснила б усе незначущою дрібницею, але цих дівчат учителька добре знала і ховатись перед ними не стала:

— У мене велике нещастя. Чоловік хворий на грудну жабу, і в нього вже кілька днів, особливо вночі, страшні приступи хвороби. Лікарі не ручаться за його життя. Я всю ніч біля нього. Сьогодні вже кисень носили, впорскувала камфору. І я сама... Години до другої був у мене дехто з педагогів.

— А чому ж ви в школі? — майже разом спитали Руфа і Кіра.

— Та вдень не так страшно, там сусідка доглядає. Сьогодні якраз у мене багато годин, я не можу пропускати уроки... Тільки, будь ласка, не говоріть учням, я не люблю отого співчуття і сумних поглядів. Тут жалісливість ні до чого.

Все ж таки говорила Ольга Карлівна з сумом. Здавалося, у неї під пенсне клубляться сльози, в горлі застряла хрипота, і вона саме потребувала і співчуття і жалю.

— Сьогодні ми прийдемо до вас увечері, Ольго Карлівно! — рішуче сказала Руфа тоном, який виключав заперечення.

— Що ви, що ви, товариші! — крикнула Ольга Карлівна. Але до них уже підійшло кілька учнів, оточили їх, і довелося припинити розмову. Ольга Карлівна ще раз попрохала не турбуватись і пішла.

— Як мені її жаль, коли б ти знала, Кіро! — розпачливо промовила Руфа. Кіра міцніше обняла подругу за стан, і вони пробилися крізь юрбу школярів, які штовхалися біля східців. Дівчата умовились о восьмій годині йти до Ольги Карлівни і там ночувати. Кіра мала зайти до Руфи.

— Дівчата, ви не бачили Вовку? — спитав Аркадій, наздогнавши Руфу й Кіру.

— Не хочемо його й бачити! — різко відповіла Кіра.

— А мені він потрібен.

На цьому розмова урвалася. Аркадій хотів бігти далі, але Руфа розповіла йому про

нещастя в Ольги Карлівни, і Аркадій стурбовано спитав, чи не потрібна їй допомога. Дівчата сказали, що сьогодні вони чергуватимуть дома в Ольги Карлівни, але якщо потрібна буде його допомога, то подзвонять телефоном не пізніше дванадцятої години. Тільки не треба всім розповідати, так просила Ольга Карлівна.

— Он стоїть твій Вовка з виглядом глибоко ображеної персони,— показала головою Кіра, я Аркадій пішов, розмахуючи руками, метляючи полами піджака, лавіруючи в густих ворухких стовпищах школярів.

16

— Надувся? Неправий, а ще й дмешся! — підійшов до Вови Аркадій.

Вова мляво глянув на друга. Він був цілковитою протилежністю рішучому рухливому і енергійному Аркадію. Виріс Вова всім на диво — неповороткий, завжди замислений. Ще кілька років тому Вова, був одним із перших витівників і заводіяк, а тепер змінився. Має звичку думати вголос, звертаючись до себе без інтонацій. Але те, про що думав Вова, він завжди додумував до кінця. Не так легко його збити, переконати, коли він прийняв якесь рішення. Сперечався завзято, уперто і нікому зразу не здавався.

В руках у Вови завжди книжка. Читав він під час перерви, на уроках, на зборах, навіть на вулиці. Але читав переважно технічну, філософську і політичну літературу та військові новини.

— Ну, чого ж ти мовчиш? — нетерпляче заговорив Аркадій і, поклавши руки на плечі Вові, енергійно потрусив його, ніби струшуючи з нього млявість. Вова заворушив яскраво-червоними губами на вилицюватому обличчі. Косо поставлені очі примружив.

— Та не лізь! — скинув він одним рухом руки Аркадія з своїх плечей.

— Я не лізу. Скажи, навіщо ти підказуєш і пишеш конспекти, розв'язуєш задачі і все робиш для Марусі?

— Сам не знаю. Не можу відмовити. Жаль її, чи що? Ото ми з нею ходимо, я їй розповідаю про книжки, про життя. А потім вона попрохає, я й роблю для неї все. Після того подумаю і самому неприємно,— щиро розповів Вова.

— Оце я йду до Голубояра,— рішуче сказав Аркадій,— про тебе говорити. Хочеш, ходім? Ти погано впливаєш на весь клас. Кланявся тобі Яша Баркін. Удвох підказуєте, як першокласники. На комітеті поставимо, одверто говорю тобі, Порада.

— Ти мені друг, Аркадію? — нахмурився Порада.

— Друг, але честь комсомольця нам дорожча, ВОВО! Підеш чи ні, бо скоро дзвінок? — не міг встояти на місці Аркадій.

— Іди сам.— Вова одвернувся до стіни і демонстративно розкрив книжку. Уважно став читати, не звертаючи уваги ні на галас у коридорі, ні на Аркадія.

— Невже розгнівався, Вовко? — крикнув Аркадій. Той мовчав.

Вислухавши цілком доречні обвинувачення Аркадія, Порада сказав стримано, що він не ображається і на все дасть відповідь. Звісно, Вові було дуже незручно і перед товаришами, і перед учителями. Скільки ж разів, насправді, можна робити йому зауваження? Не дитина маленька, а вісімнадцятилітній юнак! Повинен розуміти, для

кого і для чого вчиться!

— Значить, не підеш? Ну, гаразд. Ходім, хоч проведеш, я тобі розповім одну цікаву новину.

Вова закрив книжку і пішов поряд. Аркадій розповів йому про Івана Романовича Медового, що консультуватиме роботу над ракетою. Інтересна людина і сам захоплюється винаходами. Тепер справа піде веселіше і швидше. Вова повинен обов'язково познайомитися з ним. Цікаві книжки й журнали дістав, просто відірватись не можна. Може, й для Вови дістане.

Біля східців Вова відстав, зустрівши Віктора Мартинова, який не дуже охоче спинився.

— Тамари не бачив, Вовко? — дивлячись у коридор, спитав Віктор.

— Не бачив. Та у вас же дипломатичні стосунки порвано,— посміхнувся Вова.

— Це я так. Не твоє діло до наших стосунків. За собою стеж, раптом сердито сказав Віктор.

— Здрастуйте, я ваша дядина! — глузливо вклонився Вова.— Уже все обговорено з Аркадієм. Аркадій пішов радитись з Василем Голубояром. Що треба ще мені зробити?..

— Нічого.— Віктор теж розмовляв зараз з секретарем комітету.

В кімнату старшого вожатого Василя Голубояра весь час відчинялися двері. В першій, більшій кімнаті, стіни заставлені прапорами, висіли плакати, портрети і стінна газета. Посередині стояв маленький більярд з мініатюрними біленькими кулями. По кутках — два столики для гри в шахи. Навколо більярда юрилися школярі, супроводжуючи репліками кожен удар щасливців, які захопили чергу і завзято змагалися, вміло забиваючи кулі.

В другу кімнату, де стояв письмовий стіл і так само прапори та стоси книжок і зошитів на вікнах, часом заходили або частіше зазирали учні. Так завжди під час перерви. Голубояр звик навіть не дивитись на двері, які весь час рипіли, відчиняючись і знову зачиняючись.

Є школярі, які повинні обов'язково під час перерви кілька разів зазирнути в кімнати, де їм нічого не потрібно. Отож біжить така собі гостроноса, тоненька, як шило, дівчинка по коридору, кидається раптом убік і засуває голову в щілину дверей учительської, до вожатого заирне, в бібліотеку, до кабінету завуча, сіпне ручку у всі кабінети — може, який незамкнений...

Серед гомону за дверима й галасу в коридорі Голубояр уважно слухав Аркадія і цілком підтримав його думку про необхідність рішучої боротьби за більшовицьке ставлення комсомольців до навчання. Сьогодні він поговорить з директором. Аркадій вимагав поставити індивідуальний звіт Поради на відкритому засіданні комсомольської групи, а Голубояр не погодився. Про вчинки Поради треба говорити ширше, наприклад, на відкритих зборах комсомольської організації всієї школи, куди запросити всіх учнів старших класів. Про день звіту договоряться окремо, а Пораду треба попередити, нехай готується.

— Тепер ще ось яка справа, Аркадію. Ми маємо відомості, що Марко Бубир

завоював першість на обласному конкурсі школярів-математиків. Під час зимової перерви відбудеться республіканський зліт. Бубир їде. Але він якось дивно поводить. Демонстративно уникає громадської роботи, завжди ображений, задерикуватий. Я бачу, що він уникає комсомолу, але разом з тим каже, що ти його друг. В чому справа? — Голубояр говорив невдоволено, і це зразу відбилося на його блідому рухливому обличчі. В школу Василь Голубояр прийшов на початку учбового року і потроху налагоджував комсомольську роботу в шкільній організації. Учні мало охоплені комсомолом, чимало кращих школярів вештаються десь осторонь і не наважуються прийти самі.

Голубояр придивлявся, вивчав свої кадри. Коли ж сьогодні Голубояр обережно натякнув Маркові про комсомол, хлопець схвилювався, очі стали сумні, обличчя замкнене. Марко нічого не відповів і вийшов.

— Я теж хотів порадитися з тобою про нього,— сказав Аркадій і розповів усе, що знав про Бубиря і про вчорашню з ним розмову. Голубояр слухав здивований, замислено потираючи лоба.

Це значило — він зацікавився і глибоко обмірковує справу, шукаючи виходу з становища.

17

Після дзвінка перед німецькою мовою десятикласники повільно заходили в клас. Біля дошки Марко Бубир розв'язував дівчатам нові приклади з тригонометрії і малював фантастичні профілі людей та примальовував до них звірячі тулуби. Декого з школярів і педагогів можна було впізнати. Ну, а "німкеню" Маргариту Генріхівну Шаерман, прозвану королевою Марго, всі впізнали зразу, і сміх полетів аж у коридор. Сам Марко не сміявся, сповнений пихи та "світової скорботи".

В клас увійшли захоплені розмовою Аркадій, Вова Порада, Віктор Мартинов і ще ціла група учнів.

За ними пішов і Марко Бубир, штовхнувши по дорозі Яшу Баркіна. Яшу Марко зненавидів усім серцем ще з того часу, коли Яша задирався у восьмому класі і порівнював Марка з батьком. І з тої пори любов до Аркадія, що виступив на його захист, не вгасала в Марка. Впевненість, рішучість, цілеспрямованість Аркадія, його товариська теплота зігрівали, заспокоювали Марка, давали розраду його настороженій самотності.

Раптом на стілець вилізла Бася Райцина:

— Товариші! Цікава новина...

Пара дівчат, що зосереджено крутилися у вальсі біля дошки, перервали свою важливу працю і підійшли до Басі. Шум в класі трохи затих, але не дуже, бо до Басиних сенсацій звикли:

— Товариші, мушу Довести до вашого відома важливу новину. У Марго роман з Богданом Петровичем. Вона живе в сусідньому будинку біля нас, і я вчора бачила їх під руку, потім Богдан Петрович пішов до неї в гості...

— Яке єднання математики і німецької мови...— крикнув хтось із задньої партії.

Сенсація не справила того враження, на яке сподівалася Бася. Вона зстрибнула з стільця, і хтось хутко крикнув від дверей:

— Поспішає Марго, осяяна вогнем палкого кохання!

18

Водянистими, синюватими, короткозорими очима Маргарита Генріхівна дивилася на учнів. На своїх уроках вона завжди думала про якісь сторонні справи і роботу провадила механічно. Кожен учень окремо для неї не існував — всі зливалися в одну рухливу купу. Лише кілька прізвищ пам'ятала Маргарита Генріхівна, та й ті плутала. Кіру Коваль називала Коваленко, Віктора Мартінова — Мартинюком тощо.

Урок вела похапцем, і ледве заgrimить дзвінок — вона миттю вилітала з класу. Під час перерви Маргарита Генріхівна повинна добігти ще до однієї школи, де в неї було чимало годин, потім встигнути ввечері на робітфак, а крім того — ще й кілька приватних лекцій. Так і крутилася щодня між своїми обов'язками і ніде посправжньому їх не виконувала.

Учні ставилися до неї з неприхованою іронією, але німецьку мову все ж таки знали, бо Маргарита Генріхівна була суха і вимоглива. Ніяких знижок нікому не робила, сама блискуче знала свій предмет, в класі розмовляла тільки німецькою мовою і примушувала так само робити і учнів.

Нічого в світі так не боялася Маргарита Генріхівна, як хвороб. Завжди ходила не по сезону тепло одягнена, кутала горло, волочила на ногах боти або калоші. Це побоювання хвороб і використовували учні.

Увійшовши в клас, Маргарита Генріхівна кілька хвилин метушилася біля стола і біля дошки. Довго перевіряла, чи не відчинена кватирка, чи немає протягу. Майже щоразу кватирка була трохи відхилена і хтось з охотою стрибав на вікно причиняти, доки вчителька забивалася в куток, щоб на неї не подуло свіжим повітрям.

Після такої обов'язкової процедури допитувалась, кого немає в класі. Серед учнів здійснювалася суперечка — одні говорили, що немає Трояна, інші настоювали, що він є, доки Троян сам не припинив галасу. Тоді переходили до іншого прізвища. Учня справді не було із класу, і учительці говорили, що він захворів на чуму або на холеру, а відсутня школярка — на тяжку форму грипу з неприродними ускладненнями.

Після всіх підготовчих процедур, які відібрали п'ять-десять хвилин дорогоцінного часу, почався урок.

— Трусця Коліщат, прошу до дошки,— проказала німецькою мовою Маргарита Генріхівна.

— У нас в класі такого немає,— відповів сам Тростяниця, високий, незграбний хлопець, підперши волохату голову кулаками.

Маргарита Генріхівна пошукала очима учня і здивовано спитала, де ж він є. Їй пояснили, що такого в їхньому класі ніколи не було. Підважуючи лівою рукою цупке, як солома, неслухняне рудувате волосся, Маргарита Генріхівна повела пальцем по алфавіту, відшукуючи зникле прізвище.

— Тростяниця Калістрат,— повторила вчителька, натискуючи пальцем на прізвище,

щоб не загубити його.

Тростяниця здивовано озирався назад, повертав голову на всі боки, ще озирався і питав, чи це не його викликають. Може, кого іншого?

Нарешті Маргарита Генріхівна знову по складах назвала потрібне прізвище, і Тростяниця нехотя, невдоволений з упертої вчительки, чіпляючись кишенями за парти, розхитуючись, пішов до дошки. Частіше буває, що вчителька залишає важке прізвище і шукає легшого, а перша жертва тріумфує щасливу перемогу, особливо, коли не приготувала уроку.

Чекаючи, коли вчителька почне диктувати, Тростяниця розтирав крейду. Клас збуджено ворухився.

Тростяниця насилу встиг перемогти одне німецьке речення, білий рядок якого неухильно сповзав униз, коли кашель здушив Марка Бубиря. Кашель ніяк не вгамовувався, Маргарита Генріхівна припинила диктувати й нервово сказала:

— Підіть напийтеся води, і до лікаря треба звернутись. Що з вами?..

Марко підвівся і знову сів, почервонівши від напруження. Аркадій підбіг до нього і під руку насилу вивів з класу.

Через хвилину Бася Райцина сказала, що в неї болить голова, а Кіра, тримаючи хустку біля носа, висловила побоювання, що в неї підвищена температура — можливо, починається грип. Погода сьогодні якраз грипозна... Вчителька відпустила і їх, не помітивши, що за ними вислизнув Яша Баркін.

Залишившись на парті сам, Вова Порада глянув на дошку, переступив прохід, сів біля Руфи, яка жартівливо нахмурила брови, надула губи і поглядом спитала, чого йому треба. Вова миттю, як першокласник, показав їй язика.

Присунув до себе зошит Руфи і написав:

— Кіра на мене сердиться?

— Сердиться,— лаконічно відповіла Руфа.

— Помири нас, Руфо.

— Не можу і не хочу, бо ти ось хто,— написала Руфа і, не відриваючи олівця від паперу, обвела контури пузатого поросяти, прималювавши обличчя, схоже на Вовине. Вова знову написав:

— Помири!

— Нехай Маруся помирить, а я зараз помирю Віктора з Тамарою, бо вони, бідні, скоро висохнуть від суму. Тамара за три дні вже схудла.— Поставивши велику крапку, Руфа зразу пересіла на останню парту, де в самотині нудьгував Віктор Мартинов, зосереджено протираючи значки на грудях, щоб краще блищали.

Появі Руфи Віктор дуже зрадів, бо на уроці німецької мови йому було нудно. Те, що писав на дошці Тростяниця, він знав, а робити більше не було чого. Руфа почала потихеньку жваву розмову з Віктором, малювала щось йому в зошиті і, схиливши голови, вони безшумно сміялися. Ніби захопившись, Руфа взяла Віктора під руку, а він не наважувався випростатись, відчуваючи на собі погляд Тамари Незабудь. Ці погляди помічала й Руфа, крадькома зиркаючи на Тамару.

Минуло кілька хвилин — і Віктору подали від Тамари записку, яку пробігла очима й Руфа: "Вітя! Зроби завтра невеличку інформацію про Абіссінію на зборах мого загону. Ти розумієш, в деяких вожатих піонери задоволені, коли немає зборів, або тікають після уроків від свого вожатого. Наприклад, у Вови або у твоєї Руфи. (Ці слова було підкреслено двічі. Руфа посміхнулася). А мої не дають мені Жити, просять розповісти про Абіссінію. Зробиш, Вікторе? Тамара".

Віктор не міг приховати радості і весь розплився у посмішці. Закивав головою і, пригинаючись, поповз до Тамариної парти.

— Товариші, що там у вас за мандрівки і перескакування з парти на парту? — скрипучим голосом сухо сказала Маргарита Генріхівна, застукавши Віктора в проході.

— Я йду на своє місце і прошу пробачення,— ввічливо, без помилки вимовляючи німецькі слова, відповів Мартинов. Цим він урятував себе.

— Сідайте.

Пославши Тамарі повітряний поцілунок, Руфа встала і, зітхаючи, закривши шию комірцем плаття, звернулася до вчительки:

— Дозвольте вийти, Маргарито Генріхівно, у мене щось у горлі негаразд, я боюсь, чи не ангіна почалась.

— У вас не клас, а лазарет, товариші! Може, замість парт поставити вам ліжка? — невдоволено сказала вчителька, але сама прокашлялася і щільніше загорнула шию шовковим кокетливим шарфиком.— Ідіть і скоріше вертайтеся.

Руфа йшла з кислим виразом на обличчі, поки дивилася Маргарита Генріхівна. А коли вчителька одвернулася, Руфа помахала на прощання рукою Вові, Віктору і Тамарі.

— Треба наздогнати товаришів,— вирішила Руфа за дверима і кинулася до сходів. Навшпиньках пробігла біля дверей дев'ятого, восьмого "Б" і "А" класів, різко повернула ліворуч і остовпіла. Аркадій, Марко, Кіра та Бася стояли зніяковілі, притиснуті до стіни директором школи Пилипом Даниловичем Кужелем. Яша Баркін ішов останнім і, своєчасно помітивши небезпеку, врятувався у вбиральні, де вирішив для заспокоєння викурити цигарку.

— А-а-а, ось іще одна хвора. Ви кашляли, чхали, скиглили? Що у вас, Гольдман, грип, дифтерит чи ангіна? — вкладаючи в свої слова якнайбільше іронії, спитав директор, розвівши руками.

Збентежена несподіванкою, Руфа застигла і, приголомшена, як дитина, промовила:

— Ангіна...

Навіть товариші її не могли втриматись від сміху, а Пилип Данилович тільки похитав головою. Чорне, з синюватим відблиском волосся трохи падало йому на високий лоб, поритий зморшками.

Директора поважали в школі. Він рідко вживав різких заходів. Зате все помічав і рішуче провадив війну до кінця, борючись з непорядками, вникаючи у всі дрібниці шкільних справ, у роботу педагогів і вихователів. Як у нього вистачало часу на все — ніхто не знав, але весь штат школи працював віддано, з усієї сили.

Зайвих розмов з учнями не любив Пилип Данилович, бо найменше допомагають

нотації, "розпикання". Виховувати — значить учити на прикладах з життя кращих людей нашого радянського суспільства, вміти захопити учнів навчанням, роботою, виховати у них відданість Радянській Вітчизні, свідоме ставлення до самих себе, до свого громадського майбутнього.

Пилип Данилович зітхнув і, рубаючи кожне слово, нахмурившись, сказав:

— Тут всі комсомольці, за винятком Бубиря. На чолі з групоргом, здається? — спинив він очі на Аркадієві, що розглядав добре пошитий синій піджак на міцних плечах директора, шию, підперту чистим смугастим комірцем, і червоні краплини галстука на широких грудях.

Аркадію не хотілося йти з класу, але якась дитяча грайливість і веселий захват кинули його на цю непотрібну витівку. Щоразу він кається, зробивши дурницю. "Тільки розмовляти вмію про контроль над собою!" — гнівливо подумав Аркадій.

Десять ворухнулася неприязнь до директора, але ж Пилип Данилович слушно каже. За справедливість і поважають, люблять його в школі.

— Чого ж я вимагатиму від інших ваших товаришів? Ну, та про деталі поговоримо на комсомольських зборах,— сказав Кужіль.

— Ми німецьку мову знаємо і нам нудно...— прошепотів Марко.

— Знанням немає кінця. А дисципліна? Про це ви забули? — сухо відповів директор.— Деякі педагоги переконані, що учні десятого класу потребують виховання менше, ніж молодші класи. Невірно! З вами треба більше працювати, ніж з малятами! Оце й приклад! Ви йдете в життя, з вас уже повинні бути люди великих сердець, а завтра — і великих справ! Я прокидаюся вночі, мене мучить безсоння, я думаю про те, яких людей випустить моя школа. В голові перебираю кожного з вас, хвилююсь за ваші успіхи, за майбутнє. Мене партія, народ поставили відповідати за нове покоління. Покоління, розумієте?..— широко повів рукою Пилип Данилович і замислився.

Здається, він бачив перед собою це покоління. Мільйони юних ішли стальними лавами вперед, сповнені любов'ю до соціалістичної Вітчизни, готові трудитись для неї і віддати їй життя. На місце стомленого роками старого ставав молодий. Поряд з старим теж ставав молодий біля верстата, в науковому кабінеті, в Червоній Армії, за кермом машини, у полі... Міцною, впевненою рукою брався за нову роботу. Ось покоління! Мільйони народу, а на чолі — партія. Вона вказує, куди йти, яку підняти цілину, які перебороти перепони, як іти до комунізму.

— Вісімнадцять років!..— ніби прокинувся Пилип Данилович і сумно похитав головою, сховавши в кишеню ліву руку з почервонілими пальцями.— Ви ж знаєте вже, що встигли зробити, які думки роїлися в голові Маркса, Леніна в юнацькі роки. Оце для вас приклад і дороговказ. Твій батько, товаришу Троян, дев'ятнадцяти років був командиром, героєм і загинув смертю хоробрих...

— Пробачте нам, Пилипе Даниловичу, даю комсомольське слово, що це встаннє... Востаннє,— тихо, але рішуче випроставшись, сказав за всіх Аркадій, відкрито дивлячись у чорні, вугляні очі директора.

Пилип Данилович радісно поглянув на Аркадія.

— Не для того, щоб ви перепрошували, говорю. Ви знаєте, я не з балакучих. А все ж таки приємно, що зрозуміли. Я вас, товариші, добре знаю... Ходімо в клас! — раптом обірвав Кужіль і пішов попереду.

Без попередження рвонув двері і став убік у світлій квадратній класній кімнаті.

Учні встали, директор привітався і пропустив повз себе "хворих". Стоячи, десятикласники ковтали сміх.

Директор махнув рукою, учні сіли. Він повернув голову до Маргарити Генріхівни і, може, з півхвилини дивився на неї.

Маргарита Генріхівна почервоніла.

— Впіймалися! — пирснув Яша Баркін, що встиг уже повернутись і сидів з невинним виглядом.

19

Аркадій все приготував для зустрічі з Іваном Романовичем. Навіть перші речення своїх пояснень повторив пошепки кілька разів, походжаючи з кутка в куток. Така була у нього звичка — думати на ногах, міряючи кімнату.

Всю стіну проти полиць займала карта Європи. Аркадій спинився біля неї і швидко знайшов столицю однієї фашистської держави, куди в своїх мріях він мав намір направити сьогодні ракету. Перерізає поглядом ліси, річки, долини, риски залізниці і крапки міст. Вони його не цікавили тепер.

На столі лежали рисунки, зроблені його руками, і це було найвразливіше місце роботи. Аркадій не опанував ще як слід креслення і зробив усе умовно, з допомогою Яреми Галайди, що називав ці наївні рисунки наддилетантськими. Але основну ідею в них було втілено. Аркадій сам усе розумів по своїх рисунках, і цього було досить. Розміри теж видко, а зовнішня краса, ефектність його не цікавили.

З надією глянув Аркадій на годинник. Так повільно йде час — тільки сім хвилин до дев'ятої. Спізниться ще хвилин на десять Іван Романович! Значить, хвилин за двадцять буде! Закохані з таким нетерпінням чекають у романах своїх улюблених! Хоч долю ракети вирішатиме не Іван Романович, проте від нього багато залежить. Ціолковський в юнацькі роки...

Після такого порівняння Аркадій спинився і мало не почервонів. Порівняв себе з Ціолковським!..

Боячись, що мати почує його хвальковиті міркування, Аркадій одним оком злодійкувато зазирнув у щілинку непричинених дверей. Надія Василівна сиділа, нахилившись над столом, спиною до нього, щось уважно перечитувала, занотовувала. З лівого боку під рукою лежав відкритий портфель з напіврозсипаними паперами.

В цей час, рівно о дев'ятій, брязнув дзвінок. Аркадій несамовито кинувся в коридор через материну кімнату. Надія Василівна від несподіванки підхопилася і пішла й собі в коридор.

Іван Романович привітався з Аркадієм, як із старим знайомим, роздягнувся і, познайомившись з Надією Василівною, пішов слідом за господарями в її кімнату. В руках ніс книжки і журнали.

Сказав кілька незначущих фраз, делікатно захистив Аркадія від материних звичайних докорів, що син її заїмається різними витівками, а не ділом. Ще й у серйозних людей відбирає час.

Надія Василівна повернулась до стола, щось там ще відмітила. Гість швидко оглянув кімнату, стіл і на запрошення Аркадія пішов до нього. Аркадій акуратно причинив двері.

Тепер було видно, що у Івана Романовича дуже світлі, прозорі очі, допитливі й холоднуваті, ріденькі рівні брови — волосинки в бровах можна легко порахувати — сухий кощавий лоб і цупке блискуче волосся, щільно притиснуте щіткою до черепа.

Сідати Іван Романович не схотів, а, поклавши свої книжки на стіл, пішов до полиць і почав переглядати корінці тісно поставлених книжок, часом перегортаючи котру з них.

Аркадію кортіло почати розмову, але він ввічливо чекав. Нарешті взявся розглядати журнали, які приніс Іван Романович.

— Книжки у вас є путящі,— протяжно сказав Іван Романович і, нарешті, підійшовши до стола, сів на диван.

— Ну, давайте поговоримо, подивимося, що у вас за машина,— зручно усівшись, додав Іван Романович.

Як і слід було чекати, перші речення були зовсім не ті, які придумав Аркадій на самоті кілька хвилин тому. Він почав просто про технічні справи, ляснувши по корпусу моделі, що виблискувала нікельованими частинами і нагадувала формою гарматний снаряд.

— Аркадію, я вийду на хвилину в крамницю, а Галя готує вечерю і чай гріє. У неї примус шумить, вона, мабуть, не почує дзвінка. Може, прийде Василь Карпович, прийми його, доки я повернуся. Ключ я взяла з собою, а другий висить.

— Добре,— кинув Аркадій і знову поклав руку на модель.

Слухаючи Аркадія, Іван Романович розглядав масивний стіл з інструментом, лещата на ньому, маленьке ковадло, якісь скоби, прилаштовані до товстої дошки. Внизу спеціальні шухляди і полиці — теж для інструментів і матеріалів. Видно, що господар немало подумав, як пристосувати всі дрібниці, і вміє поводитися з металом і інструментом. Переконатись у цьому легко, оглянувши незакінчену модель, зроблену чисто, уважно, дотепно.

— Це повинна бути обов'язково антимагнітна сталь,— сказав Аркадій, помацавши оболонку моделі.— Форма така найдоцільніша, з невеликими чотирма крилами, яких я ще не приробив, але вони є на рисунках. Заряд, що міститься ось тут, дає їй хуткість колосальну, на двадцять процентів більшу, ніж артилерійському снарядові великого калібру. Розрахунки у мене є точні, я покажу вам...

Знову дзвінок! Ну, й не щастить сьогодні, без кінця турбують! Аркадій побіг у коридор і, погломонівши, повернувся.

— Пробачте, Іване Романовичу, мене до телефону кличуть, це у сусідів. Я на одну секунду.

Аркадій швидко пішов, грюкнувши вихідними дверима. Збирався лаятись, що його

турбують, але, приклавши холодний ебоніт до вуха, почув схвильований голос Кіри. Вона дзвонила з аптеки. Становище хворого чоловіка Ольги Карлівни дуже погане. Він задихається, а на Ольгу Карлівну страшно дивитись. Руфа з Кірою стомилися зовсім, та ще надворі пішов дощ. Може, він прийде на допомогу? Не зараз, а туди пізніше, бо доведеться, мабуть, не раз бігти в аптеку і до лікаря. Був лікар і сказав, коли будуть якісь особливі зміни,— викликати його негайно.

Аркадій пообіцяв прийти обов'язково години через дві. Зараз у нього важлива розмова... Сказав Кірі про Івана Романовича, у якого він не має права даремно відбирати час. Добре, що Іван Романович взагалі погодився прийти!..

Поклавши трубку на чорні вилки, Аркадій швидко хотів бігти додому, але його спинила Наталія Павлівна.

— Чого ви так поспішаєте, юначе? Це неввічливо, ану назад! — кокетливо хотіла загнати Аркадія в кімнату.

— Пожалійте мене, там гість сидить і мені треба закінчити з ним розмову...

— Хто?

— Ви не знаєте. Медовий, один винахідник.

— А може, й знаю,— засміялася Наталія Павлівна.— Скажіть, він старий чи молодий?

— Старий, років тридцяти...

— Як вам не соромно, Аркадію! Ви, мабуть, і мене за бабусю вважаєте. Раз не дошкільного віку, значить — старий!

Вони розмовляли стоячи. Аркадій рвався втекти, але це було б неввічливо, і він нетерпляче переступав з ноги на ногу.

— Звідки ви його знаєте? — здивувався Аркадій. Думав, що Наталя Павлівна, як завжди, жартує. Не догадувався, що вони розмовляли телефоном і так познайомилися. Наталі Павлівні кортіло глянути на Медового.

— Знаю. А коли ви все знатимете, будете противним старим дідом. Я пізніше прийду до вас у гості, бо, мабуть, мій старий з'явиться пізно і знову цілу ніч свистітиме над своїми аркушами. Надія Василівна дома?

— Зараз прийде, пішла в крамницю. Приходьте чай пити,— уже на ходу кинув Аркадій, вискочив на площадку і біля своїх дверей зустрівся з полковником Василем Карповичем Порадою. Аркадій похапцем привітався. Василь Карпович примружив болісно очі, щоб розглянути обличчя Аркадія, і широко посміхнувся, міцно стискаючи йому руку. На ворсі шинелі іскрилися краплинки води і рябіли плями, засіяні дощем.

— Чому Вовка не прийшов? — пропускаючи вперед гостя, спитав Аркадій.

— Чому не прийшов Вовка?.. Хіба Вовку впіймаєш? Мабуть, чи не на побачення пішов. Довго причісувався і ваксив черевики. Якісь там товариші у нього були, і він зник разом з ними. Надія Василівна дома? — стягуючи з себе шинель, поцікавився полковник.

— Зараз прийде, мені дано наказ приймати вас.— Почувши це, Василь Карпович пішов прямо в кімнату Аркадія, не чекаючи запрошення. Поговорити з Аркадієм він

любив, та й Аркадій ніколи не втомлювався і завжди радий слухати оповідання полковника, атлета з бойовим орденом на грудях.

Голова Василя Карповича була майже біла. Сивину особливо підкреслювало електричне світло. Але обличчя в нього молоде, свіже, коричнюватого відтінку, як у людини, що багато часу проводить на повітрі. Полковник здавався юнаком з сивою головою, ніби носив перуку. Свіжі, рожеві губи посміхалися теж по-юнацькому, тільки болісні примружені очі збирали в кутках, біля скронь, зморшки.

Потиснувши руку Івану Романовичу, полковник Порада висловив побоювання, чи не заважатиме. Але дізнавшись, про що йде розмова, зацікавився і сказав, що він любить фантастичні вигадки. Всі школярі тепер мрійники і фантазери. Вова майструє орнітоптера, хоче літати, як птиця. До речі, цікаво в нього виходить, колись-таки, може, зробить і літатиме. Упертий хлопець, хоч і ведмідь. А тут ракета... Це та сама, що Аркадій колись сперечався про неї? Ну, гаразд, викладай усе, послухаємо. Може, справді з таких мрійників люди будуть, а з їхніх фантазій користь.

Прихильність Василя Карповича підкорила Аркадія. До того ж полковник приходив до них часто, і було дивно, коли не з'являвся кілька днів. Впевненість, міцність і силу приносив він. Аркадій милувався ним і по секрету заздрихав Василю Карповичу, його точним, логічним, вірним міркуванням, умінню радіти і відчувати життя.

Несподівано ловив себе Аркадій на наслідуванні полковника. Намагався струнко ходити, не поспішаючи, гордо тримаючи голову; впевненим рухом руки допомагати словам, говорити не підвищуючи голосу. Навіть посмішку, широку і доброзичливу, силкувався перехопити Аркадій і мружив очі, як Василь Карпович. Все це було, звичайно, зовнішнє і наївне. Але бути схожим на полковника Пораду Аркадію дуже кортіло. Не шукаючи довго, він, здавалося, знаходив у полковника основні риси сучасної людини, якою сам прагнув бути. Коли виникали якісь сумніви чи не вистачало сили волі довести роботу до кінця, Аркадій питав себе, як зробив би на його місці Василь Карпович, і з новими силами кидався до роботи. Не раз хотілося розтрошити модель ракети, покинути все, робити свої уроки і займатись звичайнісінькими справами,— та перед очима ставали образи сильних людей і пригадувались оповідання полковника про те, як сила більшовицького колективного духу перемагала найважчі перепони. Аркадій знав, що в нашій країні людина не працює самотньо — в роботі кожного зацікавлені маси і кожен громадянин зокрема. Відтак йому здавалося, що й Іван Романович дуже гаряче прагне допомогти йому і так само широко ставиться до нього, як і полковник Порада.

Коли мати сказала, що полковник приїхав у відпустку і лікуватись, Аркадій здивувався. Яка хвороба могла знайти собі місце в цьому міцному, жиловому тілі? Від ран трирічної давнини не залишилося й сліду! Але допитувати не став навіть тепер, коли здружився з полковником і частенько звертався за порадою, з запитаннями чи скаргою.

Дуже уважно слухав Василь Карпович. Розглядав модель ракети, близько нахилившись над столом,— таке було враження, ніби його зраджував зір.

Іван Романович, навпаки, крутив у руках книжку і не рухався з дивана, засівши в кутку. Коли Аркадій звертався безпосередньо до нього, Іван Романович ствердно хитав головою і часом посміхався сухими губами, ніби хтось штучно стягав йому щоки в зморшки. Посміхався не до Аркадія, а запобігливо ловив погляд Поради.

— Тут повинні бути приймачі ультракоротких хвиль, зв'язані з кермом. Між хвилями, як у трубі, буде йти ракета на автоматичному керуванні. Зрозуміло?..— захоплено говорив Аркадій.— Потім на певній відстані приймачі виключаються, і вона падає за інерцією. Відстань можна вирахувати з точністю до трьох кілометрів і майже точно вказати місце приземлення. Вибух страшної сили потрясає землю, і все вилітає в повітря. Беремо, приміром, ми оце фашистське місто. Відомо, що тут є військові заводи...

На карті Аркадій ткнув пальцем у місто, яке намітив собі раніше, і продовжував:

— До нього приблизно тисяча сімсот кілометрів. Пробивши атмосферу, ракета за якісь хвилини після вильоту висаджує в повітря заводи. Так само з іншими військовими спорудами, пороховими льогами, а також і з арміями ворога.

В цих оповіданнях, звичайно, було більше белетристики, ніж суворой технічної логіки. Відчуваючи це, Аркадій зразу звертався до науки, і, здавалось, для втілення його думок перешкод не було. Треба тільки працювати, винаходити і випробовувати.

Проект приймача ультракоротких хвиль було нарисовано детально. Так само і вся ракета, траєкторія її польоту, спеціальна електрокатапульта з величезним жерлом для вильоту машини.

Але рисунки не сподобалися Івану Романовичу, і деякі міркування Аркадія він заперечував.

Сперечалися завзято, та сили були нерівні. Аркадій хвилювався, доводив, недослуховував до кінця. А Іван Романович спокійно, ніби нехотя, аби відмахнутись, громив своїми аргументами, хоч і не переконував остаточно Аркадія.

Полковник Порада мовчав. Але всі троє зраділи, коли Надія Василівна покликала пити чай. Закінчили на тому, що треба починати розробку на абсолютно точних основах. В цьому пообіцяв допомогти Іван Романович.

У кімнаті Надії Василівни, куди вийшов збуджений Аркадій з гостями, вже сиділа біля столу і Наталя Павлівна. Привітавшись з Порадою, вона з цікавістю оглянула Медового. Подаючи йому руку, Наталя Павлівна співуче проказала:

— А я думала, ви не такі...

— Я теж думав, що ви інші,— відповів Іван Романович, одним поглядом зиркнувши на Наталю Павлівну, і жовтувата, дивна іскра майнула в його очах. Він сів поруч Наталі Павлівни, весь час звертався тільки до неї, не дуже дослухаючись до розмови інших, хоч Аркадію кортіло продовжувати суперечку.

Наталя Павлівна кокетувала неприховано. У відповідь на досить-таки пісні дотепи і компліменти Івана Романовича, які він тихенько кидав у її бік,— сміялась із щасливим вереском. Збоку могло здатися, що це зустрілося двійко знайомих, у яких багато спільного, проведених вкупі днів і цікавих спогадів.

Досада гризла Аркадія. Принесло її сюди, Наталю Павлівну! Заполонила Медового, а тут саме в голові склався цілий арсенал незаперечних аргументів! Спробував один раз вклинитися в розмову, але Медовий хитнув головою, погоджуючись, як це роблять дорослі,

коли втручається дитина в їхню бесіду. Після цієї спроби Аркадій похмуро, уважно розгортав податливу вогненну корку мандаринів і знищував духмяні, сонячні плоди. Згинав, м'яв між пальцями шматочки мандаринових шкірок і бризкав собі в обличчя холодним ефірним соком цитруса, зиркаючи спідлоба на гостей і на матір.

Захопивши другий куток столу, Надія Василівна стиха розмовляла з полковником Порадою, не забуваючи обов'язків чемної господарки, іноді припрохуючи гостей, нагадуючи їм, що кожен може почувати себе як хоче і сам частуватись.

Нараз Надія Василівна спитала:

— Синку, чого в тебе такий пригнічений вигляд? Муки творчості чи наслідки винахідницьких невдач?..

— Ні те, ні друге, мамо. Все гаразд. А от чоловікові Ольги Карлівни так погано, що дівчата прохали мене обов'язково прийти сьогодні. Після чаю зразу йду,— сердито сказав Аркадій.

— Ти там обов'язково потрібен? — спитала мати.

— Значить, потрібен, раз я мушу йти! — різко обірвав Аркадій і застукотів ложкою у склянці з чаєм.

Полковник Порада сидів, закривши очі пальцями, ніби в глибокій задумі і в смутку. У відповідь на розмову матері з сином він опустил руку і напружено, довго придивлявся до Аркадійового обличчя. Аркадію стало незручно, він одвернувся до Медового, який, уважно наставляючи вухо, слухав Наталю Павлівну, разом з тим дивлячись на годинник, що прилип до його лівої руки.

— Те, що ти розповів, Аркадію, в тій кімнаті,— сказав раптом Порада,— дуже цікаво і розумно. Не смію судити про можливість здійснення твоїх задумів, але все залежить від тебе. В світі немає фортець, яких не можуть взяти більшовики!

— Правильно! Безумовно правильно! — надто азартно вигукнув Іван Романович. Він не чув, що говорив полковник перед цим, і безпомічно обвів очима присутніх. Зробив непроникливе обличчя, неприємно глянув на полковника Пораду. Той навіть не повернув голови і промовив до Надії Василівни:

— Страшенно нудьгую за своїми товаришами, вояками, армійцями. Без роботи не знаходжу собі місця.

— А де, пробачте, стоїть ваша частина? — втрутився в розмову Медовий.

— На Далекому Сході,— кинув Порада.

— А-а...— протягнув Медовий і попрохав дозволу піти, показавши на годинник. У нього ще багато роботи сьогодні. Подякувавши, він потиснув усім руки. Аркадієві дав свою адресу і просив заходити. Найкраще увечері між сьомою і дев'ятою годинами в непарні числа, тоді можна напевне застати дома.

— Піду і я, бо, може, прийшов мій мучитель і казиться з ревнощів,— похвастала

Наталя Павлівна і, вклонившись, пішла слідом за Медовим. Аркадій вийшов провести їх до дверей.

Коли він повернувся, полковник дивився вслід гостям і, відповідаючи на власні думки, а може, на запитання Надії Василівни, казав:

— Я таким людям не дуже вірю. Холодний і нещирий чоловік. Ти, Аркадію, власною головою добирай діла. І серцем теж. А техніки, звичайно, нехай він вчить.

Зачарування Іваном Романовичем минуло і в Аркадія. Залишився знову ще з більшими сумнівами, кинутими в серце Медовим. Чекав, надіявся на допомогу, а залишилося невдоволення. Тому не схотів сперечатися з полковником. За один вечір всього зробити не можна, ще прийдуть гірші невдачі і тяжкі розчарування. Хотілося все ж таки зразу сісти до стола, переглянути ще раз деталі рисунків і обчислень. Прочитати швиденько книжки, журнали, принесені Медовим. Але треба збиратись до Ольги Карлівни. Там самі дівчата. Мабуть, потюпались зовсім. До того ж обіцяв Кірі. Кіра... Ніжністю наповнилися груди від згадки про неї. Аркадій похапцем став збиратись. Прибравши папери, поклав у центрі стола нові книжки і пішов одягатись. Надія Василівна порадила одягти плащ і калоші. Аркадій охоче кивнув головою і засунув руки в холодні рукава... Калоші він ненавидів, проте й на цю муку покійно погодився. Попрохав матір спокійно лягати спати, не чекаючи на нього. Може, доведеться і до самого ранку там бути. Та завтра ж вихідний день.

— Дозвольте вирушити, товаришу полковнику? — клацнув каблуками Аркадій і приклав руку до козирка кепки.

— Дозволю, бажаю успіху, товаришу боець,— рвучко підвівся, молодого засміявшись, Василь Карпович.

— Мамо, ти вже не гніваєшся? Треба йти, розумієш? Мені дуже шкода Ольгу Карлівну. Я провчився в неї десять років, і вона стала мені рідною. Для неї можна зробити все, бо вона все віддає іншим. Розумієш... Мені подобається, мамо, коли в тебе буває таке обличчя, як зараз, натхненне і щасливе.— Нахилившись, Аркадій наблизив свої губи до самих очей матері.

— Іди вже, забродо! Та дивись...

— Дивлюся! — з коридора гукнув Аркадій.

20

' На вулиці пронизала тіло вогка, незатишна прохолода. Ніч накрила Аркадія. Рвучкий вітер налітав поривами, шелестів полами плаща. Вітер розсівав рідкі холодні стріли дощу. Високі дахи будинків ховалися в насуплених важких хмарах. Світло ліхтарів не могло пробити густу імлу, застрявало, заплутувалося, стиснуте зі всіх боків бездонною темрявою.

Затишно горіли вікна. Людей на вулиці було мало. Окремі пішоходи поспішали пробігти вулицею. Аркадій ішов, глибоко засунувши на цей раз руки в кишені, виставляючи вперед проти вітру голову і відкриту шию. Довга тінь часом стрибала біля нього, як оскаженіла потвора. Несподівано вперіщив дощ, тугий, як дріт, завзятий і невблаганний.

Під ногами, на мостовій, навколо Аркадія затанцювали підстрибуючи прозорі водяні бульбашки. Світло меркло, ламаючись у хистких струменях води. Дощ лив холодними цівками за комір, по спині пробігали льодові краплини. Вітер летів у порожніх вулицях нестримно, як у трубі, і свистів, черкаючись об стіни, паркани, дерева.

Бушувала осіння злива. Аркадій уперто перемагав її і поспішав, пробиваючи собі шлях крізь дощ, крізь вихор, крізь ніч. Можна б переждати, сховатись у підвороттє або за дверима першого-ліпшого парадного. Але треба було йти. Вода наливалася в калоші, плащ давно був мокрий наскрізь, штани противно липли до колін, вітер колов гостряками холоду. Та ноги несли ще хутчіш. В голову напливали якісь зовсім дивні фантазії... Море, шторм, свистить вітер в снастях, гривасті хвилі перекочуються через борт, і глупа ніч з кожним ударом хвиль несе катастрофу. Охриплий капітан, захлинаючись солоними бризками, кидає з свого містка накази і прокляття в чорний вир ночі.

Ось удари вітру винесли Аркадія на три приступки будинку, де жила вчителька. Він бував тут не раз і сміливо відчинив двері. Вітер упав за дверима в знемозі. Аркадій постукав, йому ніхто не відповів, але двері тихо подалися вперед. Перед ним стояла Кіра, дивилася широкими очима, як з Аркадія стікали прозорі струмки. Повіки в неї були червоні, а на щоках палав густий плямистий рум'янець.

Не промовивши ні слова, Кіра пішла до вікна, де, зіщулившись, сиділа Руфа. За першими дверима, ліворуч, надривався, сичав у кухні забутий примус. Двері напроти були глухо зачинені. Там стояла мертва тиша.

Аркадій обвів поглядом зеленаві стіни і недорогі меблі, що багато років служать хазяям. На стільці витріщив жовті очі жирний лінивий кіт. У кімнаті, як завжди, все блищало чистотою, було прибрано. Вдарив густий дух ліків — камфори, йоду, ефіру.

Кинувши в куток плащ і стягнувши мокрі калоші, Аркадій підійшов до дівчат. Кіра сховала лице, припавши Руфі до плеча. Руки міцно стискували подругу, обіймаючи тонкий стан. Руфа злякано прошепотіла тремтливими губами:

— Тільки що помер. Кілька хвилин тому.— Світло заіскрилося в краплинах сліз, що переповнили очі і, нарешті, тихими кривульками сповзли вниз до тонких, прегарно вирізьблених крил рівного носа.

— У мене на руках. Я тримала компрес,— раптом підвела голову Кіра. На високому лобі її теж червоніли плями, переплетені білими смугами.— Руфа була тут, а Ольга Карлівна в кухні. Він так дивився на мене, стискував руку, щось прошепотів і раптом хитнувся, одкинув голову, потім впіймав ротом повітря, голова повернулася набік, ніби він зручно заснув. В очах ще світилося життя. Саме зайшла Ольга Карлівна і впала на ліжку, йому на груди...

Кіра задивилася на зачинені двері, дихала часто, груди їй здіймалися з кожним подихом...

Смерть... Аркадій намагався уявити собі чоловіка Ольги Карлівни. Кілька разів зустрічався з ним тут і в школі на вечірках, куди він супроводив дружину. Маленький,

сивий, з шорсткими підстриженими вусиками. Любив частувати дешевими цукерками, коли учні чекали Ольгу Карлівну. Завжди охайний, як і його дружина, він був говіркий і жвавий. Вигадував смішні теми для розмов, задавав химерні запитання: "Ану скажіть, чому, коли я чхну, ви кажете на здоров'я?.. Не знаєте?.. А чому, коли п'ють вино, так цокаються чарками?.. Теж не знаєте?.. Ага... Поскаржуся Ользі Карлівні, нехай вона вам одиниці виставить на свята!" Такі дивовижні загадки він загадував десятками і тільки на слізні прохання учнів погоджувався їх пояснити.

Смерть... Прах людини лежить там, за дверима. Ще десять хвилин тому життя світило їй, серце гнало кров, руки ловили пальці Кіри, в мозку жевріла надія і, може, роїлися думки...

В кімнаті було напівтемно. Низьку настільну лампу накрито зверху оранжевою шовковою хусткою. Аркадій підійшов до ліжка. Під ногами скрипнула мостина.

Ольга Карлівна сиділа біля ніг свого чоловіка. Голова її низько впала на груди в кам'яній задумі. Чоловік ніби спав, лежав важко, поважно, повернувши голову до світла, з-під спущених повік смуга білка тліла живим блиском. Коротко стрижений чуб прилипав на тім'ї ріденькими волосками. Велика рука впала на світле одіяло. Голова на висках — вдавнена, ніби зсохлася, шкіра тонка, в сірих плямах, воскова.

Але нітрохи не було страшно. Ольга Карлівна сиділа, опутивши руки на коліна. В зморшках лоба, в глибокій лінії біля уст застигло страждання. Вчителька зразу постаріла, роки неблаганно навалилися на неї. Тут сиділа не струнка, бадьора Ольга Карлівна, до якої школярі звикли за багато років, а маленька, немічна бабуса, придавлена важким тягарем горя... Стало так шкода її! Захотілося підійти, сказати щось значне і могутнє, підвести на ноги. Взяти у неї частину її горя на себе. Може, спитати щось?.. Наприклад: "Скажіть, Ольго Карлівно, за комунізму люди будуть страждати?.." Згадав, що вже раз вона пояснювала: перемога хвороб знищить фізичні страждання, але залишаються великі творчі хвилювання, вічний неспокій людської мислі, невдоволені могутні бажання.

Так відповіла недавно Ольга Карлівна на запитання, що крутилося в голові Аркадія. Боячись потривожити її своєю присутністю, Аркадій ще раз глянув на мерця і безшумно вийшов. Йому здалося, що мрець проводить його своєю вічною, застиглою посмішкою.

Дівчата сиділи, не міняючи пози. Кіра дивилась у вікно. З темряви в шибки валився вітер і жбурляв рідкі краплини. Аркадій присів, але одіж неприємно липла до тіла. Він пройшов з кутка в куток, заклавши руки за спину, і зустрівся з Мартином Івановичем, котрий безшумно відчинив двері з коридора.

Старий сторож прошкандибав кілька кроків до середини кімнати. На рідких вусах блискали краплини дощу. Мартин Іванович обтрусив кашкета і пробубонів:

— Десятикласні народи тут. Ну, що?

Ніхто не відповів, і він усе зрозумів. Сумно похитав головою, на кілька секунд заплющив очі.

— Вмирають старики, вмирають,— сказав Мартин Іванович, і всім стало зрозуміло,

що думає він про себе.

Мартин Іванович вийшов у коридор і зразу повернувся. За ним брела сухенька бабуся, сіра і безшумна, як сова. Бабуся хазяйновито промайнула в кухню.

— Ідіть, голубчики мої, додому, тепер вам тут немає діла... Ми приготуємо його в останню путь і вчительку доглянемо. Ідіть, діти,— тихо пробубонів Мартин Іванович і пошкунтильгав у другу кімнату. За ним поспішила сіренька бабуся.

Товариші вийшли на вулицю. Вогке чисте повітря розпирало груди. Вітер порвав чорну завісу хмар, у щілини визирали табуни сріблястих миготливих зір. Місто спало. Чорні будинки здавалися вимерлими. Кроки гучно падали в порожнечу. Ліхтарі підсліпувато стерегли тишу.

Кіра і Руфа йшли під руку, Аркадій тримав Кіру за пальці і мовчки хлюпав мокрими калошами.

— Вона буде така самотня...— сказала Руфа немов сама до себе.

— Дочка не встигла приїхати. Давайте, товариші, частіше заходити до неї, провідувати, ще більше любити,— після довгого мовчання сказала Кіра, перекинувши косу на спину.

— Смерть... і зовсім не страшно, тільки сумно. Тільки хочеться так прожити життя, щоб померати було не шкода. Ні, вмерти так, щоб смерть продовжувала життя,— хрипло, наче натомленим голосом, сказав Аркадій.

— Так умирають герої і мученики. Так умре Ольга Карлівна, як герой. А ми підемо вперед. Смерть — це не страшно, але звикнути до неї не можна. Лікар, що звекає до смерті людини, є ремісник. Я буду хапати смерть за горлянку, де тільки можна. Я їй не дам дихнути! Вона боятиметься мене! Лікар теж герой! Не тільки той герой, що дивиться в очі небезпеці, а й той, хто щодня рятує сьогоднішніх і завтрашніх героїв,— суворо говорила Кіра, інколи стискаючи руку Аркадія.

Потім знову ішли мовчки. Руфа відмовилася йти ночувати до Кіри — вона жила недалеко. Біля будинку Руфи мовчки попрощалися. Кіра знову взяла Аркадія за руку. Він відчував близькість Кіри, тепло від її пальців переливалося йому в серце. Можна йти так на край світу, через усе життя. І не страшно ніякої смерті... Кіра притишила крок.

— От усі говорять нам: ви молодь, перед вами розкрито всі шляхи, ви безстрашно йдете вперед. Скажи, Аркадію, тобі не страшно, що ми кінчаємо школу, розійдемося, розбредемося і станемо до самостійної роботи, підемо здобувати собі фах...

— Тепер не страшно нічого. З тобою ми не розлучимося, я цього не хочу,— владно сказав Аркадій, і Кіра хутко повернула до нього голову.— Звичайно, буває боязко, бо ми надто мало знаємо. В бібліотеці, перед книжками — мудрістю віків, мені стає боязко. Хочеться знати, знати, знати, щоб тобі підкорялася наука, природа, стихія. Але одна людина осягнути всього не може, а хочеться знати. Я працюю над ракетою і побачив, що я маю лише краплину знань...

Спинилися біля сірого будинку, де жила Кіра. Аркадій взяв обидві руки Кіри в свої — потиснути на розставання. Вони дивилися одне на одного мовчки, ніби бачилися

вперше. Кіра дивилась на Аркадія теплим, допитливим поглядом — вона ніби чогось чекала. Аркадію здавалося, що він розповів Кірі всі свої таємні думки, плани, розкрив усю душу. Нехай знає, з чим

вирушає він у життя, які скарби нестиме з собою в цю іскристу путь. Бо ж іти доведеться вкупі...

Він тихо наблизив її до себе, і золотий присмерк заслав очі, коли відчув теплий подих Кіри, лоскотливий дотик її волосся, що вибилося над лобом.

— Аркадію! — Кіра похитнулась і поволі пішла в двері. Спинилася, повернула голову і глянула на нього через плече, мабуть, хотіла щось сказати, потім хутко зникла.

Аркадій ще постояв кілька хвилин і в задумі наче й не пам'ятав, як дійшов додому. Здавалося, пройшов багато вулиць, розганяючи вихор думок, які налітали неймовірною навалою. Не відчував, що змерз, бо дощ знову зірвався і лив увесь час. Думав прийти і в себе в кімнаті назавжди втілити якимось цю єдину, неповторну хвилину свого життя. Руки тяглися до скрипки.

Але двері відчинила мати. Тільки глянув на неї Аркадій — прочитав тривогу, що охопила Надію Василівну, поява сина не заспокоїла її. Невже так турбувалася за нього? Знала ж, куди пішов... Ах, ці матері! Добре, хоч не помітила, що він мокрий до нитки.

— Помер чоловік Ольги Карлівни, — сказав Аркадій і додав: — Чому ти не спиш, мамо? Вже давно пора. Глянь, яке в тебе стомлене обличчя, під очима синці...

Надія Василівна нічого не відповіла. Мовчки пішла слідом за Аркадієм у його кімнату. Він здивовано спинився.

— У мене дуже велика неприємність, — намагаючись говорити спокійно, промовила Надія Василівна. — Десь зникла перепустка на завод. Ти ж розумієш, що це значить? Пам'ятаю прекрасно, клала в портфель і приїхала просто додому. Не може бути, щоб у трамваї витягли, бо там ще лежали різні документи і папери... Всюди шукала — немає.

— Я не брав і не бачив. Напевне, витягли в трамваї. Ой мамо, мамо! — обурився Аркадій. — Ну, нічого... Подзвониш на завод, попередити.

— Я знаю... Але як це могло статись? Не дитина ж! Не могла опустити повз портфель, бо ще й перевірила. А може... За це догану вліплять, та й соромно. В таких випадках не дуже вірять. Але це не головне. Коли б не пробрався хтось на завод. Завод у нас сам знаєш який.

КНИГА ТРЕТЯ

1

Перші сніжинки креслили дзвінке морозне повітря. Пританцьовуючи, сніжинки припадали до землі, залазили в щілинки, білими рисками лягали біля тротуарів. Вже висіли афіші про відкриття ковзанок і програми хокейних змагань. Спортсмени ладнали ковзани.

Підставивши руку, Аркадій затримав волохату сніжинку. Вона лежала кілька секунд на долоні, стала прозорою, деформувалась і обернулась у чисту сльозинку. Аркадій деякий час ніс краплину води, потім забув про неї.

Вже втретє заходить він до Івана Романовича і жодного разу не застає дома.

Нарешті обридло. Сьогодні особливо стало прикро, бо кілька хвилин тому зустрів Медового під руку з Наталею Павлівною. Ішов за ними по другому боці вулиці, проводив два квартали, але підходити, звичайно, не схотів.

Вирішив остаточно — більше не шукати зустрічей з Медовим. Обійдеться без нього, та власне й часу немає працювати над ракетою. До зимової перерви залишилося небагато часу. Починаються письмові й усні перевірки знань. Учителі питають суворіше, доводиться старанно готуватись. Більше часу відбирають і свої учні, яких треба добре підготувати до перевірки.

Йдуть розмови про те, щоб десятикласників-комсомольців звільнити від громадських доручень, нехай заздалегідь готуються до іспитів, до закінчення школи.

Та все ж сумно. Мріялося вийти з школи в життя, взявши з собою і закінчену, розроблену модель ракети, а там уже вимальовувався шлях перемоги простору.

Роздратування на Медового росло, коли Аркадій підіймався по вузьких східцях додому. Назустріч йому, одягнений у зимове пальто, спускався Ярема. Привітався без звичних своїх дотепів і жартів, хоч не бачилися вони давно. Ярема навіть не поспішав, як завжди, і з охотою повернувся назад на запрошення Аркадія.

Надія Василівна була вже дома і радо зустріла сина й гостя. За останній час вона змарніла і трохи ніби постаріла. На заводі дуже суворо поставилися до неї за те, що не вберегла перепустки... Вперше в житті показала себе Надія Василівна в такому непривабливому вигляді перед товаришами, перед партійною організацією і робітниками заводу.

До того ж від Василя Карповича надходили сумні звістки. Він писав, що після консилиуму його поклали в клініку на дослідження і, напевне, після цього буде серйозна і складна операція. Які будуть наслідки операції — невідомо... Полковник досить невиразно писав про хворобу.

— Чого ти такий кислий, Яремо? — спитала зразу Надія Василівна, помітивши пригнічений стан свого сусіда.— Твій ніс опустився зовсім.— Справді, карлючкуватий, м'ясистий ніс Яреми здавався ще довшим і спадав кінчиком униз, особливо коли нахилилася голова.

Тут булц його приятелі, і Ярема не крився перед ними. Вночі доведеться працювати, а зараз хотів піти прогулятись. Думав, Наталя дома, а її немає. Кілька днів не може зустрітись з дружиною. Вона приходить пізно вночі, коли він працює, загляне до нього в кімнату і враз — у ліжку. Вранці — треба поспішати на роботу, а Наталя спить чи вилежується.

— Здається, Аркадію, отой твій винахідник причепився до неї. Де ти його взяв на мою голову! Сподіваєшся, що допоможе тобі! Холодна людина він... Недавно розмовляв з ним. Зайшов до Наталі в гості. Знання поверхові, а тримається з апломбом. Про твою ракету теж говорив. Не розуміє він мрій нашої молоді, почуття немає... Та й погань взагалі...

Хвилюючись, Ярема ходив по кімнаті, потім важко сів до стола. Сопів носом, стомлено заплющивши очі, ніби заснув. Враз підвівся і знову ходив. Ярему тільки під

час роботи можна бачити в спокійному стані, а поза цим він завжди в русі.

Аркадій вагався, не знав, що робити. Розповісти Яремі про свою зустріч з його дружиною вкупі з Медовим чи змовчати? Кортіло сказати про Медового щонебудь негарне, але тоді Яремі теж буде боляче. Холодна злоба до Івана Романовича ворухнулась в серці. Коли б він зараз з'явився на очі — Аркадій не лише не хотів би з ним розмовляти, а вилаяв би в обличчя, погнав би до всіх чортів. Тепер зрозуміло, чому Аркадієві не хочеться зустрічатися з ним,— просто не цікаво.

— Обійдуся без Медового. Василь Карпович змалював його майже так само, як і ти, Яремо. Більше не буду звертатись по допомогу, а коли прийде — скажу, що немає часу, і піду з дому,— відповів Аркадій.

— Правильно зробиш. Коли у винахідника, у нашого інженера, немає наших почуттів, значить, це нікчемна людина. Соціалізм оновлює почуття, виховує їх по-новому. В цьому закладено основні якості справжньої радянської людини,— різко сказав Ярема. Потім звернувся до Аркадія.— Заграй на скрипці, Аркадію. Про любов що-небудь заграй, а ми з Надією послухаємо. Бо я не сказав би, що твоя мати в дуже веселому настрої,— посміхнувся Ярема.

— Я не вмію грати...— сказав Аркадій.

— Не ламайся, як красна дівця. Соромно слухати,— втрутилася Надія Василівна.

— Ти ж знаєш, мамо, що я граю невідомі речі, всупереч усім правилам. Граю погано, для себе, а ви критики суворі. В музиці найкраще те, що можна повторити двічі і слухати з непослабною увагою, сказав якийсь розумний чоловік.

— Іди, йди, бери скрипку, кокетуєш,— виштовхав Ярема Аркадія в його кімнату.

Аркадій став настроювати скрипку. Вперше він грав не тільки для себе. І не міг відмовитись, та й самому кортіло грати. Настрій Яреми вплинув і на Аркадія. Матері теж важко сховати від сина свої переживання. Дещо вона розповідає, а більше Аркадій догадується і намагається поводитися з мамою обережно, як з хворою. Раніше листи від Василя Карповича віддавав він зі смішком, низько вклоняючись, дратуючи матір, а тепер клав листи їй на стіл, на видному місці. Якщо мати забувала розповісти, як почуває себе полковник Порада, Аркадій обережно їй нагадував, запитував, ніби випадком, під час вечері.

Ярема досі жив легко, захоплено. Заходив завжди до них з шумом, працював завзято. І ось він притих. Та це ненадовго. Життя знову увійде в свої береги. А що коли б йому, Аркадію, така дружина, як Наталя Павлівна? Ого, він би з нею поговорив! Смішно думати ще про дружину. Але згадалася Кіра, така не схожа на інших. Сьогодні провів Кіру після зборів, говорили про роман Миколи Островського, про нову, Радянську Конституцію, про школу і про товаришів. Тільки тепер розповіла Кіра про той вечір, коли Марко гнав за нею і образив її. Аркадій від гніву стиснув щелепи. Хотів пробігти до Марка і поговорити з ним, а потім, заспокоївшись, передумав. Останні дні Марко став потроху міняти. З Руфою розмовляв дружнім тоном, не звертаючи ні на кого уваги. Дуже зрадив, коли товариші вітали його з успіхом на конкурсі школярів-математиків...

Аркадій доторкнувся смичком до струн, прислухався до їх звучання і враз згадав, що Кіра теж прохала його пограти. Відмовити їй він ніяк не міг.

2

Через кілька днів після того, як Вова осоромився перед усім класом, у школі його знову чекав неприємний сюрприз. Перші три уроки і всі перерви він майже не зустрічався з Марусею, не дивився в її бік. Після дзвінка на четвертий урок разом з викладачем літератури в клас з'явився директор. Ольги Карлівни не було. Після смерті чоловіка вона зразу почала працювати, а це захворіла і два дні вже не приходила.

Вигляд директора не віщував нічого хорошого. Пилип Данилович похмуро оглянув учнів, заклавши руки в кишені, зробив кілька кроків туди й назад і різко спинився біля першої партії того ряду, в якому сиділа Маруся.

— Скандал, товариші, чистісінький скандал. Дивитись на вас соромно,— стримуючи себе, спокійно і тихо промовив Кужіль. Голос його звучав низько, ніби клубок застряв у горлі. Здивовані учні, не знаючи, в чому справа, не зводили очей з директора.— Ще можна як-небудь зрозуміти школярів молодших класів, сьомого там чи шостого... Але у вас! Рожко, ви самі виправили собі в журналі "погані" оцінки з тригонометрії й історії на "посередні" і "добрі" чи вам хтось допомагав?

Маруся встала ніби спокійно, тільки трохи зблідла, але дивилася просто в обличчя директорів. Поправила кофтинку, провела пальцями по волоссю і крутила в руках якусь записку. Десятки очей вп'ялися в неї — здивовані, розгнівані, приголомшені.

— Я... я нічого не виправляла, вперше чую. Мабуть, трапилася якась помилка або хтось хотів зробити мені послугу. За це я відповідати не можу.

Такої відповіді директор не чекав. Він глибоко передихнув і похитав докірливо головою:

— Не вистачає у вас громадянської мужності признатись, Рожко.

— Коли б я робила, призналася б,— ворухнула недбало плечима Маруся.

— А хто ж міг зробити вам таку послугу? Може, ви нам скажете? — спитав Кужіль.

— Не знаю. Мабуть, хтось із товаришів.— Маруся повела головою в бік класу, і всі голови учнів теж повернулися до Поради. Він сидів під поглядами учнів як прибитий.

— Вовка, невже ти... зробив... таку...— пошепки, але на весь клас промовила Кіра і напружено дивилася здивованими очима на Вову. Вова схопився з місця, ніби його підштовхнуло вгору. Почервонів весь до кінчиків вух і мало не вдарив кулаком по парті.

— Як ти смієш це говорити? — вигукнув Вова, а потім впевнено продовжив: — Заявляю вам категорично, товариші, що я нічого не виправляв, навіть не доторкався до журналу. На жаль, не знаю, хто це зробив, але мені соромно. Ганьба для всіх нас! — Вова сів. Губи в нього сіпалися. Учні заворушилися, загомоніли. Маруся стояла з таким виглядом, ніби ці розмови її зовсім не обходять.

— Не лише ганьба,— це злочин! Я не можу більше відбирати час у педагога, сподіваюсь, що ви сьогодні скажете мені прізвище того, хто виправляв оцінки. Ви не діти. Значна частина з вас — комсомольці. Де ж ваша честь, товариші? — Не глянувши більше на учнів, Кужіль вийшов.

Протягом всього уроку по партах літали записки. Слухали вчителя неуважно, відповідали невдало, аби скоріше дочекатись дзвінка. Ледве вчитель вийшов, збудження вилилося в шум, суперечки, нарікання. Маруся презирливо шулилася і робила вигляд невинної страдниці. Чекала, що Вова Порада заступиться за неї! Може, він у запалі, з переляку соромився її перед директором? Але Вова навіть не підійшов до неї. З поводження товаришів він намагався зрозуміти, чи вони повірили йому. Але на нього не звертали уваги, інші робили вигляд, що не помічають.

Наступний урок мала бути історія. Ольги Карлівни не було, і Аркадій зробив відкрите засідання комсомольської групи десятого класу. Прийшов Василь Голубояр, члени комітету. Всі учні залишилися в класі. Аркадій, з обуренням розмахуючи руками, говорив:

— Не знаю, як це назвати, товариші. У мене не вистачає слів. Як могла піднятися рука полізти в журнал і виправити оцінки? Це вчинок злодія, який підробляє документ, а по-друге — дурня, який думає, що його не впіймають. Нашою молоддю пишається країна, а ми в такому ганебному вигляді показуємо себе. Мушу вам заявити, товариші, що в цій справі і моя велика провина і всіх комсомольців нашого класу. Ми часом так легковажно ставимося до роботи, до своїх педагогів, до навчання. Недавно нас упіймав Пилип Данилович у коридорі, коли ми втекли з німецької мови. Хіба це комсомольська поведінка? Я червонію й досі, як згадаю... Я за всіх дав слово ніколи цього не повторювати... Інакше я не маю права зватися відмінником. Який же з мене відмінник, коли я тікаю з уроків, списую, уникаю труднощів самостійної роботи! Так само й інші учні, відмінники вони чи ні... Хто ж зробив все-таки злочин? Товариші, зOVOю Порадою ми друзі вже років п'ять. Дружба є святе, велике почуття, але в тому й полягає дружба, щоб не прощати другові його помилок. Я знаю Вову, як самого себе. Знаю й інших своїх і його друзів — Кіру Коваль, Руфу Гольдман, Марка Бубиря, Віктора Мартинова, Тамару Незабудь. Правда, досі ми часом не звертали уваги на так звані дрібні жарти, ось це саме втікання з уроків, обман учителів. Більше цього не буде! Комсомолец мусить бути абсолютно чесним і чистим. Комсомолец мусить і товаришеві допомогти стерти його плями. Я знаю Вову Пораду і заявляю: коли б він виправив оцінки, то ніколи не відмовився б від цього! Ніколи! За нього я ручуся, як за самого себе! Не Поради рука лазила в журнал, ні! А чия ж? Мені здається, товариші, що оцінки своїх знань виправила сама Маруся Рожко. Я на цьому настоюю, у мене є відчуття, що зробила вона. Нехай доводить протилежне... Наша сьогоднішня розмова дуже важлива, товариші, ви це розумієте, і я чекаю від вас гніву, чесності і щирості у виступах.

Вже багато учнів стояли. Підвелися мимоволі, бо зачеплено справді болючі питання. Багато пересіли на перші парти і заговорили всі разом. Кілька хвилин Аркадій не мав змоги навести порядок і вислухати всіх. Нарешті до стола повільно вийшов Порада. Після підтримки Аркадія він ніби цілком опанував себе і був зовні ніби байдужий, тільки ще трохи кривилися його губи і тремтіли коліна.

— Кіра Коваль мала цілковите право в першу чергу назвати мене як співучасника

Марусі Рожко в цій темній історії. Вірно назвала Кіра мене, не звертаючи уваги на нашу стару дружбу, яку я дуже ціную.

Такий трохи академічний стиль розмови заспокоїв усіх, але Кіра насторожено чекала, куди поверне Вова.

— Ви знаєте, товариші, що я допомагаю Марусі... невірними методами. Будемо говорити одверто: я писав замість неї конспекти, переписував розв'язані мною задачі, креслив, допомагав списати математику під час письмової роботи... Я говорю це для того, щоб більше не повторювати подібних вчинків. А головне, Маруся і не хоче допомоги. Вона хоче, щоб за неї працювали інші.

Маруся оніміла. Від Вови, здавалось, ніколи не могла чекати такого.

— Я не буду повторювати й того, що говорив Аркадій Троян. Правильно говорив. Я заявляю — буду робити все так, щоб подібних обвинувачень товариші не могли кинути мені. Ми маємо чудову науку. А в журналі я нічого не виправляв. Вчинок цей для мене тяжкий і болючий, як для радянського учня і комсомольця.

Вова постояв ще трохи, помовчав, хотів продовжувати, потім махнув рукою і мляво пішов на місце. Всі знали, що під цією млявістю сховано юнацький запал, щирість і чесність. Прямолинійність проймала всю істоту Вови, тому розпач гнітив його, бо юнак відчував, що тепер товариші мали підстави і не повірити йому. Як тяжку наругу сприймав обвинувачення Кіри і, минаючи її парту, глянув дівчині в лице. Кіра стояла рожева і не знала, що робити з своїми руками від хвилювання. Завжди здивовані очі полум'яніли від радості за друга. Вова побачив її усмішку і простягнув руку. Кіра міцно, по-хлоп'ячому стиснула йому руку і прошепотіла:

— Вовка, вірю, що ти не винен. Пробач...

На цих зборах ніби прорвало запону, що заважала деяким учням розуміти одне одного. Розмови йшли чистосердечні, одверті, простодушні. Всі говорили запально і прямо, викладали глибоко затаєні досі думки про клас, про свою поведінку. Не жаліли нікого, і ніхто не ображався, бо всі говорили правду. Виступали навіть наймовчазніші учні і ставали раптом завзятими промовцями, скаржилися на товаришів, критикували себе, дісталось й Аркадію, і всім іншим.

Побачивши, що зчинилося в класі, Маруся розгубилася, а це з нею траплялося рідко. Суворі, гнівні погляди школярів кололи, жалили її, і вона не знала, що говорити. Мало не договорилося до того, що, може, це самі вчителі виправили оцінки. Та глумливий шум не дав їй закінчити цього дивного твердження. Тоді Маруся кілька разів повторила:

— Я не виправляла... Не виправляла, от і все! — але з поведження було видно, що брехати їй важко. По обличчях учнів вона бачила, що їй не вірять, і закінчила найдоказовішим аргументом — заплакала і сіла, прикладаючи зім'яту мережану хустку до очей і повторюючи:

— Чого вони в'яжуть, коли я не виправляла... Чого їм треба... Мені залишається кинути школу. Я це й зроблю, зроблю.

Сльози розжалобили учнів, хоч Марусі ніхто й не вірив. Було зрозуміло, що винна

вона сама, і тому ніхто не схотів її втішати. Але й виступали вже без запалу і обвинувачували Марусю значно делікатніше. Вірили, що Маруся може покинути школу, бо всі останні роки вчилася так, аби скоріше як-небудь долізти до закінчення десятого класу. Навчання її не цікавило. Та й театральна студія, про яку так романтично мріяла Маруся, теж була для неї тільки матеріалом для розмов.

На кінець зборів слово взяв секретар комсомольського комітету Василь Голубояр. Він заявив, що коли б десятий клас весь був дружний, тоді не трапилося б і такого скандалу. Партія, комсомол, все радянське життя виховують нашу молодь у дусі колективізму, взаємної поваги, привчають до праці в колективі та до справжньої дружби, до законів комуністичної моралі. А от деякі учні замкнулися в свій мініатюрний особистий світ і нічого більше не хочуть бачити. До громадської роботи не притягнеш, до комсомолу наближаються обережно. Доки свою трагічну машкару носитиме такий здібний юнак, як Марко Бубир? Чому він уникає колективу?..

Почувши своє прізвище, Марко враз прихилився до парти. Слухаючи Аркадія, Вову, Віктора, Марко не наважувався спитати у Руфи, чи змогла б вона з такою одвертістю висловлюватись. Але Руфа уважно слухала. Тонка рисочка зморшки впала їй між бровами. Коли Голубояр згадав Марка, Руфа скося повила очима до нього і хитнула головою, погоджуючись з Голубояром. Руфа Марка тем осуджує.

Ховаючись із своїми переживаннями, почасти вигаданими ним самим, Марко займав справді дивне становище в класі. Декому здавалося, що він гордий і неприступний, але тепер це найбільше гнітило його самого. Зверхність у відношенні до інших відштовхувала тепер від нього учнів, і кожен його навіть невинний дотеп на адресу якогось товариша сприймали як образу і відповідали йому гостро. До себе Марко нікого не запрошував, а коли учні самі заходили, він намагався якнайскоріше позбутися їх. Разом з тим йому кортіло і весело посміятись чи опинитися в гомінкому гурті однокласників, піти з ними в театр чи в кіно. Часто Марка мучило каяття. Коли б хтось зразу зняв оцю машкару з нього! Кілька разів він поривався зайти до Голубояра і спинявся біля дверей. До Аркадія приходив, але замість сердечної розмови вони або сварилися, або Марко корчив з себе, як завжди, гордого вигнанця, що його не розуміє натовп, а ще частіше клоуна... Руфу він проводив випадково, але хотів з нею бути — і уникав її.

Несподівана бесіда виникла у них з Руфою після цих зборів. Додому не хотілося йти, і на вулиці гаряче обговорювали подію, що призвела до сьогоднішніх запальних виступів. Попереду Аркадій сперечався з Яшею Баркіним. В суперечку встряли Віктор з Тамарою і Кіра. Руфа з Марком ішли позаду. Вечоріло, у вікнах спалахували перші квадрати світла. Запони хмар закривали небо. Зривався часом сніжок-хуртовина — і пролітав далі. Віяв над дахами вітер. Руфа сховала підборіддя в комір і мовчала. Нарешті він спитав:

— Про що ти думаєш?

— Ти згоден з тим, що говорив про тебе Голубояр,— промовила Руфа. Вона дивилася кудись уперед. Запитання поставлено в упор, вигляд у Руфи був рішучий, за

жартом тут не сховаєшся. Марко помовчав.

— Не знаю. Нічого не знаю, Руфо! — боязко прошепотів Марко.— Я думаю, чи міг би я так одверто, прямо сказати про себе, як говорили Аркадій і Вовка. Нічого не залишити для себе, для свого серця...

— Дурень ти, пробач, Марку. Мені здається, ми з тобою трохи друзі...— Від цих слів Марко чомусь зрадив, але приховав свою радість.— Коли ти не ввійдеш у нього душею, погубить тебе твоя власна гра. Починаєш звикати до своєї ролі, а життя не театр, Марку. Навіщо ти граєш весь час?

— Руфо! — схопив її за руку Марко, спинившись і зазираючи їй в очі.— Руфо, мовчи!.. Ні, скажи, що мені робити? — відверто спитав Марко.

Але до них підбігла Кіра і перервала розмову. Знову помітила ніяковість Марка і зосереджений, суворий вигляд Руфи. Та повертатись було пізно.

— Товариші, скоріше йдіть, виникла чудова ідея. Ходім провідаємо Ольгу Карлівну. Всі йдемо, навіть Яша встряв. Тільки треба купити тістечок і цукерок, будемо частувати Ольгу Карлівну.

Біля крамниці спинилися і почали мобілізацію коштів. Найбільше знайшлось у Аркадія. Він витягнув із кишені зім'яті асигнації.

— Жертвую все до копійки, чотири карбованці, прошу. Приготував на деякі невідкладні справи, та...

— У мене два карбованці і двадцять шість копійок, гляди, не загуби копійку, роззява,— передала Кірі свої скарби Тамара.

— Не буду лічити, але не менше карбованця сріблом вношу на чревоугодіє і я,— висипав монети Віктор.

Мовчки дав свої пару карбованців Вова, і Яша також знайшов кілька дзвінких монет.

— Багатий ми народ, братця! На ці гроші можна всю крамницю закупити, як на гоголівському ярмарку,—сказав Вова.

— Це вірно. Доручаємо купувати знавцю кондвиробів Кірі, а для контролю йдуть Руфа з Тамарою, бо інакше цукерки будуть знищені. Гайда, дівчата! Тільки в одну мить справляйтеся. І не давайте Кірі в руки пакунків, бо проковтне разом з папером,— заявив Аркадій.

— Мовчи ти, гучномовець! — гукнула Кіра, і дівчата сховалися в крамниці.

3

Ольга Карлівна не чекала гостей. Вона сиділа в кріслі, загорнувшись теплою хусткою. Зі всього було видно, що вона сидить так уже давно, занурена в думки. Очі її дивилися у вікно, але не бачили там нічого, перед ними пливли зовсім інші картини. На столі, поруч, лежала книжка, на яку поклала Ольга Карлівна суху руку, жовтувату, в синіх розгалуженнях вен, схожу на скам'янілість.

Не надіваючи пенсне, Ольга Карлівна здалеку впізнала учнів і помітно зраділа. З самого ранку була на самоті зі своїми думками і нудьгою. Мабуть, простудилася, морозило і трохи боліло в горлі. А лягати не було охоти — прийняла ліки. Може, за ніч

усе пройде.

Після смерті чоловіка Ольга Карлівна помітно змінилася. Роки наздоганяли своє, стало важко боротись із старістю. Стара вчителька вже не могла так мужньо дивитися в лице часу, що пригинав її до землі.

Затишком, милою приязню війнуло на учнів, коли вони побачили улюблену вчительку, що мружила очі їм назустріч і хотіла підвестись. Дівчата примусили Ольгу Карлівну сидіти, зацокотіли, защебетали навколо неї. За своєю звичкою Ольга Карлівна терла пальцями червону смужку від пенсне на перенісці, посміхалася і не встигала відповідати на запитання.

Хлопці поклали на стіл пакунки.

— Оце все, що встигли врятувати від Кіри! — сміючись, сказав Аркадій.

— Ну, як тобі не соромно? І не думала їсти, несла вас почастувати, Ольго Карлівно. Аркадію, покинь! — обурилася Кіра.

Віктор скомандував, щоб дівчата готували чай, і за хвилину в кухні люто зашипів примус. Хлопці роздяглися і сіли навколо Ольги Карлівни. Тільки Вова Порада вештався з кутка в куток, зачіпав усіх. Дух протиріччя засів у ньому після зборів. Сказати засів — невірно, він ворухився, під'юджував, наштотхував Вову на суперечки.

Ледве Яша Баркін заїкнувся щось сказати, Вова похмуро процідив:

— Мовчи ти, опортуніст! Я сам розповім...— і коротко, без особливих подробиць розповів учительці про скандал з виправленими оцінками. Зробила це, звичайно, сама Маруся, хоч і він мало не постраждав.

— А Яша переконаний боягуз-теоретик і практик,— заявив Віктор Мартинов.

— Знову починаєте суперечку, набридло! — крикнула Тамара, і очі її блиснули, як перші вечірні зірки. Вона підійшла і ніжно сіла біля Ольги Карлівни, не дозволяючи їй вставати, доки Руфа з Кірою ставили на стіл чайний посуд, розкладали принесене частування.

Принесли чай. Зразу всі заговорили, звертаючись до Ольги Карлівни за порадами. Кожен шукав свого шляху, і багато питань виникало в молодих головах.

— Ми всі йдемо у військові школи, це вже вирішено остаточно і назавжди. Будемо й інших агітувати,— сказав Аркадій, сідаючи за стіл поруч Кіри.

— Я надумав іти в кіноінститут, а не у військову школу,— ухилився від Аркадійового виклику Яша.

Марко сів у другому кінці столу, далі, від Руфи. Він боявся продовжувати розмову, почату на вулиці. Матові щоки Руфи горіли тихим рум'янцем, що не розгорявся, а ледве тлів... Природа економила фарби, і в цьому була особлива привабливість Руфи. Зате Кірі кинуто всього без міри: і рум'янцю на щоки, і золота в коси, і блиску в гарячі очі. Тендітна, ніжна Тамара з дитячим ротом і рожевим лицем справляла враження дорослої дитини.

Ольга Карлівна запрошувала гостей до столу, дівчата частували її. Наклали у тарілку ласощів стільки, що вистачило б на цілу родину. Ніякі протести вчительки не допомагали, довелося їй скоритись. Незважаючи на те, що продовження суперечки ще

висіло в повітрі, за столом усі почували себе невимушено, змагалися в дотехах і таки викликали посмішку в старій вчительки. Дівчатам особливо тут було все знайоме, бо вони часто заходили до Ольги Карлівни і розуміли, що їй це приємно.

Марко все поглядав на Руфу, і йому хотілося, щоб вона звертала на нього увагу. Разом з тим присутність Руфи і незакінчена розмова з нею сковували хлопця. Весь час кортіло йому зробити якийсь зухвалий вчинок, подвиг, заслужити посмішку і похвалу, на які не дуже щедра Руфа. Добре б стати героєм, переможцем, звиятцем. Марко недбало відкидав своє волосся, приймав несподівані недбалі пози, сидів збуджений і насторожений. Раптом щось вигадував, кидав у гурт смішні слова, які не робили бажаного ефекту, і Марко відразу замовкав, хмурився.

Віктор сказав:

— Я розробив один проект, детально розробив і пишу листа до ЦК комсомолу. Ми ростемо незагартовані, часто маминими синками. Що ми знаємо?.. Загартовуємося для боротьби? Ми списуємо і тікаємо з уроків. Я пропоную привчати щодня молодь до бойової небезпеки, виховувати змалку хоробрість, мужність, кмітливість, витривалість, відвагу. Треба встановити норми, які повинен здати юнак на ці якості людини. Ганьба хлопцеві, що росте кволим, боягузом! Кожен радянський юнак буде мужнім, хоробрим, відважним. Цьому сприятиме складання норм на Відвагу, які я запропоную.

— А що ж нам, нещасним, робити? — жартівливо сплеснула руками Кіра.

— Вам? — перепитав Віктор. — Інші, жіночі норми здаватимете, а головне — жодна дівчина не повинна любити юнака, який не має права зватись справжнім радянським юнаком, — ці слова викликали веселий сміх.

Віктор приготувався захищати свою ідею, але всі й так визнали дотепним його проект. Заговорили разом, перебиваючи один одного, як одна сім'я. Ольга Карлівна також оживилась, і молодим вогником блиснули її очі.

Закинувши золоту голову, сміялась Кіра, малюючи картину, як вона ганитиме свого приятеля, якщо той злякається, приміром, пострілу. Руфа доповняла Кіру і теж реготала, дивлячись на Вову, що кривив поблажливо губи. Тамара тьмяним поглядом стежила за Віктором — це ж він вигадав таку цікаву річ!

— Все вірно, але навіть без цього проекту наша країна виховує героїв. Вони ростуть щодня, бо інакше не може бути, бо життя у нас таке. Є кому виховувати і є кому рости героями, — сказала Ольга Карлівна.

Помітивши, що Ольга Карлівна стомлена, дівчата, не змовляючись, забрали посуд і пішли мити його в кухню. Ольга Карлівна запротестувала, але хлопці не дозволили їй вставати. Аркадій побіг допомагати дівчатам. Марко провів його заздрісним поглядом. Але через хвилину Аркадій з шумом вилетів з кухні.

— Вигнали люті фурії, — зітхнув він і, взявши з полиці томик Пушкіна, додав: — Зараз прочитаю вам свого улюбленого вірша, товариші. Можна, Ольго Карлівно?

— Прошу.

Аркадій перегорнув сторінки і тихо, задушевно почав:

Роняет лес багряный свой убор,

Сребрит мороз увянувшее поле,
Проглянет день как будто поневоле,
И скроется за край окружных гор. Пылай, камин...

Ольга Карлівна сиділа, опустивши голову на груди. Перед очима її проходила молодість, летіли роки, і ось приходять юні друзі одвідати її. Приходять розворушити спогади і нагадати, що вони вирости — її вихованці, що життя мчить, вирує, гримить життя, прожите даремно.

Прозорі рядки вірша вливалися в серце, як краплина вина, і п'янили.

Читання обірвалось. Дівчата з повними руками посуду стояли біля дверей. Вова мрійно сказав:

— Непогано писав старик,— і підвівся. За ним устали всі і пішли по пальта.

Руфа, Тамара і Кіра стовпилися біля дзеркала. Ольга Карлівна проводила гостей до порога, кутаючись у теплу хустку.

4

Відшліфовані заклепки горіли холодним блиском. Аркадій дбайливо вичистив шліферним папером руді плями іржі, що в'їлася в білий метал. Рукавом протер маленькі черевики, до яких приганяв ковзани. Ще раз оглянув критичним оком свою роботу. Чисто зроблено! Тепер можна нести Кірі, адже сьогодні обіцяв обов'язково принести. Довгими шнурками зв'язав черевики один до одного і поклав на стіл.

Захоплено, з натхненням працював Аркадій, виконуючи прохання Кіри. Власне, він сам напросився, щоб вона дала йому закріпити три розхитаних з минулого року заклепки, якими прикріплено ковзани до черевиків. Йому здавалося — коли клепатимуть у майстерні, то заклепки знову розхитаються і Кіра може впасти на повній ході. Це надто небезпечно, бо Кіра їздить швидко, як вітер літає. Минулої зими на змаганнях школярів старших класів Аркадій завоював друге місце серед хлопців, а Кіра — третє серед дівчат. Жартували товариші, що довгі коси заважали Кірі бігти швидше і вийти на перше місце.

Тільки Аркадій, Кіра та Віктор їздять на "корветах", а всі інші товариші на "гагенах". Та цієї зими навряд чи доведеться брати участь у змаганнях — немає часу тренуватись, хоч і умовився Аркадій разом з Кірою готуватись до змагань. Не буде часу бігати щодня на ковзанку.

Спохвату одягнувшись, Аркадій затиснув під рукою ковзани і, грюкнувши дверима, миттю протупотів східцями, вибіг на вулицю. Мороз гостро перетнув подих, холод защемів на обличчі. Аркадій ніколи не носив рукавиць, мороз уколів пальці, і довелося сховати руки в кишені.

На ганку Аркадій мало не налетів на Наталю Павлівну, що поверталася додому. З пухнастого коміра визирали тільки горіхові очі, на кучерях, що вибивалися з-під хутряної вишуканої шапочки, застигла ніжна паморозь, на вилицях жеврів холодний рум'янець.

— Так можна з ніг збити нещасну кволу жінку, невгамовний вундеркінд! — з барвистими переливами в голосі спинила Аркадія Наталя Павлівна.

— О, ви міцно стоїте на землі, вас не зіб'єш,— став проти неї Аркадій.

— Ах, ви на ковзанку, завзятий юначе?

— Ні, несу ковзани одній знайомій. Дещо ремонтував,— не насмівився сказати неправду Аркадій і зразу пожалкував.

— А... Тоді інша справа. Нема того, щоб мене запросити кататись

— Василь Карпович знає про цю подію? — спитав Аркадій і, обнявши матір за стан, посадив біля себе на диван.

— Ні, він пішов, а я почала збирати папери і випадково помітила. Соромно й признаватись... Василь Карпович їде сьогодні до Москви на консилиум. Залізна людина! У нього страшна річ...— Надія Василівна замовкла.

Аркадій почекав трохи і спитав, що з ним. Вова Порада каже, ніби серце хворе, і брат приїхав відпочити.

— Серце хворе,— зітхнула Надія Василівна.— Тільки май на увазі, Аркадію, дома в нього ніхто не знає. Старі теж думають, що серце... Нікому ні слова! Пам'ятаєш, три роки тому Василь Карпович був поранений у голову на кордоні. Тоді його й орденом нагородили. Все ніби зажило. Став працювати і ось уже з рік, як почав сліпнути...

— Що? — злякано кинувся Аркадій.

— Так, почав сліпнути. Страшна катастрофа! Ніхто не знає, в чому справа. Тепер він зовсім погано бачить, тільки тримається так, ніби нічого не сталося особливого. А рис обличчя, наприклад, вже не пізнає, читати не може. З кожним днем все гірше й гірше. Через три дні скликають у Москві консилиум лікарів різних спеціальностей. Зі всього Радянського Союзу з'їдуться і вже остаточно вирішать, що робити... За останній час ото посивів так, але жодної скарги я від нього не чула! — запально сказала Надія Василівна. В її словах бриніла гордість, невимовна гордість за полковника Пораду.

Аркадій міцно пригорнув до себе матір. Руки його тремтіли. Холод пронизував спину.

— Ти не розлюбиш його, коли він не вилікується, правда, мамо? — прошепотів Аркадій.

Надія Василівна враз розм'якла, голова в'яло опустилася.

— Ні...

— У вас же є з ким кататись.

— Аркадію, так нечемно відповідати жінці. Слухайте, про вас питав Іван Романович, чому ви до нього не заходите?

— В мене тепер немає часу, та й йому, здається, не до мене,— натякнув іронічно Аркадій.

— З вами неможливо розмовляти, я вас не впізнаю! — строго сказала Наталя Павлівна.

— А я не впізнаю Івана Романовича і ще декого. Пробачте, мені холодно, я ж принципово не ношу калош. Салют! — Аркадій своєю швидкою ходою погнав уперед. Промчавши десяток метрів, хутко озирнувся. Наталя Павлівна ще дивилася йому вслід.

"Уявляю, що вона посилає мені в спину",— подумав Аркадій і пішов ще хутчіше.

Спочатку треба забігти до Вови, а потім разом підуть до Кіри.

З далекого неба сіявся ріденький, крихкий сніжок і хрумтів під ногами. Йти було легко, дихалося на повні груди, з рота вилітала кучерява пара. Вулиця летіла назустріч, як на екрані. Далекі кольорові ліхтарі трамваїв і сині іскри, що зривалися з дротів, нагадували маскарад.

Аркадій міцніше притиснув ковзани. Перед очима пропливла Кіра, немов чиста, легка весняна хмарка в блакиті неба... Кіра не наважувалася дати йому ковзани, може, не під силу буде Аркадієві ремонтувати їх?

"Ех, ти, Кіро золота, тут немає нічого важкого! Та я для тебе що завгодно можу зробити!"

На Аркадія зійшов несподіваний захват, раптовий, всепереможний. Все навколо відчувалося зовсім інакше, ніж досі, речі набирали іншого вигляду й кольору, значними ставали навіть дрібниці. Життя красувалося усіма своїми фарбами. Відчуття захвату заповнило його всього, і з нестримним піднесенням, шумно влетів він до Вови в кімнату.

— Здоров, старий аскет, монах недобитий! Що ти робиш?

Вова здивовано глянув на свого друга, зміряв з голови до ніг.

— Чого ти влетів, як смерч? Що це тобі, пустиня Сахара? А щоки розцяцьковані морозом, а комір розстебнутий... Чиї ото ходулі тягнеш? Ану дай!— Вова взяв ковзани, уважно подивився. Аркадій скинув пальто.

— Здається, Кірки. Клепав?

— Не Кірки, а Кіри, мурло невиховане!..— схопив Аркадій за чуба Вову.— А ще в Марусиних рицарях ходив!

— Слухай, я нервовий, хочеш по спині упіймати? — рішуче підхопився Вова. Аркадій вловив його за руку, але зайшла Марія Петрівна і мирно ліквідувала майбутній конфлікт.

— Вже починаєте? А прибирати хто буде?

— Привіт вам, священна мати біблійної родини і цього недоростка Митрофанушки,— низько вклонився Аркадій. Він почував себе тут, як дома,— знав, що всі люблять його і раді його появі. Частенько ночувати доводиться у Вови і брати участь у всіх родинних справах. В цій величезній родині завжди знайдеш теплоту, затишок і любов. Правда, з восьми дітей залишилося в цьому місті тільки двоє — Вова та найстарший його брат, майстер металургійного заводу — Кирило. Всі інші діти розбрелися. Оце Василь приїхав на кілька днів... Троє в армії — Василь, Микола і Павло. Один десь працює в обсерваторії біля Ленінграда і читає в університеті,— це Антін. А Трохим на автозаводі в Горькому. Єдина дочка Поля закінчує в Москві клас співів і вже виступає в опері.

Ще кілька років тому будиночок Карпа Гнатовича і Марії Петрівни Порад був тісний для всієї родини, хоча Кирило жив окремо і молодші сини не всі були вдома. Довелося прибудувати ще одну кімнату. А тепер стало надто просторо. Перебрався й Кирило з невісткою і двома онуками, а все-таки є вільна кімната, яку тримають

спеціально для дітей, що часом приїзять у гості. Оце жив у ній Василь, обіцяв на кінець зими завітати на пару тижнів Павло.

Через свою велику родину, що розійшлась працювати у всі кінці Радянської землі, Марія Петрівна завжди сповнена материнської радості і тихої скорботи. За всіх треба подумати, потурбуватись, всім пораду дати, листа написати. Немає звістки довго — тривога залягає в серце. А самій важко писати — і грамоти не дуже дійшла, та й очі слабкі стали, рябіють літери в очах. Ото й воює з Вовою та з старим, щоб листи писали.

Аркадій застав Вову за цим заняттям. Марія Петрівна таки напосіла на нього і примусила писати зразу аж три листи: Миколі на Далекий Схід, Полі в Москву і Антонові в Ленінград. Два листи Вова написав — хлопцям, а Полі почав складати віршами, щоб було смішніше. Ото й сидів, зосереджено запустивши пальці в волосся, вишукуючи рими.

Марія Петрівна в першу чергу перевірила виконання :

— Написав листи чи ще, Вовко?

— Мамо, я вас благаю, не мучте мене!

— Маріє Петрівно, мучити малих дітей заборонено законом,— серйозно сказав Аркадій і скорчив гримасу в бік Вови.

— Дитина... Ледар неприкаяний! Доки допросишся, доки примусиш вісточку послати дітям... У батька пішов, ото пара їх...— —махнула рукою Марія Петрівна.

— Тут, здається, мене згадують ласкавим словом,— просунув сиву голову Карпо Гнатович, показуючи жовті зуби з-під вусів мишачого кольору. Батько Вови полисів зовсім, тільки віночок від колишніх кучерів залишився. Під очима, на лобі заглибилися зморшки, але обличчя було рожеве, свіже.

— Згадай його, а він і тут... Одержувати листи всі раденькі і від подарунків ніколи не відмовляються, а листа написати...— вже до чоловіка адресувалася Марія Петрівна. Карпо Гнатович зайшов у кімнату, привітався з Аркадієм.

— Я радив тобі, стара: заведи собі канцелярію. Ми для тебе особистого секретаря наймемо, якого-небудь молодого красуня. І пиши з ним листи скільки влізе,— засміявся добродушно Карпо Гнатович.

— А я тобі казала, що ти здурів на старості літ! Як скаже, хоч вуха затуляй. Ось синок теж такий невпросимий, як і батько.

— Молодята, не сваріться,— засміявся Вова, дивлячись на Аркадія.— Два листи я написав, он візьміть у конвертах з адресами. Перевірте. А Полі завтра допишу.

— Аркадію, як живе мати, чого не зайде? Скажи, хай приходить чай пити, про старовину поговоримо.

Старовиною Карпо Гнатович називав громадянську війну, де він випадково зустрічався з Надією Василівною на польському фронті. Часом Надія Василівна приходила в гості до Порад. Тепер, може, їй 1 кортіло зайти, та важко було б приховувати нещастя з Василем, про яке батьки не знали.

Згадавши про Василя, Аркадій теж притих і ще раз оцінив витримку, розум і обережність полковника Поради, що нічого не сказав батькам про своє горе.

Аркадій настирливо підганяв Вову. Вийшли на вулицю і майже біля будинку зустріли Марка Бубиря. Виявляється, він теж прямував до Вови, а перед цим вештався по вулицях, пройшов чимало кварталів і, випадково опинившись тут, вирішив зайти поговорити. З дому вийшов провести Василя Голубояра.

Несподівано увечері прийшов до Марка додому Голубояр. Причин особливих для такого візиту не було, просто зайшов ознайомитись, як Марко живе і, може, яка допомога потрібна. Розмовляли вони півтори години дома і ще з годину на вулиці. Вийшло так, що Марко все розповів Голубояру — про свої сумніви, упередження, про ненависть до батька і через це взагалі до своєї родини, до самого себе...

Тепер уже здавалося йому, що самотність він відчуває менше. Досі боровся з нею сам віч-на-віч, хотів перемогти відразу, з наскоку, але не міг. Навіть раніше, коли йшов з товаришами,—здавалося, йде близько від них, а насправді між ними була надто велика відстань. Бо все Марко приховував і боявся одвертих розмов... Бо все навиворіт сприймав Марко і не вмів вірити товаришам й любити їх.

Марко ночі просиджував на самоті над книжками, читав без системи і без порад. Йому все давалося легко. Учитись примусив себе на "відмінно", хоч не любив багатьох дисциплін. Він ніколи нічого не записував, проте "вивозили" здібності... І математику полюбив за абстрактність, за те, що не можна знайти кінця її мудрості. Математика тягла його в таємничий світ формул і чисел...

Але виявилось, що товариші наздогнали його і, знаючи не менше, жили повним життям і дихали повними грудьми. Аркадій, Вова та й дівчата теж — особливо Руфа й Кіра...

Аркадій мав світлий розум, живий темперамент і силу волі. Ніхто не міг так ясно охопити всі деталі питання, заглибитись у справу і зробити яскраві висновки. Аркадій сприймав знання швидко й глибоко, ніколи не задовольнявся шкільним обсягом їх, читав іще книжки, довідники, блискуче знав техніку. До того ж Аркадій дійовий, багато енергії віддавав громадським справам і завжди був у курсі світових подій і всього, що робиться навколо, на просторах неосяжної Батьківщини...

Вова Порада завжди додумував до кінця, вникав до можливих глибин у все, з чим стикався його мозок. По кілька годин підряд міг сидіти над теоремами, над книжками, відмовляючись від будь-яких принад...

Віктор Мартинов — цілеспрямований і одвертий.

Кіра — з жадобою до знань. Тамара — ніжна, добра й здібна.

Бася Райцина — екзальтована, метушлива, але завжди приязна, захисниця тварин і аматорка біологічної науки...

Руфа... Що говорити про Руфу, коли вона така вдумлива, щира, й чесна, і вродлива.

Вони, ці товариші, навчили Марка вірити в справжню дружбу. Скільки разів заслуговував Марко, щоб його вигнали з колективу, запламували, як егоїста. Але виходило навпаки — його захищали й кликали до себе. Може, жаліли? Ні, Аркадій ніколи не жалів. І Руфа не жаліла, говорила правду в вічі, як це було останній раз. Та

інакше вона й не могла. Ніхто не жалів Марка, зате всі вірили у велику силу дружби, товариського колективу. Вірили в те, що юнак прийде і все їм розповість, зірве з себе машкару, покине грати свою блазенську роль. Це робилося, може, не завжди свідомо — так вчило товаришів навколишнє життя, досвід кращих людей нашого часу.

Ось чому Марко не жалкував і не соромився, що одверто все розповів Голубояру. До Вови він ішов задумливий, але з розкритим серцем... Товариші наближалися до нього, бо він ішов до них.

Марко зрадив зустрічі з Аркадієм і Вовою. Захоплено привітався і заявив, що піде їх проводити. Грівся, підстрибуючи, штовхаючи Аркадія, який теж був у захваті, здатний був на неймовірні витівки...

На тротуарі хлопець років тринадцяти натирав маленькій дівчинці снігом обличчя, а дівча регло на всю вулицю і не могло вирватися з цупких рук свого мучителя. Аркадій впіймав хлопця за комір і відтягнув його від жертви. Спитав суворо:

— В якій школі вчишся?

Хлопець оговтався і теж спитав:

— А тобі навіщо? — і вирвався з рук Аркадія.

— Хочу знати, в якій школі таких шкідників виховують.

— Іди геть! — несподівано виставив ліве плече хлопець.

— Що? — ступнув до нього Аркадій.

Хлопець подався назад, а Марко басом сказав:

— Хлопчику, давай, давай тікати, бо у цього дяді рука важка і кулаки дуже боляче б'ються...

Хлопець так чкурнув у двір, що ніяка сила не наздогнала б його.

— І не соромно, з дітьми зв'язалися, велетні,— почули товариші дівочий голос і побачили біля себе Тамару Незабудь, яка, сказавши ці слова, хотіла бігти далі.

— Тамара!.. Яка зустріч! Здорово! — крикнули всі троє.

— Чого ви галасуєте? Давно бачилися! — запишалася Тамара, задоволена радісними вигуками.— Пустіть, бо я страшенно поспішаю, насилу вирвалася.

— А я знаю, куди ти поспішаєш,— заявив Аркадій.

— А я знаю, чиї ти ковзани несеш,— відповіла Тамара.

— Та ковзани це нічого, а що ми зараз бачили,— сказав Вова.— Ми бачили Віктора з якоюсь дівчиною, під руку йшов і, здається, прямували в кіно.

— Неправда! — крикнула Тамара, глянувши на годинник.

— Неправда? Вова, бери її і не пустимо далі, ходім з нами назад,— показав Аркадій в інший бік, беручи Тамару під руку. З другого боку підхопив Вова.— Тепер ти в полоні, і ніяка Вікторова стратегія не врятує тебе.

— Пустіть! Чого в'язнете до незнайомої дівчини? Вас так у школі виховують? Пустіть! — сіпала Тамара руки, але хлопці тримали її досить міцно і тягли назад. Нарешті вона стомилася борюкатись і почала виплутуватись дипломатичним шляхом.— Я й так насилу вирвалася. Уявіть собі, що й любов має свої негативні сторони. Марфа Степанівна, дружина шановного Івана Семеновича, мого, сказати б, названого батька,

боїться пускати мене з дому. Їй все ввижається, що я йду на побачення. А вона боїться, що я обов'язково вийду заміж і покину її. Віктору до мене й заходити не можна. Скільки я не переконую, що ніколи не покину їх, моїх хороших батьків,— не вірить Марфа Степанівна. Ось які в мене батько й мати!..— гордо закінчила Тамара.— А тепер пустіть!..

— Ідея, хлопці! Пустімо цю нещасну, а самі ходімо до Марфи Степанівни і скажемо, що прийшли свататись. Я буду женихом, а ви сватами, здорово? — запропонував Марко.

— Чудово, надзвичайно!..

— Ой, благаю вас, не робіть цього! Хлопчики мої любі, вона ж плакатиме всю ніч, і мені буде така халепа... Не треба! — молитовно склала на грудях руки Тамара.

6

Попрощавшись з Тамарою, вони швидко пішли своєю дорогою, не слухаючи її благань. Ця вигадка ще більш розвеселила хлопців, і Марко мальовничо описував, як він грав би роль Тамариного молодого. Сміх лунав на всю вулицю. Зайти до Кіри Марко з жалем відмовився. Біля її будинку рішуче простягнув руки. За багато років він не був у Кіри жодного разу і не уявляв себе у неї дома. Аркадій і Вова не дуже запрошували, тільки Вова невдоволено промовив:

— Марко ніяк не може просто рівно йти з товаришами в ногу, обов'язково зіб'ється і десь відстане.

— Так буває в хорі, коли один хтось тягне не в тон,—додав Аркадій.

Нахиливши голову вбік, Марко мовчав, хоча звичайно в таких випадках він недовго шукав різних слів для відповіді. На цей раз почав тихо говорити, і куточок рота у нього тремтів:

— Вірно ви сказали, товариші. Я весь час ішов не в ногу, а тепер... Я хочу, щоб ви зрозуміли мене. Мій батько зіпсував мені немало років. Син був для нього тягарем, а я платив батькові тим, чого він заслуговував. Та справа не в цьому... Батько дунив Кірини матір, а потім по-хамському повівся з нею. Її, мачуху, я теж не любив, бо мене нацьковували на неї.— Марко ступив ближче до товаришів, стиснув зуби і швидкошвидко говорив: — Тепер я з мукою згадую про це. Мати Кіри прекрасно ставилася до мене і все прощала. З Кіри я теж знущався, і як знущався!.. Ще й нині мені соромно дивитися їй в очі. Як же я можу зайти до неї? Що я їй скажу? Що я скажу Ганні Дмитрівні і самому Ковалеві? Як я дивитимусь їм в очі? Що, що я їм скажу? Навіщо нагадувати їм своєю присутністю про тяжкі ті дні? Навіщо? — крикнув Марко.

— Пробач, Марку, що я тебе перебію...— лагідно сказав Аркадій і поклав Маркові руку на плече.— Все значно простіше. Я тобі друг і раджу покінчити з цим. Ходім зараз до Кіри, ходімо!.. Кіра все зрозуміє, батьки її... Ти їх знаєш! Коли треба, скажи все одверто, прямо, не криючись, і тобі буде легше, і всім трагедіям буде знайдено розв'язку.

— Марочку, я абсолютно згоден з Аркадієм. Але додаю ось що. Здається, у Марка Твена чи якогось іншого гумориста є важлива і потрібна для кожного порада, а саме:

"Треба бути дуже обережним, вибираючи собі батьків". Ти виявив у цій справі необережність і тепер страждаєш. Давай поставимо крапку. Ти вагаєшся, тобі хочеться зайти до Кіри, значить, ходімо. Кроком руш! — рішуче сказав Вова і підхопив Марка під руку.

— Ходім,— тихо зітхнув Марко і ніби під вартою пішов на східці.— До того ж мені треба порадитися з вами. У мене допіру був Голубояр, ми розмовляли з ним кілька годин... Я вам розповім.

— Ну, от бачиш, а ти ховаєшся! — радісно гукнув Аркадій.— Слухай, Марку, оце згадали, ти не знаєш, куди зник Сашко Мостовий після тої знаменитої ночі, коли побили мене в сьомому класі?

— Не знаю. Завіявся десь. Одного разу я зустрів його батька на вулиці. Але він був п'яненький, та й незручно було питати. Мене самого цікавить Сашкова доля. Здібний хлопець, міцний, такий не пропаде. Нудно було йому в школі, не зуміли до нього підійти...

Кіра сама відчинила двері товаришам. Побачивши Марка, здивовано підняла брови і міцно потиснула йому руку. Повела всіх до себе в кімнату, але особливого захвату від появи гостей не виявила.

— Прошу одержати основний прилад для перемоги над крижаним простором — ковзани. Наша фірма не пошкодувала зусиль, щоб зробити з цих ковзанів самоходи,— урочисто подав ковзани Аркадій. Кіра подякувала і покрутила в руках свої "норвеги". З роботи вона залишилася задоволеною, але й це її не розважило. Запросила сідати, приймаючи з стола шитво, над яким морочила голову перед приходом хлопців. Взагалі Кіра допомагала дома бабі поратися, сама шила собі дрібниці, штопала панчохи, прибирала.

Товариші зразу помітили, що в Кіри настрої не зовсім добрий.

— Щось трапилося, Кіро? — запитав Аркадій.

— Посварилася з мамою,— похмуро відповіла Кіра.

— А, це буває. Особливо у таких лютих, як ти,— удавано грізно проказав Вова.

— Буває, буває,— перекинула його Кіра.— Зрозумійте, товариші... Повнолітня людина, виконує самотійну громадську роботу в комсомолі, а не може вийти з дому, не давши звіту, куди йдеш, до кого, за чим, чи надовго?.. Страшенно противно, а наші батьки цього не розуміють! — невдоволено відповіла Кіра.

— Що, бунт рабів починається? — крикнув Вова і додав зловісною октавою: — Дай вам волю, наберешся лиха...

— Мовчи ти, тюлень! — строго, але насмішкувато сказала, тупнувши ногою, Кіра. Вона вміла підмічати у своїх товаришів смішні риси і підкреслити їх не образливо, але ущипливо. Справді, Вова на цей раз нагадував чимось тюленя!

— Тюлень теж корисна тварина,— спромігся відбитись Вова, але таке пояснення викликало сміх.— Давай, пригноблена душе, зіграємо в шахи, я тобі покажу тюленя!

Аркадій і Марко запротестували, та й сама Кіра не хотіла сідати за шахи... Та чи помстився б Вова за прізвисько — невідомо, бо Кіра теж здорово грала, і всі добре

знали, що Вова їй не раз програвав.

— Марку, я дуже рада, що ти до мене прийшов. Це, здається, вперше... Правда ж, мені приємно і за це почастую вас чаєм з цукерками. Ти, здається, відомий чаєпивця,— сказала Кіра.

— Дякую. Мене хлопці затягли сюди, одверто кажучи.

— Дякуй за це, поганцю! — басом промовив Вова, перегортаючи томик Бальзака, що лежав на столі.

— Хто з вас зробив на завтра задачі з стереометрії, товариші? Ніхто?.. Ой, я проглянула і злякалася, доведеться цілу ніч сидіти,— капризно сказала Кіра.

— А ми засядьмо зараз гуртом і розв'яжім,— запропонував Марко.

Всі погодилися. Кіра кинулась відшукувати книжки і зошити. їй таки пощастило, бо гуртом можна розв'язати задачі в одну мить, та ще коли Марко тут.

— Але я хочу з вами поговорити,— сказав Бубир.— Сьогодні був у мене Голубояр. Він дає мені ще одне навантаження, а потім я подам анкету в комсомол. Як ви про це думаете, товариші?..

— Марку! — із усієї сили ляснув його по плечу Аркадій.

7

Останні дні перед зимовою перервою були заповнені роботою. Не було часу навіть на ковзанку піти, а про інші розваги годі й говорити.

Зате скільки надій покладали на перерву! Кіра влаштовувала ялинку і готувала урочисте святкування, бо їй третього січня тисяча дев'яtsel тридцять шостого року минало вісімнадцять літ. План святкування готувався дівчатами в суворому секреті. Тамара навіть Вікторові нічого не говорила, а Кіра і Руфа все радилися і щось записували... Вова збирався їхати в Москву до братів. Аркадій загрожував цілими днями не скидати лиж і ковзанів.

Тільки Марко метушився заклопотаний, зосереджений. Йому доручено перевірити стінгазети школи й допомогти редколегіям... Він попрохав Руфу переглянути художнє оформлення деяких газет. Вова написав кілька новорічних віршів. Після навчання Марко залишався в школі, ходив вимазаний фарбами, чорнилом. До нього весь день бігали в клас якісь малюки за порадою, носили матеріал, ілюстрації, тягли цілі газети... Розмовляв з ними Марко дуже терпляче і делікатно. А сам то радився з Аркадієм, то ловив Василя Голубояра. Марко з кожним днем змінювався. У нього не залишалося часу для своїх сумнівів. Та й смішними ЕОНИ здавалися тепер Маркові!.. Кіра вже не обходила його боязко, як раніше, а Руфа з великою охотою йшла назустріч, коли до неї звертався Марко. Друзі оточили Марка особливою увагою.

А тут ще письмові роботи мало не щодня! Відповідаючи усно, можна виплутатись, коли помилився, а до письмових доводиться серйозно готуватись, і таки боязко. Ось чому перед контрольною роботою з тригонометрії десятикласники зійшлися в школу завчасно. Ще ранок не зовсім розплющив очі, лише синювате зимове вранішнє світло вливалось у вікно, а Марко Бубир біля дошки розв'язував приклади для всього класу. Йому допомагав Аркадій, бо запитання сипалися без кінця, треба було багатьом

пояснювати окремо.

Перед самим дзвінком у клас зайшов Яша Варкій — і всі остовпіли. Яша був у пенсне. Оздоблений такою прикрасою, Яша здався ще дорослішим.

— Яша, спинись! — крикнув Віктор Мартинов. — Дай надивитись на тебе. — Підійшов ближче і трохи хитнувся назад. — Людиноподібна мавпа, правда, товариші?..

Учні засміялися, але Яша не розгубився.

— Ти теж, як відомо, походиш від мавпи, — спокійно відповів він.

Яша своєю появою розігнав учнів від дошки. Його обступили з усіх боків, зазирали в очі, жартували, допитували: далекозорий він чи короткозорий?

— Ах, короткозорий! — промовила Бася Райцина. — Товариші, наукою остаточно доведено, що слони короткозорі.

— Не будемо, товариші, все ж таки проводити непезпечні паралелі, бо слон тварина благородна, — солідно сказав Марко Бубир, — чого не можна сказати про цю мавпу в пенсне.

Нарешті Яша прорвався на своє місце, і питання про те, навіщо він начепив собі на ніс квадратні скельця, залишилося нез'ясованим. Бо ніколи ніхто не чув, щоб Яша скаржився на зір або хоч згадував про нього. Невже для фасону і для краси приладнав скельця?

Кіра потягла Марка Бубиря в куток. До неї приєдналися Тамара, Бася й Руфа, і всі вони разом несподівано накинулися на Марка. Дівчата жартівливо молотили кулаками Марка, сміялися і приказували, щоб більше він Тамару не лякав, не збирався йти свататись і на вулиці не чіплявся.

— Ой, рятуйте, ці люті дівчата мене вб'ють!

Аркадій, Вова, і Віктор кинулися рятувати товариша, але їм теж дісталося на горіхи. Помстившись за Тамару, дівчата втекли в коридор і зустріли там Марусю Рожко, що, заспана, поспішала в клас. Її підганяв пронизливий дзвінок.

В клас зайшов Богдан Петрович, коли дівчата давали останні інструкції Басі Райциній відносно квітів і ще раз обдивилися великий букет, скований у Басі під партою. Справа в тому, що остаточно стало відомо про одруження Богдана Петровича з Маргаритою Генріхівною. В школу вони приходили під руку, дуже ніжно. Крім того, Богдан Петрович одягався так, ніби жив на північному полюсі: в дивовижну хутряну доху, шапку з вухами, шию замотував шарфами, замість калош — боти. Насилу пересувався бідний математик! В таке мальовниче вбрання могла нарядити його лише перелякана "королева Марго"...

Дівчатам захотілося поздоровити подружжя. Зібравши гроші, по карбованцю з кожної, вони купили букет квітів і доручили Басі піднести їх Богданові Петровичу в кінці уроку. Гуртом склали промову, порадили, як підносити квіти — все обмірковували, а Бася все ж таки хвилювалася і сиділа неначе на голках. Хлопці поставилися до цієї витівки іронічно і відмовилися брати участь.

Як завжди, перші хвилини уроку Богдан Петрович був млявий, ніби не виспався. В'ялими, в волохатих віях, сонними очима дивився на учнів, доки не записав, кого

немає в класі. Спитав, чи підготувалися до контрольної роботи — математик не любив, коли під час уроку починали шукати чорнило, папір. Сказав кілька вступних слів про уміння самостійно поводитися з формулами.

Зашелестіли зошити, заскрипіли парти, учні приготувалися записувати задачі, які Богдан Петрович диктував і писав зразу на дошці.

— Всі записали? — повернувся він до класу і глянув на годинник. Став біля дверей, обіпершись об одвірок, і пильно водив очима по таких різноманітних головах, схилених над зошитами.

Часом Богдан Петрович проходив між рядами парт, спинявся біля якогось учня, стежив за розв'язанням і, якщо бачив випадкову помилку, від неувважності чи хвилювання, вказував пальцем або швидким рухом витягав, як списа, власного олівця і підкреслював.

В класі почувалася напружена робота. Хтось шепотів сам до себе, потім пильно починав закреслювати і переписувати, інші довго думали, вхопивши руками голову.

Деякі боязко позирали на вчителя і благальними поглядами зверталися до товаришів, прохаючи порятунку від катастрофи.

Так урок дотягся майже до кінця. Вже залишилося здати роботи кільком учням.

Богдан Петрович схилювався до стола, проглядав аркушки, кидав оком на клас і на годинник, підганяючи таким чином тих, що спізнювалися. Стояла та насторожена тиша, коли останні хвилини вирішують все, бо впіймати двійку на контрольній — значить мати обов'язково погану оцінку в табелі.

Скоро закінчився урок.

Бася Райцина, розгубившись, підійшла до Богдана Петровича і, не знаючи, що говорити, мовчки віддала квіти.

Богдан Петрович спочатку не розумів, з якого приводу подаровано квіти, але розчулився, сказав:

— Дякую, товариші,— і поспішив з класу. Вже біля дверей він, ніби згадавши щось, зупинився і, обернувшись до учнів, які стояли біля своїх парт, ще раз сказав:

— Дякую! — і зник у дверях...

8

Кіт Гаврило Кирилович не знаходив собі місця, бо неймовірної величини рожевий бант на шиї бентежив його. Гаврило Кирилович — поважний солідний кіт — не розумів, навіщо його так причепурили Кіра з Басею. Ялинка нітрохи не дивувала і не цікавила його, зате метушня і заклопотаність у домі дуже йому подобалася. Він теж стурбовано ходив із кімнати в кімнату, стрибав на стільці, на столи й муркотів собі у вуса. Отож дівчата і звернули на нього увагу і замучили, приміряючи стрічки різних кольорів. Кіт змушений був підкоритися своїм мучителькам.

Дівчата збіглися завчасно, навішували на маленьку ялинку прикраси, поралися в кухні, крутилися перед дзеркалом, до найдрібніших деталей оглянули одна одну й обмірковували туалети. Над столом розвішали гірлянди, ліхтарики, поставили квіти.

Кіра зробила собі пишну зачіску, надягла довге синє плаття з яскравим комірцем і

химерними гудзиками. Бася сказала, що Кіра схожа на дівчинку з казки. Бася любить гіперболи.

Бася неприховано заздрила своїм подругам, вивчивши перед дзеркалом свою не дуже привабливу зовнішність. Вона завжди була закохана по секрету в якогось учителя, у вожатого, в артиста. Ходила кілька днів сумна, переповнена почуттям, увечері писала листи і рідко їх одсилала. Потім кохання минало. Про це Бася іноді говорила дівчатам, сама з себе сміючись, і знаходила співчуття.

Басю любили всі за її добрість і відданість, за веселу вдачу і товариську приязнь. В компанії вона була незамінна і на кожній вечірці відразу ставала центром уваги. Смішила всіх, вигадувала цікаві ігри, імітувала тварин і копіювала знайомих, грала на піаніно, співала сентиментальні пісеньки, танцювала невтомно. Без неї враз ставало нудно, не вистачало запалу, єдності, гармонії, як в оркестрі диригента.

Ясно, що й на ялинці чи на іменинах у Кіри Бася вигадала чимало дотепних розваг. За її ініціативою Руфа намалювала карикатури на всіх гостей, а на Басю чи не найжорстокішу. Але почуття гумору не дозволило Басі образитись, і вона сама глузувала з своєї зовнішності, коментуючи малюнок.

Хитрі дівчата умовилися, що, крім їх чотирьох — Кіри, Руфи, Басі і Тамари,— жодної представниці жіночої статі на вечірці не повинно бути, а хлопців запросили сім чоловік. Запросили й Василя Голубояра, але у нього захворіла дружина, і він прийти не міг.

Батьки пішли кудись у гості, господарювала Одарка Іванівна і Кіра.

Вже все було приготовано для зустрічі решти гостей, але хлопці не з'являлися. На пишно вбраному столі навколо мініатюрної ялинки стояли страви і дві пляшки вина, за декоровані блискучим снігом з бавовни. Дід Мороз тримав у зубах люльку, а за спиною висів пакунок з цукерками.

Нарешті за дверима почувся галас. Кіра побігла відчиняти двері, а Бася помчала до піаніно і зі всієї сили вдарила по клавішах — заграла туш. Скинувши пальта, з шумом вітаючи господарку, в кімнату зайшли Аркадій, Вова, Віктор, Марко і Калістрат Тростяниця. Хлопців провели в кімнату Кіри, і вони кинулися до карикатур. Почувся сміх. За кілька хвилин зайшли ще двоє: Іван Молчанов — високий, білявий юнак, і низенький рухливий, з маленьким обличчям Абраша Залікман. їх теж зустріли музикою.

Як і завжди, центром вечірки стала Бася. Хоча зовні Бася була ніби найсолідніша, насправді серед них вона найбільш наївна. Життя вона не знала зовсім. Єдина дочка професора образотворчого мистецтва, Бася звикла, що дома все робиться для неї. Один час мати боролася з дочкою проти її надмірного захоплення зоологією. Весь світ упирався в Басі у вивчення кістяків, нутрощів, поведінки і характеру тварин. Кімната її нагадувала разом зоомузей, тераріум і лабораторію. Птахи в клітках, риби, амфібії, білі миши були постійними мешканцями й господарями. Мати ненавиділа всю цю живизну, нахвалялася викинути, але не наважувалася. До Басі приходили дивні дідусі — птахолови, знавці всяких співочих пташок, провадили з Басею глибокодумні розмови, приносили талановитих співців — дроздів, щиглят, жайворонків, чижів, зябликів,

запрошували до себе послухати геніальний спів, приміром, чорноголовки, що вивчилася передавати навіть жаб'ячий голос.

Але найбільше працювала Бася з амфібіями, і не без успіху. Самостійно робила деякі дотепні досліди. Наприклад, пересадила хвіст одного тритона до тулуба іншого, і хвіст приріс. Про це було надруковано в науково-популярному журналі, а Бася нахвалялася здивувати світ ще цікавішими дослідями. Ланцет в її руках був слухняною зброєю. Хлоп'яча вдача допомагала Басі. Наукові працівники зоосаду слухали її уважно і ставилися до неї з повагою. В царстві тварин Бася почувала себе, як в своїх володіннях.

— Аркадій Аркадійович надягли галстук, це подія, товариші,— схиливши голову, сказала Бася, привітавшись.— А черевики Вови блищать, як ніколи. Сам начищав?

— Зверніть увагу на гостру, як лезо, складку штанів. Три дні прасував... Готувався. Таке свято сьогодні, що інакше не можна,— відповів Вова, не відриваючи очей від карикатури. Дивно, яким чином Руфа зуміла так влучно передати риси характеру і смішні сторони своїх співучнів?

Руфу вихваляли. Вона робила вигляд, що це її не обходить, наче говорять про когось стороннього. Чорне плаття робило шкіру її ще білішою, а обличчя немов відсвічувало, строге, одухотворене. Такі обличчя бувають на класичних картинах, вічно молоді, як вічно молоде мистецтво. І не скажеш, що Руфа хазяйнує дома, адже її батько і мати працюють на фабриці, приходять пізно, а старенька бабуся доглядає маленького брата Юру. Хлопчик, так само як і сестра, любить мистецтво і постійно виправляє малюнки Руфи, коли нікого немає в кімнаті. Особливо приваблюють Юру фарби. Де не заховає їх Руфа, він неодмінно знайде і підправить малюнки сестри, ще й розмалює зошити, стіни, навіть підлогу. Куди ж від нього сховаєшся в одній кімнаті? Яку вигадася кару, коли цьому художникові всього шість років?

— Чудово, Руфо, їй-богу, талановито! — якимось особливо сказав Марко, показавши на карикатури. З Руфою вдвох стояли вони біля стіни, а інші товариші скупчилися біля патефона. Починалися танці, але дехто з хлопців не вмів танцювати, і Кіра підхопила Руфу, Бася вела Тамару, тоненьку, у вузькій спідниці, легку, як очеретину. Вова запротестував і спробував танцювати з Басею. Після того як він наступив їй двічі на нові світлі черевики, Бася вирвалася:

— От ведмідь! — і знову розлучила Віктора з Тамарою. Віктор уважно стежив, як перебирає Тамара ногами, і жалкував, що досі не навчився танцювати — все немає часу, та й соромно вже тепер починати вчитись. Він стояв у своєму військовому одязі, стрункий, ніби вилитий з металу. Іншого одягу Віктор не визнавав, йому здавалося, що піджаки й довгі штани метляються і заважають ходити. Батько, машиніст-залізничник, підтримував усіма силами патріотичні пориви юнака. Єдиний син був його гордістю і надією. Ведучи поїзд у степах, просторами радянської землі, машиніст нудьгував за Віктором, уявляв собі свого сина видатним командиром Червоної Армії, хоробрим, мужнім, непохитним.

Закрутилася ще одна пластинка, але більше танцювати хлопці не дозволили,

запротестували. Годі вже! Тоді Бася сіла за піаніно і оголосила смішним, густим голосом, наслідуючи конференсьє:

— Бетховен, "Місячна соната", псує музику віртуоз-зоолог Бася Райцина.

Грала вона напам'ять, без нот. Візерунки мелодії, що наповнили кімнату, були прекрасні. Дівчата притихли, обнявшись, хлопці розмістилися всі на широкому дивані, зацікавилися, заколисані музикою.

Бася похитувалася на стільці, закинувши голову, зосереджено примруживши очі під окулярами.

Пальці її, гнучкі й рухливі, літали по клавішах, мов на крилах.

Сховавшись за спину товаришів у самий куток дивана, Марко наморщив лоба і заплющив очі. Музика впливала на нього надзвичайно. Він соромився цього, але не міг протистояти її силі. Міг слухати без кінця з завмираючим серцем, забувши про все на світі. На останні гроші купував квитки на концерти і ходив сам, без товаришів, щоб ніхто не заважав, коли величні звуки переповнювали його, підіймали над світом... А тепер Марко забув, що біля нього товариші і грає Бася. Спочатку перед його очима швидко пролетіли роки його життя. Теплом зогріла думка, що скоро на комсомольських зборах його прийматимуть у комсомол. Як гарно вірити у сердечну дружбу, яка, виявляється, таки є на світі.

Ще билися звуки, завмираючи по кутках, а руки Басі вже впали, повисли відпочити. Не хотілося ворухитись, але хотілось їй віддячити. Кіра підбігла і поцілувала Басю, всі били в долоні, схопилися з місць. Бася зробила реверанс і пробігла знову пальцями по клавішах, проспівала жартівливий романс про любов, про весну, про місяць і маленького некрасивого хлопчика, який покохав зрадливу красуню... Голос Басі тремтів. Не докінчивши романса, вона раптом опустила з силою пальці, взяла акорд і почала пісню про червоні полки, що пройшли степами, лісами, пісками широку землю, били ворогів, засіваючи їхніми трупами долини і гори. Пісню підхопили всі гуртом, і кімната стала тісною, бо така пісня любить простір і широчінь.

— Товариші, оголошується перерва. Беріть стільці і негайно до столу,— запропонувала Кіра.

Двічі повторювати запрошення не довелося. Із стільцями в руках гості з'юрмилися біля дверей другої кімнати, вражені світлом і фарбами. Кожен дивився на стіл, що приваблював фантастичним блиском ялинки і добором страв,— небагатим, але вмілим. Посередині у святковому вбранні стояла ялинка. Дівчата справді виявили смак і винахідливість. Над столом звисали гірлянди квітів і різнокольорові повітряні кулі. Висіли ліхтарики, і в кожній тарілці лежала квітка. На хвилину всі замовкли, потім Бася розсадила гостей.

Один вигляд столу породжував апетит, а щедрість господарів ще більше загострювала його.

Але Тамара надула губи і підняла вузькі сухорляві плечі. Раніше вона думала, що Бася жартує, загрожуючи посадити її між Марком і Калістратом Тростяницею. А воно так і вийшло. Протестувати було незручно, і Тамара кинула палкий погляд на Віктора,

котрий непогано себе почував на другому кінці столу між Руфою і Аркадієм.

В центрі господарювала Кіра. Вона стояла, схрестивши руки, і командувала, доки не задзвеніли ножі і виделки. Тоді її змінила Бася.

— Частуйтеся, тільки пам'ятайте, що наїдатись надміру шкідливо. Не беріть прикладу з Вовки, що став уже зовсім товстий. Погляньте, як жадібно знищує він очима холодець,— повчала Бася.

— Басенько, замовкни, будь ласка,— ніжно сказав Вова з страшним виглядом свого обличчя. Всі засміялися.

— Призначаю розпорядником церемонії Аркадія Трояна. Зніми сніг з тієї пляшки,— королівським рухом повела вказівним пальцем Кіра. Вино викликало щирий захват. Кожному припало точно по чарці золотого іскристого вина. Світло спалахнуло в чарках вогненними кристалами.

— Шановні товариші!.. Кіро, сядь і не гуди, я приступаю до виконання своїх обов'язків,— страшливим виглядом і тоном хотів налякати присутніх Аркадій.— Тут зібралися майбутні командири Червоної Армії. Сподіваюся, ніхто не буде заперечувати? Крім того, їхні, так би мовити, друзі і натхненниці. Тому за столом запроваджується сувора військова дисципліна. Всі підлягають мені і слухають без заперечень. Без мого дозволу ніхто не має права нічого...

— Вибачте, товаришу розпоряднику, а можна без вашого дозволу тиснуть ногу під столом, як оце робить мені Віктор Мартинов? — з цікавістю спитала Руфа дитячим голосом. Сміх гримнув і розігнав усю урочистість Аркадійової промови. Віктор почервонів і перекричав нарешті всіх:

— їй-бо, випадково торкнувся! — йому горіли вуха, бо Тамара Незабудь дивилась в упор і гіпнотизувала його, як лев ягнятко.

Всім відомо, що Тамара з неприродним запалом відкидає ревності, ці буржуазні забобони, на котрі здатні тільки відсталі елементи. Щоб Тамара ревнувала? Такого ніколи не може бути! Вона може кому завгодно за кілька хвилин довести, що в соціалістичному суспільстві, де чоловік і жінка рівноправні, не може бути місця ревностям. Але... Віктор сидів такий приголомшений під вогненным поглядом Тамари, що Руфа змилостивилася над ним:

— Не дивись так страшно, Тамарко, я пожартувала. Віктор випадково торкнувся, а ти вже...

— Що вже? — удала здивування Тамара, обірвавши Руфу на півслові.— Страшенно потрібно! Не розумію, як може комсомолка ревнувати! Я б з такою і розмовляти не стала...

— Я вам слова не давав, тут не збори! Хто там їсть? — стукнув по столу Аркадій.

— Аркадію, не муч...— благаючи, заскиглила Бася.

— Мовчать! — кашлянувши, Аркадій обвів очима своїх підлеглих і почав промову: — Мої бойові друзі! Нам усім по вісімнадцять років! Кіра сьогодні теж вступає в дев'ятнадцяту весну свого життя. Друзі мої! Ви заплющіть на хвилину очі і подумайте: вісімнадцять років! Які могутні права дає Кірі її повноліття... Наприклад, вона може

цілком, як доросла, одружитися!.. Вона може без заперечень з боку старших носити довгі плаття і високі каблуки, на заздрість п'яти-, шести-, семиї навіть восьмикласникам. Яке це щастя пишатися перед тими пігмеями, що проводжають тебе заздрісними поглядами.

Приблизно в такому чудернацькому стилі намалював Аркадій принадність повноліття Кіри...

За Кіру, за її вісімнадцять років, за новорічні дні весело випили стоячи. Тільки Марко не випив усього вина, а дівчата, випивши, скривилися. Після цього, хоч як силкувався Аркадій, встановити дисципліну за столом уже було неможливо. Дух радості і святкового настрою оволодів усіма. Навіть Тамара змилостивилася над Віктором і не дивилась більше на нього страшним поглядом. Марко Бубир весь час розважав її, і вона мало не давилася від сміху.

Спалахували дотепи й жарти. Розпалювалися суперечки.

Найбільше точилися суперечки навколо Аркадійового виразу, що дівчата є лише натхненниці і друзі майбутніх командирів Червоної Армії. У відповідь на кілька слів, уїдливо кинутих з цього приводу Марком Бубирем, Руфа назвала його рицарем печального образу і так подивилася, що він не насмівся як слід їй відповісти.

— Я малюватиму картини, що кликатимуть на бій з ворогом, як бойова сурма. Мій пензель стрілятиме поряд з гвинтівкою,— закінчила Руфа.

— Звичайно, можна воювати й пензлем, але краще справжньою зброєю, якої досить у Червоної Армії,— відповів Віктор.

— Ах, який розумний! — через увесь стіл крикнула Тамара.— Я буду педагогом і кого ж, ти думаєш, я буду виховувати?

— Мені жаль твоїх вихованців,— басом проказав Вова.

Потроху за столом почалися бесіди на тему, яка останнім часом найбільше хвилювала десятикласників... Що швидше наближався час закінчення школи, то більше було тривожних розмов про майбутній фах і про свою роботу. Більшість товаришів уже знали, куди їм доведеться складати іспит. Тільки Бася ще вагалася, і тепер Віктор зрізався з нею:

— Ти, Басю, мізантроп. Ні, це не парадокс... Звичайно, ти добра й доброзичлива, хоча рекорд доброзичливості побиває, як відомо, Руфа. Ти добра насамперед з тваринами. Ти їх любиш і всю свою увагу віддаєш мишам, жабам та іншим противнющим витворам природи. А де ж людина? Я розумію, що таке наука, але ти маєш змогу займатися наукою, закінчивши медичний інститут і ставши лікарем.

Бася сперечалася завзято, зіскакувала з місця, пищала, щоб довести Вікторові, який він неук. Але, признатись одверто, це було її найболючішим місцем — вона ще вагалася, чи йти їй на біологічний факультет, чи в медичний інститут. І схилилася до останнього. Особливо впливала на неї Кіра своїм запалом і захопленням майбутньою роботою лікаря.

Аркадій спробував ще раз виявити свою владу за столом, але його ніхто не слухав, і він махнув рукою на дисципліну. Дивився на Кіру, що на хвилину замислилася злякано,

здивовано, ніби в цьому галасі перед її очима з'явилися привиди. Але розмови не вгасали. Суперечки спалахували знову, і в цій галасливій веремії замислюватися не було часу. Марко вже запалив тонесеньку цигарку, і смердючий дим покружляв під стелею. Тамара таки пересіла до Віктора і щось шепотіла йому над вухом, знищуючи цукерки. Бася розсмішила Калістрата Тростяницю, і той, захлинаючись, закинув голову й нестримно реготав. Сама Бася сиділа рівно, немов проковтнувши шпагу, і лише всміхалася, аж поки не залилася верескливим сміхом, показавши повен рот рівних білих зубів.

Потроху почали вставати з-за столу. Вова носив кольоровий ліхтарик, поклавши в нього цукерки замість свічки. Марко годував на колінах кота і провадив з ним розмову на високі наукові теми. Гаврюшка слухав його з презирством...

Уже більшість гостей перейшла в кімнату Кіри.

На прощання трохи потанцювали і шумно зібралися додому. Руфа залишилась у Кіри ночувати. Дівчата перецілувалися, і уривки розмов глухли на сходах...

9

Над головою загуркотіло. Здавалося, заворушилася стеля. Це в квартирі нагорі щось пересували, мабуть, меблі, і важкі кроки гупали з кутка в куток... Аркадій, закривши очі, уявив собі приміщення сусідів, котрі жили над стелею. У них він ніколи не був, бачив кілька разів тільки високу вродливу жінку, що водила за руку по сходах рожевого, слухняного і говіркового хлопчика. Хлопчик нагадував картинку з дитячих книжок — великі очі, вогкий ніжний рот і біляві кучері.

Знову щось перекотилося на стелі, як весняний грім...

Аркадій чекав весни, що несла з собою стільки новин. Подасть заяву в академію, тим часом іспити, закінчення десятирічки. Вийде за двері середньої школи, залишить там усі дитячі мрії.

Поволі вже надходила весна. Вранці під дахами висіли крижані бурульки, а в ринвах гуркотів, обвалюючись, лід, обігрітий сонцем. Стежити за веселою мандрівницею-весною не було часу — дні йшли важкі, заповнені турботами й працею. Треба обов'язково закінчити школу на "відмінно". Директор кілька разів провадив бесіди з десятикласниками, аналізував успіхи кожного учня і загрожував, що знижок нікому не буде. Ольга Карлівна примушувала повторювати всю історію і через день працювала ввечері з тими, хто не встигав за програмою. Богдан Петрович став кусючий, справді як джміль, і похмуро гув на уроках математики, сипав нові й нові завдання... Мова, література...

Все це не страшно... Аркадій поклав на стіл газету, одсунув книжки. В кімнаті лежала тиша, серед якої легко мріється. Вістрям свого блискучого корпусу повернулася до Аркадія ракета, яку так просто закінчував він у думках. А насправді модель стояла непорушна й забута. Закінчено лише розрахунки й деталі автоматичного керма. Все інше доведеться залишити на літо, а може, й не на одну ще зиму та літо.

Про Медового вже й не згадував Аркадій. Одного разу тільки чув на східцях його голос, що змішувався з лагідним сміхом Наталі Павлівни. Вона теж заходила рідко. А

Ярема забігав на хвилинку і зразу тікав, бо працював безперервно і напружено то на заводі, а то вночі дома. Кінчав рисунки якоїсь надзвичайної машини, а на літо збирався в далеку туристську мандрівку.

Віктор, що здав учора на "відмінно" кулемета, збирається в академію механізації і моторизації. Все турбувався, чи пройде по здоров'ю, але лікар заспокоїв його. Вова Порада договорився з братом у Москві — вступає до Повітряної академії. Завів суворий розпис дня і педантично дотримується режиму... Навіть Марко Бубир, спантеличений власним самообманом, "трагічна постать сучасності", тепер глузує з своїх недавніх витівок. Непомітно переробило його життя — Марко вступає в комсомол, подає на фізико-математичний факультет...

Так і роз'їдуться всі по різних містах, але працюватимуть в одній товариській сім'ї, на одній добрій, своїй, радянській землі.

Виростають люди... Виплекала, виховала їх школа і життя. Дівчата теж... Аркадій бачив біля себе кожний рух і кожну посмішку Кіри, яка вміла бути непримиренною до несправедливості. Тепер вони зустрічаються просто, і скільки переговорено, і скільки мрій! Заходить Кіра до нього, він по-дружньому до неї, і вони розуміють одне одного з кожного слова, коли вештаються по вулицях або сидять у кімнаті за безконечними розмовами.

З матір'ю у Кіри все не налагоджуються справжні взаємини. Обминають вони гострі теми, мало бувають разом, і десь тліє чи неприязнь, чи недоговореність, і від цього — щоденна напруженість, коли доводиться їм бути вкупі. Зовні цього, може, ніхто й не помічає, але мати нервується. З батьком Кіра дружить, як і раніше. Ганна Дмитрівна трохи заздрить доньці, але гордо мовчить.

У Аркадія з матір'ю зовсім інші взаємини. Недавно він підійшов до Надії Василівни і раптом помітив, що у неї з'явилася смуга сивини над лобом. Аркадію стиснуло серце від жалю, але матері нічого не сказав. Спить вона тепер погано, з куточків очей до скронь появилися нові риски зморщок. Та вона б і не стерпіла ніяких жалощів! Ця кам'яна жінка вміла страждати мовчки і якнайдалі в серці ховати свої болі. Що їй скажеш? Мовляв, постаріла... Він тільки ніжніше став поводитися з нею і з великим зусиллям тягнув у кіно або в театр, щоб не залишалася наодинці. Особливо останній час, коли Василю Карповичу таки зробили операцію в інституті нейрохірургії і вже понад тиждень не було від нього ніяких вістей.

Надія Василівна годинами ходила по кімнаті або сиділа за столом, схиливши голову на руки. Аркадій їй не заважав. Про Василя Карповича він сам не починав розмови, а намагався розповісти матері веселі історії або розповідав про свою роботу, про товаришів, і на якусь годину одволікав увагу Надії Василівни від її думок. Ішов з нею гуляти; ходили під руку по холодних вулицях; з дахів тоді ще кушпелив сухий сніжок, Аркадій з любов'ю тиснув руку матері до себе. Надія Василівна тулилася до сина. Можна було подумати, що це йдуть закохані. Через свою увагу до матері Аркадій вечорами не так часто зустрічався з товаришами, і хтось навіть пустив поголос, що мати його не пускає. Аркадій сміявся, але навіть Кірі не розповідав, чому доводиться

бувати йому часто з матір'ю.

Додому мати приходила пізно, значно пізніше, ніж раніше. Робота відривала її від сумних думок, і залишатися дома наодинці, на очах сина, Надія Василівна, мабуть, не хотіла. Аркадій постійно сидів у своїй кімнаті. Він часто згадував полковника Пораду. Полковник впливав на Аркадія непомітно, може, навіть мимохіть, але впливав глибоко. Впевненість і переконаність полковника, уміння зразу глянути в саму глибину і суть життя впливали на Аркадія якнайкраще. Кожне питання, яке колись зачіпали вони в розмовах, відразу ставало ясным і зрозумілим. Одного разу Василь Карпович розповідав про боротьбу з іноземними шпигунами, порушниками кордонів та ворогами, що причаїлись і допомагають їм. Вони пролазять і шкодять всюди. Повинна бути мобілізована кожна родина, кожен громадянин.

Аркадій запально говорив про ворогів, про свою ненависть до них. Він не припускав, щоб ворог міг підлізти до нього.

— Я схоплю його за горло, я не розумію, як мене може обдурити ворог, коли я ненавиджу його, коли я люблю свою Батьківщину. Я...

Василь Карпович вислухав захоплені, справді глибоко щирі слова Аркадія і після паузи промовив:

— Самої ненависті до ворога ще замало. Треба уміти розпізнати ворога, треба бути пильним... Май на увазі — ворога, який діє поряд тебе, найважче викрити. Тут пояснення непотрібні...

Але Аркадієві й тут потрібні пояснення, бо він прагнув героїчного, великого вчинку, чекав нагоди виявити відвагу, мужність, чекав нагоди віч-на-віч зустрітися з таким ворогом, щоб показати себе. Не уявляв, як може ворог обдурити його, Аркадія, який ненавидить того ворога, має сильні м'язи, здорове тіло, міцний несхибний дух... І на цей раз уперше не погодився з Василем Карповичем, хоч той наводив приклади, коли диверсанти використовували відсутність пильності у окремих наших людей, щоб робити своє зрадницьке, прокляте діло.

"Коли б я був на місці тих людей, ніколи не дав би обдурити себе... Ніколи!" уперто думав Аркадій, слухаючи оповідання полковника.

Так і залишився Аркадій із своїми поглядами. Життя здавалося йому значно простішим, ніж воно є насправді. Небезпека не лякала його, смерть уявлялася надто далекою і смішною, у вигляді шкільних наочних приладів з анатомії.

Втіху і спокій Аркадій знаходив з товаришами. З Кірою вони могли годинами бути вкупі, і кожна найнебезпечніша тема розмови, звеличена почуттям, набирала особливого змісту. З Кірою було легко, і Аркадій шукав зустрічей з нею.

Любив дивитись у променясті очі Кіри, шукати в них глибини, як у вечірньому небі, що таємниче мигтить і на нього ніколи не можна надивитись, мріючи про безмежність вічного простору. Розмовляли годинами, не вгаваючи, вештаючись по вулицях чи сидячи в кімнаті, овіяні подихом своїх почуттів. Намічали шлях, яким збиралися проходити через життя, і зростали навколо них казкові вежі.

Випадково до Аркадія цими днями зайшли Руфа з Кірою, потім завітав Вова з

книжкою під пахвою, як завжди. Вечоріло... Шовкові оранжеві хмари просвічували крізь химерний візерунок рідкого гілля дерев.

Не хотілося запалювати електрики, в такому присмерку розмовляється особливо душевно, щиро.

— Ким ти хотіла б бути, Руфо, коли б не прагнула стати художником?— спитав Аркадій, сидючи на столі, бовтаючи ногами в повітрі і дивлячись на Руфу, що притулилася до Кіри на дивані.

— Коли б не прагнула бути художником? — перепитала Руфа і мрійно замислилася.— Я б хотіла продавати квіти. Це така втіха. Завжди біля тебе літо, стоїш у крамниці, немов у вінку, і упиваєшся найніжнішими кольорами, барвами, пахощами. На твоїх очах народжуються нові квіти. І не лише продавати я хотіла б, а й розносити кошики з квітами по квартирах. Щоразу приносиш людям радість, зустрічають тебе як дорогого гостя, бо ти приносиш справжню, непідроблену красу...

— І дають карбованця на чай...— похмуро перебив Вова. Сьогодні в нього вселився диявол протиріччя, і лірика зараз не знаходила місця в душі Вови.

— Від тебе інших слів не діждешся, все спотвориш,— розсердилася Руфа.

— Якщо фашисти нападуть на нашу Батьківщину, я хотіла б потрапити у ворожий тил, скажімо, в столицю фашистської держави, і зробити якийсь самовідданий вчинок,— сказала Кіра.— Жорстокий терор і стан облоги в ворожому місті, увечері гаснуть вогні, темрява, жах. В першу ж ніч вилітає радянська ескадрилья з тисячі аеропланів громити центр столиці. Та як вони знайдуть, де саме центр міста? Всюди темрява. Мені випадає доручення — яким завгодно способом вказати радянським пілотам, куди кидати бомби. Що його робити, коли всюди патрулі, за всіма стежать, не будеш ти нести балон з горючими речовинами! Впіймають фашисти, розтерзають! Я надягаю плаття, насичене такою речовиною, що горить, як блискавка, її не можна зразу погасити ніяк, особливо водою чи накривши матерією. Вибігаю я на площу — і вмить спалахує величезна пожежа, яскраве полум'я здіймається вище будинків. Це горю я... Першу бомбу кидає, приміром, Вовка і вона розносить площу.

Палаючими очима дивилася Кіра на стихлих товаришів. Нарешті Аркадій передихнув і промовив:

— Які страшні речі ти вигадуєш, Кіро? Справа в тому, що я, сидючи спокійно десь під Москвою чи під Києвом, розгромлю фашистську фортецю своїми ракетами через кілька хвилин після їхнього нападу.

— А ми й забули про твої ракети! — з іронією сказав Вова. Він ніколи не пропускав нагоди поглузувати з Аркадійових ракет, як і Аркадій — з орнітоптерів Вови..

...Думкам, спогадам було вільно, і вони розгорталися в цілі картини. Раптом хтось чужий подзвонив, і все зникло. Мати дзвонить інакше. Аркадій схопився з стільця, зробив кілька кроків. Хатня робітниця відчинила двері і після короткої розмови пішла в кімнату матері. Напевне приходив листоноша. Але зібрати свої думки Аркадій уже не міг, підійшов до полиці і мимоволі рахував книжки, перечитував назви. Розглядав так, ніби знаходився в музеї або в чужій бібліотеці. Крізь стіну просочувалася елегійна

мелодія,— грала на роялі Наталя Павлівна. Яреми немає дома, і вона нудьгує. Уявив собі, як пливуть тонкі пальці по клавішах, потім враз руки збігаються, ніби жменями сиплють звуки у повітря. Музика урвалася зненацька, і неясний відгомін розмови на високих тонах долетів до вуха. Значить, Ярема дома. Хіба зайти до нього? Давно не бачилися. А коли там Медовий? Ото була б зустріч! Цікаво, що б вони сказали один одному? Знову заворушилася неприязнь до цієї непроникливої людини, якій Аркадій допоміг познайомитися з Наталією Павлівною. А все ж таки цікаво, якщо Медовий справді там,— захоче вийти поговорити чи ні?

Намірився вже йти, та брязнув коротенький материн дзвоник. Аркадій пішов до стола і чомусь бренькнув струнами скрипки. Підсвідомо відчув, що його весь час тягло заграти. Тепер уже пізно. Зараз зайде мати, і вони погомонять, а там треба сідати за уроки. Може, і з хлопців хтось завітає...

Робітниця щось сказала матері, і мати поспішно, не скидаючи пальта, майже побігла в кімнату. Значить, справді був листоноша...

Настала хвилинна пауза, стояла така тиша, немов навколо нікого не було.

З вулиці раптом вдерся шум і затремтіли шибки — проїхав грузовик, з хрипом прокладаючи собі шлях. Вдалині шумувало місто у своєму вічному, зачарованому русі. Аркадій любив місто і всім серцем відчував його ритм. Вони з Кірою часто без ніякої мети вешталися по вулицях, пірнали в глухі провулки, щоб знову вийти на світло ліхтарів, змішатися з натовпом. Іронічно поглядали вслід парам закоханих, що ніжно припадали плечима одне до одного, не відчуваючи землі. Сміючись, ставали в чергу біля каси кіно, лічили вікна в будинках і мріяли про своє майбутнє.

Мати спинилася в дверях. Аркадій миттю повернувся до неї і від несподіванки застиг на місці, потім швидко простягнув до неї руки. Вона стояла одягнена, в пальті і в синьому береті, з-під якого віночком вибивалося волосся. Рум'янець грав на щоках. На губах ворушилася щаслива посмішка, а очі були повні сліз, чистих, блискучих, як вранішня роса. Треба було

тільки блимнути повіками, щоб сльози перекотилися через повіки і потекли по щоках.

Аркадій пошукав у матері на обличчі пояснення цього збудження і, не знайшовши, підійшов до неї. Вона схопила його за ший міцно, судорожно і цілувала щоки, волосся, очі, не говорячи жодного слова і залишаючи йому на обличчі теплі краплини сліз. Потім затихла у нього на грудях, тримаючи в руці телеграму, зібгану в кулаці. Аркадію стало ніяково. На секунду мати здалася йому чужою. Вперше в житті він бачив її сльози. Треба щось сказати, але слів не знаходив, і вся сцена була незрозуміла, химерна, дивна. Що сталося?.. Вихопив з рук Надії Василівни телеграму, затиснуту в кулак, і прочитав лаконічні чітко надруковані слова:

"Вернувся зір тчк видужую оновлений для нового життя мрію бачити тебе цілую Василь".

Аркадій палко притиснув матір до себе.

Аркадій підійшов до гурту, коли Яша Баркін, оточений невеликим колом співучнів, розводив свої теревені. Квадратні скельця пенсне виблискували, в них відбивався весняний світлий день.

Крізь вікно лягли на підлогу пасма сонячного проміння.

Вже давно точно вираховано дні, що залишилися до іспитів. Найближчими темами розмов стали питання вибору майбутньої професії. Навідувалися в школу представники різних фахів — військові, лікарі, агрономи, інженери — і провадили бесіди з десятикласниками. Здавалося, кожна професія цікава, потрібна, захоплююча, але багато учнів вагалися і сьогодні погоджувалися йти в медичний, завтра в індустріальний інститут, у військову школу чи в університет. Залишаючись наодинці, прослухавши критику товаришів, приходили знову, переповнені сумнівами, і гаряче шукали порад. Аркадій, Вова і їхні друзі розгорнули агітацію за військові школи. Виступали одностайно не лише на зборах, а й сперечалися в класі і на вулиці. На їхній бік уже перейшло кілька хлопців і тепер спокійно гуртом готувалися до іспитів. Тростяниця і Залікман здружилися з Аркадієм, з Віктором. Тростяниця збирався подавати в школу зв'язку, а Залікман — у танкову.

Про військову школу Яша Баркін не хотів і слухати, мотивуючи своє відмовлення тим, що в нього поганий зір. Та ніхто особливо його і не агітував... До кожного з фахів Яша підходив насамперед з погляду майбутнього заробітку. Він точно знав, скільки заробляє інженер, педагог, лікар... Крім того, йому хотілося знайти таку професію, щоб мало доводилося працювати або й нічого не робити, а заробляти побільше. Про це Яша говорив одверто, не приховуючи своїх поглядів і навіть вихваляючи такий підхід до життя.

Спочатку Яша хотів вступати в кіноінститут на акторський відділ, але здібностей у нього не виявилось. В режисерській роботі Яша розчарувався, поговоривши з молодими режисерами, яким не давали відразу самостійно ставити шедеври, а примушували проходити практику з досвідченими режисерами і роками ще вчитись, багато працювати. Такі порядки теж не до серця були Яші. Йому б зразу стати ушлявленим кінематографістом з грудьми, прикрашеними орденом, обдарувати людство новим "Чапаєвим"!

Розчарувавшись у кінематографічній кар'єрі, Яша засів писати вірші, оповідання, навіть спромігся на кілька сторінок п'єси — героїчної трагедії. В школі хвалився, що література — це просто забавка, а не робота. Письменники нарочито говорять про якісь труднощі своєї професії, вигадали різні творчі секрети для молодого смертного. Дурниця!.. Ніяких труднощів немає, все ясно, зрозуміло. У нього, у Яші, виходить не гірше, ніж у Маяковського, Горького, Роллана — про різну дрібноту і говорити нема чого. Скоро прогримить ім'я Яші Баркіна, натхненного співця, увінчаного лаврами і славою! Яша почав зачісувати волосся вгору, театральнo замислюватися, добирав рими, впрівав над діалогами трагедії і похвалявся успіхами. У стінгазеті вмістив пару наївних, риторичних віршиків, за які Вова висміяв його і не називав тепер інакше, як віршомазом. Яша не ображався, тільки загадково дивився з-під пенсне. Він чекав

відповіді з редакції газет і журналів, куди розіслав свої вправи.

Відповіді надійшли майже одночасно і всі однакового змісту: твори слабкі, несамотійні, неграмотні, треба багато вчитись, працювати. Для цього потрібні роки, і по надісланих зразках важко сказати, чи є у автора здібності, чи немає. Яша образився і більше не сідав до стола. Мрії про славу відлетіли в країну забуття. Зачіску знову став робити за старим зразком, з проділом і з чубчиком на лобі.

— Ну, що ж, погуляю рік, нехай старик заробляє, а я придивлюся, що мене цікавить. Чого мені поспішати? Я людина вільна,— говорив Яша учням, які обмірковували своє майбутнє. З погордим виглядом він критикував професії, згадувані товаришами.— Непогано було б стати актором, але вечори пропадають, що за інтерес?.. А бути лікарем, ні, дякую! Нехай інші колупаються в трупах. А доки на інженера вивчишся, голова облізе від математики. Ненавиджу я формули, обчислення! Найкраще нічого не робити, люблю ледарів! Правда, Марусю? — засміявся Яша.

Маруся зітхнула і з жахом сказала:

— Мені сняться кошмари алгебричного пекла, коли починаю думати про іспити. Не витримаю і втечу! А дома тебе пиляють...

Прослухавши такий глибокозмістовний діалог, Аркадій не міг не встряти в суперечку. Він стояв, засунувши руки в кишені, і через голови звертався до Яші:

— Послухаєш такі сентенції і починає здаватись, ніби розмовляєш з людьми нерадянськими. Не знаєш, що й відповісти на таку одверту прихильність до ледарства. Ще можна зрозуміти Марусю...

— Чому? — струснула кучерями Маруся.

— Тому, що у тебе завжди був нахил до рослинного життя. Ти пробач мені за різкість... Ну, одружишся там, набридатимеш чоловікові, діти підуть...

— Ніколи в світі! — з розпачем крикнула Маруся.

— Не зарікайся,— одмахнувся Аркадій.— Але цей теоретик ледарства дуже мене обурює.

— Кожен захищає свої погляди,— перебив Яша, але вже без особливого апломбу.

В суперечці з Аркадієм Яша завжди втрачав свій впевнений тон, багатослівність зраджувала його, і він міг одбиватись лише окремими реченнями. Чомусь так впливав на нього лише Аркадій, з іншими учнями Яша розмовляв з цілковитим почуттям свої зверхності і переваги.

— Погляди? У тебе є погляди? Це відкриття дуже важливе. Я хотів би, щоб зразу після іспитів ти потрапив у самотійне життя, без батька. От була б картина! Мені хотілося б побачити через кілька років, що з тебе вийшло. Як ти...

— Аркадію Аркадійовичу, почекай,— перебила, протиснувшись, Бася — Просив Голубояр, щоб ти зараз зайшов до директора. Тебе там хтось хоче бачити, тільки негайно. Голубояр теж там...

Не закінчивши розмови, Аркадій пішов по коридору серед звичної метушні і шуму перерви. Мав бути останній урок, що його завжди найважче досиджувати. Весна манила надвір. Глянув у вікно. У блакитній глибині плавали розпорошені прозорі

хмарки; вони танули над містом.

Зима минула хутко й непомітно. Весна надійшла несподівано, ніби тільки вчора зникла і оце з'явилася знову. Молодість не вміє лічити і цінувати днів, бо попереду прослалася незчисленна черга їх... Весна... Сині проліски в букетиках на вулицях, зелень першого листячка на каштанах — глянсуватого, ніжного, скорченого після зимового сну. Сонячне проміння, рух фіолетових, оксамитових тіней на тротуарах, золоті відблиски ліхтарів на асфальті після першої пряжі весняного дощу.

Важко було сидіти над книжками. Тягло за місто, на простір, до лісу.

"Навіщо кличе директор?" — думав Аркадій, спускаючись по східцях. І знову згадав, що до закінчення школи залишилось небагато днів. Подивимося, що з нього вийде! Вибирати собі професію не жарт. Хоч, правда, в будь-якій галузі головне — це якнайбільше принести користі любій радянській Батьківщині, що виростила, виховала і проклала всім їм шлях до життя. Отже, чи правильно вибрав собі електротехнічну військову школу? Може, десь в іншій галузі принесе більшу користь. Чудово було б і геологом стати, шукати в надрах землі скарби, сховані від людського допитливого ока. Завжди бути серед природи з її таємницями. Або в Арктику поїхати, зустріти грудьми стихію, перебувати в жорстокій боротьбі, в дикому свисті урагану... На капітанському містку, з прокуреною люлькою в зубах... Продовжувати геніальну справу Мічуріна, примусити землю родити вдвоє, втриє більше...

А ракету не закінчено, і Медовий недаремно відмовився допомагати. Та й що ракета? Зробив малесеньку помилку — і кінець. Чи вистачить сил, таланту закінчити її? Коли б можна було заглянути хоч на мить у своє майбутнє!..

В кабінеті директора був Пилип Данилович Кужіль, Голубояр і якийсь чоловік, що з першого погляду здавався Аркадію незнайомим, бо сидів майже спиною до дверей. Коли він обернувся, Аркадій впізнав батька Яші Баркіна. Його Аркадій бачив усього один раз кілька років тому. Директор показав Аркадію рукою на стілець; сам він сидів за столом, все світло з вікна падало на його постать. У невеликій кімнаті було охайно і гарно. Папери лежали на столі в папках. Великий годинник під склом розмахував маятником. Проти стола висів портрет Леніна.

Розмова не перервалася з приходом Аркадія. Пилип Данилович, нервово потираючи руки, сказав:

— Ви хотіли, щоб прийшов хтось із учнів, ось групорг комсомолу десятого класу, Аркадій Троян... Бачите, я прекрасно розумію ваші батьківські почуття і приймаю ваші претензії, але ж не сама тільки школа виховує учня. В десятому класі у нас кращий керівник, кращий педагог товаришка Райко, ви її знаєте. Хоч, правда, іноді й кращий педагог нічого не може вдіяти. Особливо важко з старшими класами, власне, з окремими учнями, яких батьки змалку невірно виховували, всупереч школі.

Батько Яші слухав, похитуючи головою, і все намагався перервати директора, а той ніби не помічав нічого. В усій постаті Баркіна відчувалася покірна повага до Кужеля, але інколи він все ж таки недовіркою здвигав плечима і нервово ворухив пальцями складених на колінах маленьких рук. Яша трохи був схожий на батька, хоч обличчя у

старшого Баркіна з маленькою борідкою під нижньою губою — виразніше і суворіше.

— Все це не переконує мене,— скоромовкою заговорив нарешті Баркін, прослизнувши у невеличку паузу, зроблену директором.— Ось я юрист, прийдіть, будь ласка, до мене, і я дам вам точну, вичерпну відповідь на ваші запитання. Чому ж ви не можете мені сказати, що робити з сином? Цими днями Яша повернувся додому близько четвертої години ранку... Що я повинен йому сказати? — в голосі Баркіна прозвучали удавано трагедійні нотки. Аркадію здалося, що він надто часто заблимав повіками, висякавшись у картату хусточку.— Товариші у нього такі собі невиразні молоді люди, які більше стежать за фасоном галстука, за новими танцями, ніж за тим, що робиться в світі. Розмови про якісь вечірки, про гуляйки. Мене нудить від їхніх розмов! А що я можу зробити? — вигукнув Баркін, і всім стало зрозуміло, що він дуже стежить за будовою своєї промови.

— Де Яша бере гроші на розваги? — перебив Голубояр.— Хто йому справляє оті костюмчики, пошиті з такою претензією?..

— Як хто? Він уже дорослий, незручно ж ходити обідраному. А гроші доводиться давати йому після бучних скандалів. Материнське серце, вам теж відомо, м'яке, як віск. Мати обов'язково поступиться синові, він у нас один... Ось скажіть ви, юначе, чому ви на нього не впливаєте, в комсомол не втягнете?..

— Залучити можна того, хто прагне стати корисним членом колективу. А Яша осторонь від усіх тримається, друзі у нього свої, не з нашої школи. А він здібний хлопець. Але все у нього зовнішнє, для ефекту. Я знаю його давно... Сьогодні у мене була з ним неприємна суперечка про майбутню професію. Він заявив, що має змогу рік погуляти, на батьківські кошти житиме, а там видно буде.

Баркін ляснув себе по колінах і схопився з місця. Схиливши голову, з-під окулярів пильно дивився на Аркадія, доки той розповідав про суперечку з Яшею.

— Ви знаєте, тепер мені стає ясно, що й любов до своєї дитини, немудра любов, не приносить дитині користі...— раптом суворо сказав Баркін, а Кужіль радо закивав головою, погоджуючись. Баркін продовжив : — Отож комсомольці почали у вас агітацію за вступ до військових шкіл. Ну, не хочеш іти, не йди, це справа бажання і громадської свідомості... Хоча я щасливий був би, коли б Яша скоріше пішов у Червону Армію. Там з нього зробили б людину. Так ото він у відповідь на мої поради раптом начепив пенсне. Ви думаєте, йому очі болять? Ні, скельця в пенсне звичайні, отакі скельця.— Баркін підійшов до вікна і постукував пальцем у шибку.— Спеціально замовляв. Як дикун! А спробуйте з ним поговорити. Для нього немає батьківського авторитету. Звичайно, катастрофічного нічого немає, але треба щось терміново робити. Через те я і прийшов. Школу Яша скінчить, це для нього ясно, але що робити далі? Немає в юнака бойової цілеспрямованості, цікавості не виявляє ні до чого...

Баркін довго розповідав про сина, загрожував йому, обіцяв узяти в руки і уважно слухав поради Кужеля.

Аркадію не сподобався цей вертлявий чоловічок і його квітчасті промови, закінчені, закруглені, пригладжені.

Аркадій не схотів дослухувати скарг і нарікань Баркіна, вклонився і пішов до дверей. Директор стомлено попросив його покликати Яшу, щоб батько з сином при ньому могли поговорити віч-на-віч. Аркадій не бачив користі від такої розмови. Однаково дома батько не наважиться активно перечити синові, а мати буде потайки давати гроші на гулянки, на новенькі костюми...

11

Зранку оголосили розклад і порядок іспитів. Тепер це було так конкретно, що ставало мимохіть страшнувато. З двадцятого травня починаючи, що день-два треба буде складати нову дисципліну. Перевіряючи себе, кожен відкривав у підручнику щось нове: або закон вилетів з голови, або теорема забулася... Гуртувалися по кілька чоловік, щоб працювати вкупі, повторювати, перевіряти один одного. Дівчата шукали захисту й друзів серед кращих учнів. На кожному уроці радилися з викладачами, засипали запитаннями, дівчата кокетливо прохали не дуже суворо ставитись на іспитах. Учителі дружньо посміхалися, але потурати нікому не обіцяли.

Розмов і тривог вистачило на весь день, доки не витіснили їх інші справи.

Двері в клас різко відчинилися, і очі всіх звернулися до них. Всі думали, що прийшла Ольга Карлівна. Але замість неї на порозі став Мартин Іванович, посміхаючись, показуючи зуби з-під своїх гострих вусів. Його зустріли сміхом;

— Привіт Мартину Івановичу! Товариші, починаймо історію,— кинув Калістрат Тростяниця і відсунув стільця, запрошуючи Мартина Івановича до стола.

Мартин Іванович справді одступив од дверей, і з-за його спини вийшов незнайомий юнак, високий, білявий, у сірому військовому вбранні. В петлицях — золоті значки танкової частини і якісь букви.

На секунду учні здивовано замовкли, і тоді Мартин Іванович сказав, показуючи рукою:

— Оце десятий клас, впізнаєте?

За вікном заскиглила оглушливо сирена, з будинку напроти хтось крикнув, а юнак обвів поглядом клас, спинив очі на Аркадієві і неголосно відповів:

— Впізнаю, дякую, Мартине Івановичу. Здоров, Аркадію! Марку, здоров!..

— Сашко!

— Мостовий!..

Аркадію пошерхло в роті, він не міг вимовити й слова. Разом зі всіма кинувся до Сашка Мостового і міцно, довго тиснув простягнену йому руку. Вони дивилися один одному в очі, намагаючись прочитати те, що не могли висловити в цю хвилину... Потім Сашка шарпали, обіймали, розглядали зі всіх боків, закидали запитаннями. Він не встигав на все відповідати, бо ще почував себе ніяково, ніби зв'язаний. Нарешті просто сказав Аркадієві:

— Ти мені пробач за те, що тоді, давно, вийшло. Я не хотів цього, щоб так тяжко ти вдарився головою... Мені було так шкода...

— Я давно забув і не думаю згадувати. Ти, брат, змінився зовсім,— поклав руку на плече Сашкові Аркадій.— В якій школі?

— В Ленінградській танковій. Переходжу на другий курс і оце приїхав у відпустку...

Сашка оточили зі всіх боків, кожен хотів стати ближче, поговорити, спитати. Він усіх упізнав, проте ще не міг отямитися після перших хвилин зустрічі. Роздався в плечах Сашко, рум'янець рівно лежав на щоках, під високим лобом світилися великі сірі очі. Крилаті брови розмахнулися від перенісся. Волосся залишилося білим, неслухняним, як і раніше. В цьому одязі Сашко здавався соліднішим за своїх колишніх співучнів, та він був на рік старший за них.

Дівчата потягли Сашка за парту і знову обступили. Дивувалися зміні, що сталася з ним, а він, дивлячись на них, теж насилу міг впізнати Кіру, Руфу, Тамару, Басю, Марусю, і всіх інших, з ким провадив запеклу боротьбу в сьомому класі. В кількох словах розповів свою історію:

— Коли я довідався, що Аркадій тяжко вдарився головою і лежить у лікарні, зразу втік, а потім гаки повернувся і пішов до Валентини Сидорівни, пам'ятаєте природничку нашу? Ми з нею здружилися, і вона мене підтримала.

— І нічого мені тоді не сказала про тебе! Ну, гаразд, я їй покажу,— якось подитячому погрозився Вова. Учні засміялися і присунулися ще ближче.

— Я її просив, щоб не говорила. Вона влаштувала мене в іншу школу, подалі від вашої. А тут і батько переїхав на іншу квартиру, от я й не зустрічався з вами. Страшенно боявся зустрічі... А товаришів своїх покинув і вчився непогано. Перейшов у десятий клас, вступив у комсомол і витримав іспити в танкову школу. Тепер приїхав і вирішив прийти миритися з вами. Кіро, не сердишся?

— На тебе?...— здивувалася Кіра.

— Навпаки, вона вже тебе любить,— сказав Марко.

— Ясно, що люблю, а ти мовчи, бо сьогодні ти в моїх руках.

— Чому сьогодні? Як ти живеш, Марку, блідолиций мій брат? — засміявся Сашко.— Пам'ятаєш "Чорну руку"? От дурні!

— Марка сьогодні будемо приймати в комсомол,— повідомила Бася.

— Пізнувато, Марочку, ти в комсомол ідеш, давно пора. Я прийду теж на збори, можна? — спитав Сашко.

— Обов'язково приходить...

До класу тихо ввійшла Ольга Карлівна, і учні нехотя розходилися на місця, озираючись на Сашка, ніби востаннє бачили його. Ольга Карлівна сутулилася, хоч і намагалась триматися рівно, як колись. На скронях з кожним днем з'являлися нові смуги димчастої сивини, під очима залягали зморшки, і добрі бліді губи немов зсихалися. Але була вона спокійна, як завжди, ніхто не міг прочитати на її обличчі неспокою і втоми.

У нас сьогодні гість, Ольго Карлівно,— сказала Руфа.

Учителька швидко оглянула клас. Сашко, помітно хвилюючись, стояв струнко в проході біля Аркадія, не блимаючи очима, ніби чекав наказу. Ольга Карлівна довго вдивлялася, і, нарешті, радісна, материнська посмішка освітила її обличчя.

— Не гість, а справжній сюрприз! Мостовий, якщо я не помиляюся? — промовила

нарешті Ольга Карлівна і, кинувши журнал, пішла до Сашка.

— Так, Мостовий Олександр, курсант першого курсу Ленінградської бронетанкової школи,— одним подихом випалив Сашко і пішов назустріч.

— Я рада за вас, товаришу Мостовий. Така рада... Подумати тільки...— тиснула руку Ольга Карлівна. Здавалося, в її очах заблищали сльози, але вона зусиллям волі вгамувала свої почуття. Останній час Ольга Карлівна стала трохи сентиментальною — це вже ясна ознака старості.

— А ви, Ольго Карлівно, майже не змінилися, ніби зроблені з нержавіючої сталі,— всміхнувся Сашко, стоячи вільно.

— Еге, вас там у танковій школі навчають говорити жінкам компліменти? Ну, і це згодиться.— Учні засміялися, а Сашко ледве помітно почервонів.— Сідайте, послушайте урок, а потім поговоримо.

Сашко сів з Аркадієм і Вовою. Доки Ольга Карлівна записувала відсутніх учнів, він шепотів Аркадію про свою школу і розпитував, куди Аркадій думає подавати заяву. Аркадій розповів про успіх агітації за військові школи і про те, хто куди йде з товаришів. Йому було приємно, що Сашко сів біля нього і що так чудово вияснилася Сашкова доля.

— Виходить, мені не треба й виступати? — спитав Сашко.

— Сьогодні на зборах візьми слово і скажи. Ми тебе так не випустимо,— прошепотів Аркадій.

Треба було б ще багато сказати, розповісти один одному, але Ольга Карлівна вже стояла біля вікна, дивилася на другий бік вулиці, де під теплим сонцем, під наметом молодого листя, що тремтіло від подиху вітру, легкою ходою поспішали пішоходи...

— Сьогодні ми поговоримо з вами про першу п'ятирічку в нашій країні,— повернулася до класу Ольга

Карлівна.— Скажіть мені, Мартинов, про економічний стан...

Віктор устав і чекав, поки Ольга Карлівна докінчила запитання. Потім докладно відповів. Учителька продовжувала трохи сама і викликала нового учня.

Сашко слухав, згадуючи свої шкільні роки, особливо в сьомому класі. Як він тоді боявся, що його викличуть, і найбільше боявся зауважень Ольги Карлівни. Ніяк не можна було від неї сховатися! Все бачила і не любила, коли їй заважають. Здається, єдиний педагог, що вмів тоді тримати в руках його, непосидючого.

— От молодчина Ольга Карлівна! Всі учні знають історію, дивися,— прошепотів Сашко. Аркадій кивнув головою, стежачи за відповіддю.

Коли ученя кінчив відповідати, Ольга Карлівна сказала строго:

— Мостовий Олександр, не заважайте працювати.— Сашко схопився і застиг на місці, не зводячи зляканих очей з учительки.— Ага, злякався вояка,— засміялася раптом Ольга Карлівна, а за нею весь клас.— Запишу порушення дисципліни... Сідайте, сідайте,— посміхаючись, махнула рукою Ольга Карлівна, і Сашко опустився на місце, нітрохи не образившись на неї.

Після уроку учні не хотіли відпускати Сашка і всі гуртом пішли до директора,

котрий запросив його до себе. Там була Ольга Карлівна і, звичайно, Мартин Іванович. Погломоніли, посміялися. Пилип Данилович не приховував свого задоволення з появи Сашка, а Мартин Іванович усе наводив розмову на спогади про ті часи, коли Сашко був "грозою" школи.

На вулиці юрба десятикласників поволі танула, умовилися через кілька, годин зустрітися на комсомольських зборах. Весь клас хотів бути на зборах. Навіть Яша Баркін і Маруся вирішили прийти!

Аркадій і Вова останніми покинули Сашка, провівши його мало не додому. Вони повинні були прийти на годину раніше в школу, щоб гуртом перевірити заяви товаришів до військових шкіл. Тут у пригоді міг стати Сашко, і Аркадій пообіцяв забігти до нього.

— А може, ходім до мене пообідаємо, Сашко? — запропонував Аркадій.

— Ніяк не можна. Ще батька не бачив, незручно і скучив за ним.

1— Ну, гаразд, я до тебе забіжу через три години, і підемо разом. Давай адресу...

Сашко показав будинок, де оселилися його батьки.

Хлопці стояли на розі, біля невеликого скверу, під аркою з прозорих, зелених віт, крізь які пробивалося сонце і тріпотіло тигровими плямами на тротуарі.

— І за нашим містом я скучив. Дивись, які вулиці! Зеленим вихором полетіли дерева аж до річки, як на картині. Тіні грають на стінах, і будинки високі та горді і так багато сонця. Ленінград — казково гарне місто, тільки сонця малувато. Але там на кожному кроці історія. Смольний, Зимовий палац, Нева... Там починалася революція... Ленін підіймав народ на штурм...

— Там ми з тобою зустрінемося восени,— хвилюючись, сказав Аркадій.

— Я дуже радий. Я тобі все покажу там. Значить, заходь, Аркадію!

Хлопці нехотя розійшлися. Над ними підіймалося безмежне весняне небо...

12

Мати Сашкова була щаслива і світла, як весна. Вона була переповнена радістю і обдаровувала нею сьогодні всіх, кого тільки стрівала. З сина не зводила очей, і Сашко від цієї уваги намагався бути трохи грубішим, ніж звичайно, ніби стомився від материнської ласки. Схоронитись від матері він не міг в одній кімнаті, яку займали його батьки на першому поверсі маленького будинку.

Мати Сашка зустріла Аркадія так сердечно, ніби він теж був її сином, давно не баченим і рідним. Змахнула ганчіркою порох із старого витертого стільця і припрошувала до столу, ще не прибраного після обіду. Аркадій відмовився від частування, мати глянула на Сашка і одвернулася на хвилинку, мабуть, доки впаде непрошена сльоза. Мати була височенька і суха, з добрими очима і лагідними рисами передчасно постарілого обличчя. Сашко любив її більше, ніж батька.

Батьки вирядилися заради сина. Мати — чистенька, в новому ситцевому платті, в свіжій білій хустці, зав'язаній біля підборіддя. Батько — в сірому довгуватому піджаці і в наваксованих кирпатих черевиках. На колінах підіймалися пухлини зношених штанів. Маленький, гордовитий, уже напідпитку, батько підшморгував червоним носом — у

нього був хронічний нежить. Іноді він усміхався невідомо до кого, глянувши на сина, що одягав сіру, вдало припасовану до його постаті шинель. Не так одверто, як мати, батько теж милувався і пишався з сина. Але йому не хотілося показати себе абияким, звичайним муляром, і він, дивлячись на Сашка й Аркадія, ходив коло них і повчав, жестикулюючи :

— Думаєш, печі класти, фундамент виводити — це так собі... Хе... Камінь — він теж вимагає вміння, таланту, мистецтва. Танкіст... Це само собою, а на цеглу у мене рука легка і око метке. Десятник там, виконроб виміряє, а Мостовий як зробить на око, у прозору трубу міряй, точно зроблено. Точно... Всяка робота вимагає спритності і таланту. Матеріал треба знати і любити... Так я говорю?

— Так, так, батьку! Правильно говорите! — крикнув Сашко.

Мати насилу стримувала себе, щоб не посваритись з чоловіком, але в присутності Аркадія це робити було незручно, та й заради першого дня гостювання сина теж не слід. Вона тільки підбрала губи у вузьку смужечку і махнула рукою.

— Варнякає таке, що й на вуха не натягнеш. Щастя твоя цегла! Ти коли повернешся, синочку?

— Увечері, не дуже пізно. Та ви не турбуйтеся і не чекайте на мене. Я по-червоноармійському прийду, почитаю і ляжу спати.

— Та то вже наше діло, чекати чи ні... Не закажеш. Іди, голубе, гуляй на здоров'я. Бувайте щасливі, дітки.

Вона провела Сашка з Аркадієм до ганку, попрощалася ще раз, глянула на широку, міцну спину сина і пішла назад.

Їхати трамваєм хлопці не схотіли, бо манили до себе зелені вулиці, переповнені людьми. Сонце спускалося десь за кам'яним нагромадженням будинків, місто було таке знайоме, рідне. Біля кожних воріт вовтузилися табуни дівтори, кричали дзвінко, розгонисто. Доводилося щоразу маневрувати серед цього темпераментного люду. Матері гордо носили на руках своїх малят або пускали їх в небезпечну мандрівку по тротуару.

Аркадій розповідав Сашкові про себе. Згадав про ракету і обіцяв показати її, але попередив, що це ще тільки мрія, майбутня робота. Він вірить у неї цілковито, бо все вирахував точно і наука за нього. Аркадій розповів про школу. Сашко розказав про свою, танкову, школу. Сміялися, згадуючи минуле; сміялися, коли Аркадій описував Басю, Тамару, Марусю.

— Дівчата виросли красиві. Хто б міг думати тоді, коли я сіпав Кіру за косу, що вона стане такою? А Руфа, Тамара... Маруся, ця зовсім баришня, — говорив Сашко і спитав обережно: — Хто тобі найбільше подобається, говори чесно, Аркадію?

— Все знатимеш, рано помреш! — засміявся Аркадій.

— Не вмру... Однаково ж узнаю. Спитаю у Басі, вона мені відразу все викладе, з деталями і зі всією романтикою. Говори краще, Кіра чи Руфа?

— Кіра, — відповів Аркадій під допитливим поглядом Сашка.

— Так... — багатозначно протягнув Сашко.

Деякий час ішли мовчки. Кожен думав своє. Аркадій заздрих Сашкові і не приховував цього принаймні від себе. Все-таки перед Сашком уже виростало справжнє життя, повне широких інтересів, не обмежених стінами десятирічки. Як не говори, а доводилося Аркадієві щодня весь час віддавати дрібним шкільним справам, урокам, своєму класові, вчителям. А відриватись від школи теж боязко. Часом здається — покинути школу — значить одпливти від берега, не вміючи як слід плавати, а там — вітри, шторм, забиває хвилями дух... Знає: за ворітьми школи чекає цікава корисна праця і дорога, що веде у майбутнє... А все-таки боязко...

Біля білого, ніби з крему, будинку школи був скверик, у дворі стояло кілька ослонів. На одному з них сидів Вова з книжкою на колінах. Він прийшов раніше за всіх і дочитував біографію російського вченого Попова. Почувши біля себе кроки, Вова підняв замислені очі і мовчки дивився на товаришів, доки Аркадій не взяв у нього книжку.

— Сідайте, почекаємо наших,— запрошував Вова.— Ви подумайте, скільки знав цей Попов, у голову не влазить...

А зробив скільки? — додав Аркадій, перегортаючи книжку.

— Читаєш деякі сторінки і думаєш, якими талантами багата наша наука, скільки відкриттів для всього людства, для всього світу зробили російські вчені!.. Сашко, коли ти до мене зайдеш? — спитав Вова.

— Ще зайду, ще погуляємо, часу досить. Тільки ви ж до іспитів готуватиметесь, а мені треба зайти в шосту школу побачити своїх колишніх співучнів.

— Іспити? Ми з Аркадієм нічого не боїмося, за винятком мови і літератури. Та, може, пронесе якнебудь! Правда, Аркадію?

— Правда, а готуватись доведеться...

Віктор Мартинов підходив своїм чітким, військовим кроком, усміхаючись. Тонка гнучка талія перетягнена блискучим широким ремінцем.

— Дозвольте сісти біля вас, товаришу командире,— посміхаючись, приклав він руку до кашкета. Сашко суворо глянув на нього і сказав:

— Знову у вас гудзика одного немає біля манжета, боєць Мартинов! Чому пряжка з'їхала набік? Ви майбутній командир, товаришу, а вигляд у вас...

— Прошу прощення... Строгий командир з вас, товаришу Мостовий, не хотів би я потрапити у вашу частину,— засміявся Віктор.

— Ого, я з тебе зразу виб'ю цивільний дух. Дисципліна, брат...

У Віктора сьогодні особливий настрій. Він почував себе переможцем, і вперше здалася йому смішною наївність Тамари Незабудь. По дорозі з школи у них була дивна і не зовсім мирна розмова. Вони йшли вдвох тихим провулком, де жила Тамара, і Віктор малював фантастичні картини приїзду Тамари до нього в гості, коли він учитиметься у військовій академії. Так дійшли до самого будинку і збиралися розлучитись на кілька годин, до зборів. Тамара сумно глянула на Віктора, тугою сповнилися її очі, коли нагадала, що розлучаться вони восени надовго. Може, раз на рік доведеться тільки й бачитись, а на листи Віктор не дуже щедрий. Чи не краще — вступив би він у піхотну

школу, яка є в їхньому місті, тоді б... Віктор нічого не відповів, лише мовчки, здивовано поглянув через її голову на зелений присмерк, що ховався серед молодого кленового листя... "Ні, ні, я це так сказала, нагадуючи, що без тебе буде сумно і взагалі!.." — поспішила Тамара заїкаючись. "Побачимося на зборах", — буркнув Віктор і повернув назад, залишивши Тамару біля хвіртки. Вперше він не капітулював перед Тамарою і святкував цілковиту перемогу.

— Хлопці, наш воєнізатор, Тростяниця і Залікман пішли вже, нас не помітивши. Ходімо! — сказав Аркадій і підвівся.

В кімнаті вони застали товаришів за роботою. Перевірку анкет, заяв і документів закінчили саме тоді, коли мали початися збори. В залі зібралось близько сотні чоловіка молоді, десятий клас весь був тут у повному складі.

Марко хвилювався, проте намагався триматись спокійно. Жартував, смішив дівчат, розмовляв з хлопцями свого класу, які не залишали його й на хвилину в спокої. Нарешті Кіра з Руфою посадили Марка біля себе і заявили, що ніхто не сміє його чіпати. Зараз вони влаштують йому іспит...

— А скажіть, товаришу Бубир, що таке дружба? — дерев'яним голосом питала Кіра.

— Дружба — це не зовсім те, що у вас з Аркадієм Трояном, товаришко Коваль, — солодко відповів Марко.

— Ах, ви так, гаразд, Руфо, він мене ображає!..

В цей час ввійшли Аркадій з Вовою, Сашком, Тростяницею і Залікманом. Марко пішов їм назустріч. Голубояр відкрив збори, і одноголосно обрали головою Аркадія, а в президію ще Голубояра і одну дівчину з дев'ятого "Б" класу.

Аркадій оглянув залу. Перед ним густо збилися учні, такі різні, що важко зразу й запам'ятати. Вони ворушилися, повертались у всі боки і ніяк не хотіли заспокоїтись. Аркадій звично припинив розмови, сказав кілька вступних слів і зачитав порядок денний: спочатку прийом у члени організації, потім доповідь про підготовку до іспитів і поточні справи.

Марко сидів з правого боку від президії, під стіною, і, нахилившись вперед, уважно вслухався у кожне слово Аркадія, коли той читав перші заяви і анкети.

Повернувшись до Марка, Аркадій підморгнув йому. Він почував Маркове хвилювання.

Двох дівчат з восьмого класу прийняли швидко, а Маркові здавалося, що це тяглося безконечно, Дружні оплески після голосування примушували здригатись, і радісно щеміло серце.

— Заява товариша Бубиря Марка, з десятого класу, — оголосив Аркадій.

Марко підвівся, підійшов до стола і не зводив широких, красивих очей з президії. Губи його нервово ворушилися. Руки перебирали поли піджака.

Як і сподівався Марко, першим запитанням було — де його батько?

Здригнувшись, він миттю глянув на того, хто запитував, на інших учнів, на сотні очей, що напружено пронизували його. В залі була цілковита тиша. Ніхто не ворухився. Тільки Руфа в першому ряду опустила голову, ніби уважно розглядала

підлогу.

— Мій батько засуджений за розтрату державних грошей,— глухо сказав Марко.— Я з ним ніяких стосунків не маю, бо він злочинець. І він так само ненавидів мене, та я примушений був жити з ним. Це були найтяжчі роки мого життя. Дозвольте мені ще сказати з цього приводу кілька слів? — звернувся він до президії, все більше заспокоюючись.

— Прошу,— кинув хутко Аркадій.

Марко стисло, але правдиво розповів про своє життя з батьком, про свій тодішній стан... Звичайно, у товаришів виникне запитання, чому він, Марко, досі не вступив у комсомол? Таке питання можуть задати ті товариші, які з ним вчаться, на очах яких він виростав, котрі знали поведінку Марка за останні роки...

І, не криючись, Марко розповів усе — про відрив від колективу, про свою замкненість, коли треба було дружити з товаришами і зовсім не брати на себе провину батька. Друзі допомогли перебороти сумніви. Але хотілося довести й роботою, ділом, що він має право увійти в щасливу комсомольську сім'ю. Шукав героїчного вчинку, чекав нагоди виявити себе, а такої нагоди не було. Заздрив товаришам і мучився. Так і не зробив нічого значного, але життя наше велике — і нагода ще буде. Єдине, на що спромігся,— вчитись на "відмінно" і одержати першу премію на всіх конкурсах юних математиків...

Своїм щирим, схвильованим словом Марко пройняв усіх. Ніхто не наважився більше звертатись до нього з запитаннями з його біографії, бо він сам усе сказав наперед. Тільки одна дівчина несміливо спитала:

— А чому ти називаєш часто учнів містер, синьйора, міледі і так далше, а не просто, по-людськи, як усі?.. І чому ти не любиш дівчат?

Збори загриміли сміхом. Учні не могли всидіти на місці. З задніх рядів підіймалися, щоб подивитись на дівчину, яка поставила ці запитання. Друге з цих двох питань, яке викликало цей одностайний сміх, звільнило Марка і од відповіді на перше. На питання з політики про значення колгоспного устрою для економіки країни Марко дав вичерпну, правильну відповідь. Потім точно процитував, хто має право бути членом комсомолу. Про події останніх днів, з газет, його не питали.

— Більше немає запитань? — спитав Аркадій.— Голосую. Хто за те, щоб товариша Бубиря Марка прийняти до лав Ленінської Комуністичної Спілки Молоді? Хто проти? Хто утримався?.. Одноголосно!

Ураган оплесків здійснювався в залі і довго не стихав. Марко сидів, нахилившись, ховаючи своє радісне хвилювання. Аркадій зробив два кроки до Марка і потиснув йому руку.

— А ти боявся,— встиг промовити він. Марко щасливо і вдячно засміявся. Його вітали Вова і Віктор, Руфа тиснула руку і Кіра штовхнула пальцем, сказавши голосно:

— Поздоровляю!

Під час шумного обговорення підготовки до іспитів слово дали Сашкові Мостовому. Прізвище це раніш гриміло в школі зовсім в іншому офарбленні, коли Сашко був

непоправним порушником дисципліни. Тепер, виступаючи на зборах як курсант, Сашко справив дивовижне враження на тих, хто пам'ятав його ще з сьомого класу.

— Товариші, я привіз вам привіт із Ленінграда, з того міста, де спалахнув вогонь Жовтневої соціалістичної революції, що його розпалив Ленін. Звідти покотилася хвиля наших перемог, і в ній захлинулася буржуазія і вся. контрреволюція. Там був штаб, керований кращими людьми партії, він очолив величну боротьбу, наслідки якої ми, щаслива молодь нашої доби, маємо тепер. В жовтні тисяча дев'ятсот сімнадцятого року там пролилася робітничая кров за прапор комунізму. В Ленінграді від кривавої руки зрадників, наймитів фашизму, загинув відважний син радянського народу, славний товариш Кіров. Але дух його, безсмертна слава його витає над містом Леніна і над усіма нами. Ми ніколи не забудемо ворогам смерті Сергія Мироновича! Ми навчимося розпізнавати ворогів. Всіх фашистів, що заїдаються з нами, ми будемо бити. Битимемо, товариші, так, що вони не знатимуть, де подітися. Краща радянська молодь іде в армію, у військові школи... Ми любимо свою Радянську Батьківщину, ми вірні ідеалам комунізму, ми завжди готові стати на захист нашої Радянської Вітчизни. Ми готові жити й творити в мирному труді, але коли треба, ми не пожаліємо життя за справу Леніна!

Сашко говорив, рубаючи кулаком, і впевненість звучала в кожному його слові. Це не була промова оратора, що звик говорити на мітингах. Від схвильованого серця, повного любові до Вітчизни, говорив Сашко.

13

Після зборів велика, галаслива і різноманітна компанія десятикласників пішла прогулятися. Ішли в два ряди під руки, зайнявши мало на весь широченний тротуар. В шумі збуджених розмов і сміху тонули інші звуки вулиці, переповненої народом. Мирні пішоходи боязко обминали надміру балакучих і веселих учнів.

Відкілясь згори налітав вітрець і ворухив молоде листя каштанів, лип, осокорів. Малопомітний, знецінений яскравою електрикою, висів над містом місяць. Стояв теплий, тихий весняний вечір, коли небо здається ще зеленуватим.

Дівчата несли в руках свої берети, порозстібали легкі пальта і не вгаваючи жартували. В першому ряду скраю йшли Маруся з Басею. Вони ніяк не хотіли розлучатись, міцно зчепившись руками, відбиваючи хоробро всі наскоки хлопців, що намагалися пролізти між ними.

Аркадій, Кіра, Вова, Руфа і Сашко доповнювали перший ряд, а в другому човгали Тамара з Віктором, Тростяниця, Залікман і ще дві дівчини.

Марко не займав окремого місця. Він сьогодні був у захваті. Марко став центром усієї компанії; йдучи спиною вперед, обличчям до товаришів, розмахуючи руками, він ніби керував хором. Марко правив і за конференсьє.

— Спиніться, товариші! Зверніть увагу на цю крамницю,— показав Марко на вітрину зоомагазину.— Слава і краса нашої школи, Бася, черпає тут натхнення для величних зоовинаходів. Вклонись, Басю, перед дверима цього зоохраму! — базікав Марко.

— Вклоняюся, бо це єдина крамниця в місті, куди заходять люди, сповнені справжньої, глибокої, чистої пристрасті, любові до науки. Тут не буває байдужих, а тільки гарячі аматори природи. А ти хто? Нікчемний дурносмій,— відповіла Бася і потягла всіх за собою вперед.

— Знаєш, Басю, ти люта відьма. Я певен, що у тебе є хвостик. В середньовіччя тебе б спалили на майдані,— з розпачем крикнув Марко.

— Вона спалить тебе своїм гнівом, коли ти будеш її мучити,— прорекла урочисто Руфа.

— Яв огні не горю, можу з печі крематорію живим вийти! — вдарив себе в груди Марко.— Дівчата! Щоб ніхто не обвинувачував мене в ненависті до вашого роду, кожній з вас я зараз подарую по квітці. Тільки не більше як по одній, бо інакше доведеться продавати піджак, а він у мене єдиний. Ставайте в чергу до цієї дівчини. Раз, два, три, чотири, п'ять, шість, сім дівчат і сім квіток. Хто хоче нарцис, хто тюльпан або букетик конвалії? Прошу...

Маруся перша взяла з корзини у дівчинки білу з оранжевим сердечком зірку нарциса. Дівчинка злякалася такої галасливої навали покупців і не знала, як урятувати свій крам. Чи вони серйозно купують, чи спинилися поглузувати з неї? А тут вже почала збиратися юрба цікавив, як завжди на вулиці.

Обдарувавши дівчат квітами, Марко скомандував рушати далі.

Так і посувалися вулицею два ряди десятикласників.

Марко прагнув, щоб усі зразу були перед його очима, і йшов, як і раніше, спиною вперед, невгамовно базікаючи. Сьогодні всі учні і всі люди здавалися йому близькими, рідними. Він готовий був кожному зробити послугу, сказати тепле слово, обдарувати.

14

Завтра буде перший іспит — письмова з рідної мови. Завісивши вікно від зрадливого сонця, Аркадій з Кірою просиділи цілий день у присмерку кімнати, мордуючи один одного неймовірними вправами. Надвечір голови абсолютно відмовлялися щось розуміти, і Кіра втекла додому відпочити, щоб уночі працювати наодинці. Те ж саме збирався робити й Аркадій.

Давно прийшов вечір, у кімнату вливалася синя прохолода і спалахувало світло в квадратах вікон будинку напроти. За книжку не хотілося сідати, і Аркадій чекав товаришів. Обіцяли зайти Сашко, Вова і Марко. Можна буде прогулятись годину, а потім з свіжими силами — за книжки, може, на всю ніч. Аркадій думав про товаришів. Всі до одного сиділи сьогодні дома, потерпали над граматикою, бо особливо страшно скласти перші іспити. Потім звикаєш. Ось Сашко щасливий, гуляти приїхав! Проте за кілька днів він вирушає до Ленінграда. Відпустка кінчається. Обіцяв зустріти Аркадія на вокзалі, коли той приїде в серпні...

Ще Маруся Рожко не готується до іспитів. Ну, їй ніхто особливо не заздрить, а може, які дівчата й заздрять, та таких небагато... Позавчора був останній день навчання. На кожному уроці провадилися ліричні прощальні розмови з учителями і була висловлена безмежна кількість взаємних обіцянок, які за кілька хвилин

забувалися. Перед тим уроком, що колись звався фізикою, а в цей день — дружньою бесідою на вільні теми, Бася здивувала світ ще однією, останньою сенсацією. Скорбота лежала на чолі у Басі, коли вона, склавши руки на грудях, прорекла:

— Отроки і отроковиці! Печальну новину припало мені сповістити вам... Тихше, дияволи! — раптом тупнула ногою Бася, і в класі трохи стихло.— Наша улюблена подруга і співучениця, прикрашена великою скромністю і добродійністю, праведниця Марія, дочка Юхима, на прізвище Рожко, не прийшла сьогодні в школу, бо іспитів складати не буде.— Тепер усі слухали уважніше: новина справді захоплююча, до того ж Бася крикнула на все горло.— Отроковиця Марія вийшла заміж.

— Ой, зомлію, води мені! — зойкнула Кіра, а за нею загаласували майже всі дівчата.

— Товариші, нервових прохають вийти! — страшним басом крикнув Вова.— Продовжуй, Басю!

— Вона вийшла заміж за якогось яскравого мудреця, юродивого старця на прізвище Курносов. На весілля вас буде запрошено окремо. Своєму чоловікові Марія поставила умову, що їй буде дозволено не складати іспитів. Чоловік погодився...

— Товариші, є пропозиція вшанувати світлу пам'ять Марії Рожко урочистим вставанням,— запропонував Марко Бубир. Та його не послухали, бо подія не потребувала ані коментарів, ані якихось заходів. Все було ясно. Лише Яша Баркін сидів приголомшений, з сумним виглядом.

Ця історія розважила Аркадія, і він тепер, дома, згадав, що забув розповісти про неї матері.

У Надії Василівни тихо. Мабуть, вона не хоче заважати синові і припинила за столом. Аркадій пішов до неї. Мати лежала на ліжку. Над головою мутно горіла лампочка під зеленим абажуром. На грудях Надії Василівни лежала палітуркою вгору розкрита книжка.

— Чого це ти замислилася, моя старенька? Чи, може, зажурилась?

— Ні,— повернула голову Надія Василівна, ще не відігнавши думок.

Але розмову прикро перервав дзвоник. Від несподіванки Надія Василівна здригнулась. Аркадій сердито проказав:

— Поговорити не дали, чорти! — і побіг зустрічати своїх товаришів. Замість хлопців увійшли Ярема Галайда з Наталею Павлівною, виряджені, прибрані. Ярема був у новому костюмі з галстуком усіх кольорів веселки, а в руках тримав сірий фетровий новісінький капелюх. Галайда, як завжди, ніяково посміхався...

— Пробачте, що я лежу. У вас сьогодні такий урочистий вигляд. Куди ви зібралися? — спитала Надія Василівна.

— Музика і математика найсвятіші з усіх мистецтв. Ми йдемо слухати симфонію. Випадково дістала Наталочка квитки... До вас прохання, дослухайтеся до нашого закутка, бо, як відомо, два тижні ми вже без обслуговуючого персоналу, або, інакше кажучи, без хатньої робітниці... Це — перше, а по-друге, ходім, Аркадію, проведи нас, годі сидіти в хаті! — запропонував Ярема.— Чому тебе не видно?

Наталя Павлівна теж запросила Аркадія проїхатись на машині. В такий чудовий вечір злочин сидіти дома,

— До іспитів готуюсь і тому не покидаю своєї нори... Зараз до мене товариші прийдуть!..

— Ах, так значить, ти їх будеш чекати, а я тобі не товариш? Думаєш, як я вже давно закінчив десятирічку і на цілих сім років старший за тебе, значить, можна мене зневажати?.. Гаразд, запишемо! Одягай піджак і ходім!

— Піди, Аркадію. Цілий день із хати не вилазив. Машиною зразу й назад вертайся, скільки там воно часу займе,— підтримала Ярему Надія Василівна.— Почекають твої гості.

— Чуєш, що говорить мудра мати! А я давно тебе не бачив і, одверто признатись, скучив. Роботи у мене по саму шию, а ти теж не дуже любила ходити у гості. Поїхали... Так ти, Надійно, наглядай там, бо жаль, коли витягнуть все добро,— сказав на прощання Ярема і пропустив уперед Наталю Павлівну. Аркадій ішов останнім, просто як стояв, навіть не надягши кепки.

На вулиці Аркадій озирнувся на всі боки, виглядаючи своїх хлопців, але їх ніде не було видно. Лише біля ніші воріт сусіднього будинку, там, де можна через два двори пройти на другу вулицю, протилежну їхній, Аркадій помітив під ліхтарем знайому постать. Ніяк не міг згадати, де він бачив таку вправну ходу, широку спину і міцно посажену голову... Доки намагався пригадати, людина розтанула, не озираючись. Здається, повернула-таки в те підворіття, яким часто користувався Аркадій, коли поспішав і не хотів сідати в трамвай.

Біля шофера сів Ярема. Наталя Павлівна з Аркадієм — ззаду. Запах парфумів трохи п'янив Аркадія. На цей раз особливо вражала приваблива зовнішність Наталі Павлівни, і він не знав, що в неї спитати, щоб дізнатись, чи не ображається вона за його колишні витівки і дурні запитання про Медового. Проте й тепер, знову, весь час, настирливо тягло спитати, як поживає Іван Романович.

В цю мить краса і принадність Наталі Павлівни раптом затьмарилося. Аркадій одхилився в куток. Холодний гнів скував груди, і щось боляче кольнуло в серце. Чому він так ненавидів Медового?.. Дошукуватись відповіді не було часу, бо Ярема базікав, допитуючи з іронією, чи личить йому сірий капелюх.

Машина легко пливла по асфальту. Повітря обвівало лице — машина була відкрита.

Наталя Павлівна сиділа, гордо піднявши голову в гарному маленькому капелюшкові з задерикувато заломленими крисами. Біля вух, роздуваючись, ворушилися чорні тонкі кучері. Аркадій помітив, що, їдучи в авто, він завжди з жалем дивиться на пішоходів.

Біля філармонії попрощався. Ярема обіцяв зайти після концерту пити чай і жартома вимагав, щоб було приготовлено тістечка і варення, інакше він зробить бунт. Ні, вони з Наталею самі зайдуть купити солодкого, а Надійка нехай тільки приготує чай і свою гостинність.

— Сьогодні Ярема з тобою гуляє, правда, Наталочко?

Назад Аркадій доїхав непомітно, стежачи за низеньким шофером, котрий з напруженою увагою дивився вперед, задерши голову і виставляючи тонкий гострий ніс, неначе півень, що співає на паркані. Подякувавши йому, Аркадій хутко побіг по східцях, щоб дома недовго чекали хлопці.

Перестрибуючи відразу по два східці, Аркадій здивовано спинився на мить біля останньої площадки, не довіряючи своїм очам. Двері в квартиру Яреми поволі зачинялися. Хтось заходив туди не поспішаючи, впевнено і хазяйновито.

Коли б допіру сам Аркадій не залишив Ярему і Наталю Павлівну в філармонії, він ніколи не звернув би на *це уваги. Значить, щось не гаразд, безумовно! Якась стороння людина заходить до приятеля, який кілька хвилин тому прохав доглядати його квартиру. Аркадій тихо перестрибнув останні східці і з усієї сили рвонув ручку. Англійський замок ще не встиг замкнутись, і двері широко відчинилися.

За дверима стояв Іван Романович Медовий з фотоапаратом у лівій руці, а права ще не опустилася після того, як Аркадій сіпнув двері.

Може, якісь десяті частки секунди тривала розгубленість Медового, і враз бліді синюваті очі його холодно потемніли, як свинцеві гудзики. Приголомшений несподіваною зустріччю, Аркадій мовчав, але думки з страшною хуткістю мчали в голові. В його уяві окреслювалася по-новому постать Медового, що зараз ось дихав просто в обличчя Аркадієві — їх відділяв усього один крок. Треба було діяти, але Аркадій ще не отямився після першого враження від зустрічі. Спитати, чого Медовий тут, коли господарів немає вдома? Більшої дурниці не можна собі уявити! Зачинити двері і покликати сусідів? Медовий стоїть наготові, напружений весь, як розтягнена пружина.

Внизу почулися голоси. Аркадій впізнав хрипкий тенор Марка і бас Вови. Ідуть хлопці, тепер значно легше, тепер... Аркадій поворухнувся, і вмить різко, з механічною хуткістю рвонулася права рука Медового. Аркадій враз підставив свою руку проти грудей, але все ж таки в очах промайнула блискавка і розсипалась різнобарвним фейерверком. Сухо клацнули зуби від цього страшного, хоч і полегшеного захистом удару.

Аркадій хитнувся і поточився назад. Медовий скористався цією секундою, щоб прослизнути повз Аркадія і побігти вниз. Майнула тінню постать Медового, вона обминула на звороті Вову, Сашка і Марка, які, помітивши збентежений вигляд Аркадія, поспішали до нього.

— За ним біжіть, не спускайте з очей! — крикнув Аркадій товаришам.

Хлопці на мить спинилися і, не питаючи нічого, кинулися вниз, затупотіли десь біля виходу, доки Аркадій приклав до губи хустку і зробив два кроки до дверей своєї квартири. На тривожний дзвоник вибігла Надія Василівна і одступила в коридор, побачивши сина в такому збудженому стані.

— Мамо, дзвони негайно в НКВС! Медовий був тут, у Яреми, щось фотографував. Швидше! Ми не випустимо його далі нашого кварталу,— і побіг на вулицю.

Надія Василівна не встигла нічого сказати. Кинулася до телефону в розчинені двері

квартири Галайди.

Ноги Аркадія запліталися. Він не міг бігти просто, а робив кривулі від стіни до поруччів. Голова була важка, східці рябіли і поволі крутилися перед очима. Лише овіяний свіжим повітрям Аркадій набрався сил і зразу побачив, що на вулиці вже не було нікого. Хлопці десь зникли, а в нього майнула думка: треба бігти в сусідній двір, де він бачив Медового, коли вийшов з Яремою. Тоді Аркадій його не впізнав.

Розрахунок був правильний. Вискочивши з освітленого підворіття на сусідню вулицю, Аркадій побачив метрів за двісті від себе, на другому боці, знайому постать Медового. Медовий ішов швидко, не озираючись, а за цей час Аркадій встиг теж перебігти на другий бік вулиці і, обминаючи рідких пішоходів, кинувся навздогін. Там десь повинні з'явитися хлопці, вони, напевне, будуть оточувати квартал...

"Найголовніше — не загубити його на багатолюдному розі!" — не виходило з голови, і Аркадій побіг ще швидше. Бігти було важко. "Не випустити Медового. Не випустити Медового..." Ця думка і люта злоба підганяли Аркадія, який з радістю помічав, що віддаль між ним і постаттю в сірому костюмі зменшується з кожним кроком.

В якусь мить Медовий озирнувся так швидко, що Аркадій не встиг сховатись за деревом і спинитись. Секунду вагався Медовий, навіть повернувся назад, мабуть, думав іти назустріч, потім широким кроком майже побіг до рогу, де проїздили дві машини. Аркадій був метрів за п'ятдесят від нього, коли Медовий підняв руку і спокійно спинив одну з машин, сказавши шоферу кілька слів. Машина рвонулася з місця, за нею пішла друга так швидко, що Аркадій не встиг навіть крикнути. Доки він з розпачем, захекавшись, добіг до перехрестя вулиць, щоб запам'ятати хоч номер машини, ще одне авто спинилося майже біля нього. Аркадій став, серце билось страшно. Сльози гніву душили його. Випустив, дав змогу втекти! Може, хоч цей шофер погодиться наздоганяти, але де тепер його знайдеш, проклятого... В руці затискував він скривавлену хустку. Кров давно перестала йти з розбитої губи.

Хтось поклав йому руку на плече. Аркадій раптом повернувся до незнайомого чоловіка в широкому сірому плащі і в такій самій сірій кепці.

— Товаришу Троян?.. Це добре... Він поїхав на першій машині? — тихо спитав незнайомий.

— Так, але...

— Все в порядку. Ідіть додому, заспокойтеся,— лагідним голосом сказав незнайомий.

Він чимось нагадав Аркадієві полковника Пораду. Під коміром плаща здивований Аркадій помітив у незнайомого червоні петлиці співробітника НКВС.

— Відпочиньте, заспокойтеся, товаришу,— ще раз сказав незнайомий і сів у машину.

Від радості, що потрясла його, від усього пережитого за ці кілька хвилин Аркадій став похитуючись, а крім того відчув страшну втому. Ноги не хотіли пересуватись, руки висіли безсило, голова хилилася, і щеміла губа, нудило від болю у скроні і в усьому тілі.

Дома він байдуже поставився до метушні, розмов, шуму, що знялися навколо нього. Мовчки, порожніми очима дивився на матір, і голос її здавався далеким. Мати чомусь спитала, чи не треба лікаря. Аркадій роздратовано глянув на неї і ліг у своїй кімнаті на дивані, заплющивши очі. Скільки пролежав так — і сам не пам'ятає, бо невеселі думки не давали спокою.

"Медовий використав мене, щоб я познайомив його з Галайдою. Через мене він проліз у квартиру Яреми... Через мене... Обманув, паскуда!.. В перший день, мабуть, він-таки — Медовий — украв у матері перепустку! Украв!"

— Мамо!..— підхопився раптом Аркадій.

— Чого, синочку? Заспокойся...— поклала мати маленьку руку йому на лоб.

— Ти тут? — розплющив очі Аркадій і здивовано озирнувся навколо себе.

— Я біля тебе, заспокойся, засни... Все гаразд.

— Він украв у тебе перепустку, розумієш! — Аркадій хутко встав і пройшовся по кімнаті.— Я привів його сюди, мамо! — Стало ще образливіше, що Медовий ударив в обличчя. Як це могло статись? Аркадій хруснув пальцями.

— Але ти ж і допоміг упіймати...

— Допоміг...— криво посміхнувся Аркадій.— За кілька хвилин вони вже чекали на нього і ловко упіймали...

— Я знаю... Кіра прибігла, побачила тебе на дивані і не дочекалася, доки ти прокинешся.

— Була Кіра? — спитав Аркадій.

— Була, пішла разом з хлопцями... Ярема дуже переживає... Він не мав права брати додому роботу, це суворо забороняється. Єдине виправдання у нього є — що важливих матеріалів він ніколи додому не брав, але на нашому заводі все важливе. Дорого обійдеться йому ця легковажність.

Аркадій відчинив вікно. Перед ним стояла стіна темряви, розворушена скупим промінням ліхтарів на вулиці. Хотілося знову залишитись наодинці. Присутність матері не заспокоювала, а дратувала його. Нічний спокій і вільний подих ночі манив до себе.

— Я піду прогулятись трохи. Скоро повернусь, а ти, мамо, лягай спати,— майже наказуючи, строго сказав Аркадій, надягнув піджак і пішов до дверей.

Матері здалося, що перед нею стояв не юнак, не учень середньої школи, а мужчина Аркадій Троян. Голос його раптом зміцнів, погляд став сміливіший і твердий, загострилися змужнілі риси обличчя.

— Пізно вже, давно за північ, ліг би ти відпочивати. В школу треба йти рано, іспит,— нерішуче, запобігливо сказала мати і відчула, що такий тон розмови з сином з'явився у неї вперше. Аркадій мовчки похитав головою і вийшов.

Він довго вештався покрученими вулицями свого району, вдалині від центра, не звертаючи уваги, куди несуть його ноги. Місто розкривалося невідомими провулками і дивними, в латках тіней, фасадами високих будівель. Сторожі біля крамниць щулилися від прохолоди. Небо нахилилося над містом, випустивши на простори юрби мерехтливих зірок. Ніч стежила за Аркадієм, коли він проходив серед пологливих

тополь і непроникливих квітучих каштанів.

Аркадій не знав, що сьогодні справді він став дорослим.

Починався світанок. Блискучі кола ліхтарів розпливалися, меркли і вгасали в густому, тремтливому світлі. Ранковий вітрець обвівав обличчя і перебирав молоде листя дерев. За невисоким парканом доцвітала, мабуть, пізня вишня. Вона ще красувалася в такому розкішному цнотливому уборі, що на неї не можна було дивитись спокійно або пройти, не зупинившись. Вишня нахилилася через паркан на вулицю, і зблизька було видно, що краса її недовговічна... Цвіт уже осипався з неї. Вона сонно ронила на тротуар, під ноги, свої пелюстки, ніби плакала чистими, білими сльозами.

Здалеку рідко з'являлися люди і зникали швидко і легко...

Аркадій зійшов на міст над рікою. Внизу спокійно хлюпотіла вода, заткана волохатим срібним туманом.

Задивившись на мінливу гриву туману, Аркадій майже впритул спинився біля жінки, що стояла, схилившись на поруччя, не зводячи очей з мутної води.

Жінка поворухнулася і тихо скрикнула.

Перед ним стояла Наталя Павлівна, в тому самому вечірньому вбранні, в якому Аркадій проводив її на концерт. Обличчя в неї було стомлене, неначе постаріло за цю ніч. Під сухими горіховими очима розпливалися чорні плями. Не блимаючи, вона довго дивилася на Аркадія, по-дитячому розкривши рота, і сказала пересохлими губами:

— Мені страшно, знаєте, Аркадію... Тут найбільше я винна, але хіба я могла подумати...

— Де Ярема?

— Не знаю, я пішла до сестри, вона живе тут, на бульварі.

— Я думав, Наталю Павлівно, що ненавиджу вас, а насправді я ненавидів його. Він обох нас обдунив,— промовив Аркадій і довго мовчав. Потім чомусь додав сам до себе:

— Вже світає. У мене сьогодні перший іспит...

— Перший іспит був у вас увечері, вчора чи сьогодні, не знаю, як правильніше. Ви цей іспит склали на "відмінно", а я... провалилася. Провалилась, як у безодню...

Наталя Павлівна повернулася і, схиливши голову, швидко пішла повз набережну на бульвар. Граніт набережної лежав важкий і чорний від роси.

Аркадій знав, що проводити Наталю Павлівну не треба. Пішов в інший бік і звернув у провулок, сповнений свіжості нового дня.

ЕПІЛОГ

Ця ніч, схожа на сон, минула. Дивовижна ніч розставання, яку востаннє провели в своїй школі випускники.

Досі учні бували в цьому приміщенні з ранку до вечора, а тепер у їхньому розпорядженні була вся ніч до світанку. Ранок зустріли вони в школі...

Зібралися вони пізно, збуджені, знервовані і стомлені після іспитів. За улюбленими педагогами ходили невеликими групами по коридорах. З незвички було дивно, що з учителями можна розмовляти як з рівними, жартувати, з сміхом згадувати іспити і свої відповіді.

В залі загравав оркестр. Там стояли чотирикутником столи з закусками, з пляшками і квітами. За столами сиділи тісно і неуважно слухали промови директора, вчителів... Ольга Карлівна заплакала, не скінчивши промови, і Аркадій одвернувся, побачивши, як Кіра з Руфою теж прикладали хустки до очей, а Бася й Тамара проливали сльози, ховаючись за спини сусідів... Та Аркадій і себе спіймав на подібному злочині — у нього теж пересохло в горлі і довелося промочити рота ситром...

За вечерею більше галасували, ніж частувалися. В цих буйних веселошах, у тостах і вигуках вчувався захват, радість і трохи сум за улюбленою школою.

Останні години в школі...

Запасливі хлопці витягли з-під столу пляшку вина і налили в склянки. Ольга Карлівна сиділа засмучена, а Мартин Іванович підкручував гострі, рідкі вуса і радів, як дитина. Богдан Романович сидів так рівно, ніби проковтнув зразу півтора метра, виставивши носа, схожого на Скандінавський півострів.

Спочатку Аркадієві було сумно, коли він ще і ще раз дивився в обличчя педагогів, які сиділи проти нього. Прощаючись з ними, він прощався з десятима роками свого шкільного життя.

Добре, що віддаватись думкам не було часу, він цокався своєю склянкою на всі боки, зі всіма, ловив уривки тостів, відповідав Кірі, що всміхалася до нього або розгонисто реготала з жартів Вови і Марка.

Від галасу і шуму крутилася голова. Над самим вухом бахкали хлопавки конфетті. Бася приладнала Аркадієві у петлицю гвоздику, а Віктор Мартинов причепив собі на груди білий букет.

Сидіти за столом не було сил, хотілося рухатись, танцювати. Сліпило світло, і оглушав шум. Падали стільці, столи поїхали під стіни. Яша Баркін, в міру сп'янілий, у чорному костюмі і твердому комірці, відкривав танці. Його постійної партнерші, Марусі, не було, і вони з Басею попливли перші, гойдаючись у вальсі.

Марко з Вовою пішли запрошувати Ольгу Карлівну, котра, жартуючи, вийшла на середину зали і, похитавши головою, сміючись, дрібненькими кроками втекла на своє місце. Її проводили оплесками. Кинулися до вчителів.

Качали спочатку директора, потім інших вчителів. Маргарита Генріхівна зблідла з переляку і вищала, коли Богдан Петрович літав мало не до стелі і опускався на могутні руки хлопців.

Калістрат Тростяниця сперечався з Кірою, хто з них більше з'їсть морозива. Покликали свідків, і Аркадій попередив Калістрата, що в цій справі йому не бути переможцем. Тоді Калістрат засипав Кіру конфетті з голови до ніг і потягнув її танцювати...

Так минула ця ніч, як бурхлива веремія, як сон...

Розходилися поволі батьки. Зникали непомітно педагоги, і втома вступила в залу. Частіше вже сиділи, ніж гасали в танцях. Бася грала на піаніно і співала жалісливі романси. Марко провіщав майбутнє, гадаючи по лініях рук, і базікав з фантастичним спокоєм.

У вікна замерехтів ранок. Це стало неначе гаслом. Зібралися йти додому, шукали піджаків, жакетів, дрібних речей, прощалися з Мартином Івановичем, з директором і, тримаючись за руки, збігали, перегукуючись, по сходах.

На вулиці спинились і мимоволі стихли на хвилину. Розвиднялося... Вулиця стояла порожня, безлюдна. Налітав ласкавий вітрець, покірний, ніжний, неначе подих дитини.

В цій тиші голоси летіли далеко — ніщо не заважало звукам відбиватись луною від сонних стін.

Поглянули на високі мури школи, ніби попрощалися з матір'ю.

Настала хвилина розставання. Розлучалися, йшли групами в різні сторони і перегукувалися довго.

Аркадій і Кіра з своїми друзями стали на розі, гукаючи "до побачення" в далеку вулицю, де мостовою з сміхом і гомоном пішли вчорашні школярі, товариші, з якими пройдено десятирічну путь.

— Ходімо гуляти, товариші! Додому йти неохота,— сказала Руфа.

Друзі немов чекали цих слів. Взялися під руки, щоб відчувати один одного, і пішли вряд пліч-о-пліч, нога в ногу.

Аркадій, Кіра, Вова, Марко, Руфа, Віктор, Тамара... Умовлялися, клялися зустрітись знову і зустрічатись часто, якомога частіше, якомога частіше...

"Мабуть, останній раз ідемо такою дружною лавою",— подумав Аркадій, вдивляючись у сірі від ранкового світла обличчя товаришів.

Ввійшли у парк і рушили алеєю, що вела вгору.

Алея дрімотного парку була глибока, без кінця-краю. Лави були в сизих краплинах роси. Дерева сплелися вітами і спинилися біля кручі, що падала вниз. Ген-ген унизу застигла крутим вигином ріка, а за нею низько стелився туман у безкраїх просторах заріччя.

Перед цим простором спинилися товариші і застигли, притиснувшись одне до одного. Здавалося — чути було, як б'ються їхні серця, як хутко пробігає по жилах кров, як вирують думки...

Полум'я зорі розгорялося, палахкотіло, спалюючи передранкову імлу. Мінилися фарби, приходив день.

Червоне коло, вищерблене хмарою, здіймалося над обрієм, ніби якась могутня рука підіймала над світом прапор. Він тріпотів, маяв і рвався вгору.

1936—1938